

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ

«Юриспруденция» сериясы
Серия «Юриспруденция»
Series «Jurisprudence»
№1(67), 2022

Алматы

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University**

ХАБАРШЫ

**«Юриспруденция» сериясы
Серия «Юриспруденция»
Series «Jurisprudence»
№1(67), 2022**

Алматы, 2022

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

ХАБАРШЫ
«Юриспруденция» сериясы
№1(67), 2022

Бас редактор:

Е.А. БУРИБАЕВ – з.ғ.д., профессор

Бас редактордың орынбасары:
Б.Х. Төлеубекова – з.ғ.д., проф.

Редакциялық алқа мүшелері:

С.Н. Сабикенов –

з.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, проф.,

Б.А. Тайторина – з.ғ.д., профессор
(Алматы),

В.Ф. Цепелев – з.ғ.д., РФ ИМ академиясы
профессоры (Мәскеу),

Н.Г. Муратова – з.ғ.д., проф.,

Казан мемлекеттік университеті,
«Қылмыстық іс жүргізу» кафедрасының
меңгерушісі (Казан),

Джон Берк. – доктор права, «Таллинн»
университетінің ректоры (Эстония),

О.З. Мухамеджанов – з.ғ.д., проф., Ташкент
Мемлекеттік Заң Университеті (Ташкент),

А.М.Хлус – з.ғ.к., доцент, Беларусь
мемлекеттік университеті (Минск),

В.И.Самарин – з.ғ.к., доцент, Беларусь
мемлекеттік университеті (Минск),

А.Е.Жатқанбаева – з.ғ.д., проф. (Алматы),

Ж.А. Хамзина – з.ғ.д., проф. (Алматы),

С.И. Шелухин – доктор PhD,

Джон Джэй Нью-Йорк университетінің
профессоры (АҚШ),

Д.О. Ежевский – з.ғ.к., доцент,

Ресей халықтар достастығы университеті
конституциялық құқық және
конституциялық сотта іс жүргізу
кафедрасының доценті (Мәскеу).

Жауапты хатшы:

Н.Б. Калкаева – з.ғ.к., қ.проф.

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2022

Қазақстан Республикасының мәдениет және
ақпарат министрлігінде 2009 жылы
мамырдың 8-де тіркелген N 10111 – Ж

Басуға 25.03.2022. қол қойылды.
Пішімі 60x84 ¹/₈. Көлемі 21.5 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 449.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

Журнал редакциясының бағаны..... 7
Колонка редакции журнала
Editorial column

Интервью с доктором юридических наук,
профессором Нурғалиевым Бахытом
Молдатъевичем. 10

ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫ
ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРАВА
COMMON THEORY OF LAW

Адам Е., Тайторина Б.А. Концептуализация судебного
контроля как функции судебной власти..... 14

Адам Е., Тайторина Б.А. Сот билігінің функциясы
ретінде соттық бақылаудың концептуалдануы

Adam E., Taitorina B.A. Conceptualization of judicial
control how functions of the judiciary

Бопабаев Е.Ч. Мемлекеттік институттардың жұмыс
істеуін қамтамасыз ететін адамның және азаматтың
құқықтары мен бостандықтары..... 19

Бопабаев Е.Ч. Права и свободы человека и гражданина,
обеспечивающие функционирование государственных
институтов

Borabaev E. Ch. Human and civil rights and freedoms
ensuring the functioning of State institutions

Төлеубекова Б.Х., Хведелидзе Т.Б. Особенности
реализации Концепции антикоррупционной политики
Республики Казахстан на 2022-2026 годы вузами в
условиях внедрения цифровых технологий..... 26

Төлеубекова Б.Х., Хведелидзе Т.Б. Цифрлық
технологияларды енгізу жағдайында жоғары оқу
орындарының Қазақстан Республикасында сыбайлас
жемқорлыққа қарсы саясаттың 2022-2026 жылдарға
арналған тұжырымдамасын іске асыру ерекшеліктері

Toleubekova B.Kh., Khvedelidze T.B. Features of the
implementation of the Concept of anti-corruption policy of the
Republic of Kazakhstan for 2022-2026 universities in the
implementation of digital technologies

ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ
ТРУДОВОЕ ПРАВО
LABOUR LAW

Белхожаева Д.Ж., Байсымакова Д.С. Еңбек даулары
бойынша сот тәжірибесі..... 34

Белхожаева Д.Ж., Байсымакова Д.С. Судебная
практика по трудовым спорам

Belkhozhayeva D.Zh., Vaisymakova D.S. Judicial practice
on labor disputes

Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А. Международные акты как
часть действующего права в Казахстане: от
провозглашения конституционной ценностью до
применения судами (на примере конвенций МОТ)..... 38

Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А. Халықаралық актілер
Қазақстандағы қолданыстағы құқықтың бір бөлігі
ретінде: Конституциялық құндылықты жариялаудан

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК
Серия «Юриспруденция»
№1 (67), 2022

Главный редактор:
БУРИБАЕВ Е.А.
д.ю.н., профессор

Зам. главного редактора:
Толеубекова Б.Х. – д.ю.н., проф.

Члены редколлегии:

Сабикенов С.Н. – д.ю.н., академик НАН РК,
профессор,

Тайторина Б.А. – д.ю.н., проф., (Алматы)

Цепелев В.Ф. – д.ю.н., профессор Академии
МВД РФ (Москва),

Муратова Н.Г. – д.ю.н., проф., зав. кафедрой
«Уголовный процесс» Казанский
государственный университета (Казань),

Джон Берк. – доктор Права,
ректор университета «Таллинн» (Эстония),

Мухамеджанов О.З. – д.ю.н., проф.,

Ташкентского Государственного
Юридического Университета (Ташкент),

Хлус А.М. – к.ю.н., доцент, Беларусский
государственный университет (Минск),

Самарин В.И. – к.ю.н., доцент, Беларусский
государственный университет (Минск),

Жатканбаева А.Е. – д.ю.н., проф. (Алматы),

Хамзина Ж.А. – д.ю.н., проф. (Алматы),

Шелухин С.И. – доктор PhD, профессор
Нью-Йоркского университета Джон Джэя
(США),

Ежевский Д.О. – к.ю.н., доцент
кафедры конституционного права и
конституционного судопроизводства
Российского университета дружбы народов
(Москва)

Ответ. секретарь:

Калкаева Н.Б. – к.ю.н., асс. проф.

© Казахский национальный
педагогический университет
им. Абая, 2022

Зарегистрировано Министерстве культуры
и информации Республики Казахстан
8 мая 2009 г. N 10111 – Ж

Подписано в печать 25.03.2022.
Формат 60x84 1/8. Объем 21.5 уч.-изд.л.
Тираж 300 экз. Заказ 449.

050010, г. Алматы, пр. Достык, 13.
КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат»
Казахского национального педагогического
университета имени Абая

бастап соттардың қолдануына дейін (ХЕҰ конвенциялары
мысалында)

Buribayev Ye., Khamzina Zh. International instruments as
part of existing law in Kazakhstan: from constitutional value
to application by the courts (using ILO conventions as an
example)

Даубасов Н.С. Виртуалды еңбек көші-қоны..... 54

Даубасов Н.С. Виртуальная трудовая миграция

Daubasov N.S. Virtual labor migration

Жұмахмет М.Ә. Еңбек немесе азаматтық құқықтық
шарт: құқықтық реттеудегі айырмашылықтар..... 59

Жумахмет М.А. Трудовой или гражданско-правовой
договор: различия в правовом регулировании

Zhumakhmet M.A. Labor or civil law agreement: differences
in law regulation

Тұрлыханқызы Қ. Жұмыскер еңбек міндеттерін кінәлі
түрде бұзуына байланысты жұмыстан босату туралы

еңбек дауларын сотта қарау..... 63

Тұрлыханқызы Қ. Рассмотрение трудовых споров об
увольнении в судебном порядке в связи с виновным
нарушением работником должностных обязанностей

Turlykhanqyzy K. Consideration of labor disputes on
dismissal in court in connection with a guilty violation of
official duties by an employee

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО CIVIL LAW

Кожекенов М.Н. Государственно-частное партнерство:
основные тенденции регулирования на международном и
национальном уровне..... 68

Кожекенов М.Н. Мемлекеттік-жекешелік әріптестікті
халықаралық және ұлттық деңгейде реттеудің негізгі
үрдістері

Kozhekenov M.N. Key trends in regulation international and
national level

Меирбекова Г.Б., Тусубекова А.К. Монополияға қарсы
және бәсекелестікті реттеуге арналған заңнаманы дамыту
негіздері..... 75

Меирбекова Г.Б., Тусубекова А.К. Основы развития
законодательства антимонопольного и конкурентного
регулирования

Meirbekova G.B., Tussubekova A.K. The need to introduce
digital technologies in the educational process

Сейлхан Үсен. Азаматтық құқықтарды қорғау
мәселелері..... 83

Сейлхан Үсен. Вопросы защиты гражданских прав

Seilkhan Ussen. Civil rights protection issues

Тайторина Б.А., Бейсенбаева М.Т. Қазақстан
Республикасындағы газ саласын құқықтық реттеу..... 89

Тайторина Б.А., Бейсенбаева М.Т. Правовое
регулирование газовой отрасли Республики Казахстан

Taitorina B.A., Beissenbayeva M.T. Legal regulation of the
gas industry of the Republic of Kazakhstan

Kazakh National Pedagogical university
after Abai

BULLETIN

Series of «Jurisprudence»
№1 (67), 2022

Editor in chief:
BURIBAYEV Ye.A.
doctor of law, professor

Executive Editor:
Toleubekova B.Kh. – *doctor of law, professor*

The editorial board members:
Sabikenov S.N. – *academician, doctor of law,
professor,*

Taitorina B.A. – *doctor of law, professor
(Almaty),*

Tsepelev V.F. – *doctor of law,
professor(Moscow),*

Muratova N.G. – *doctor of law, professor
(Kazan),*

John Burke. – *doctor of law (PhD)(Estonia),*
Mukhamedzhanov O.Z. – *doctor of law,
Professor, Tashkent State Law
University(Uzbekistan),*

Khlus A.M. – *candidate of law., associate
professor(Minsk),*

Samarin V.I. – *candidate of law., associate
professor(Minsk),*

Zhatkanbayeva A.E. – *doctor of law, professor
(Almaty),*

Khamzina Zh.A. – *doctor of law, professor
(Almaty),*

Cheloukhin S. – *PhD, professor law police
science and criminal justice John Jay College
of criminal Justice The City University
of New York,*

Yezhevsky D.O. – *candidate of law.,
associate professor(Moscow)*

Answer. secretary:

Kalkayeva N.B. – *candidate of law.,
associate professor*

© Kazakh National Pedagogical university
after Abai, 2022

The journal is registered by the Ministry of
Culture and Information RK
8 May 2009. №10111 – Ж

Signed to print 25.03.2022

Format 60x84 1/8.

Volume 21.5 publ.literature

Edition 300 num.Order 449.

050010, Almaty, Dostyk ave., 13.
KazNPU after Abai

Publishing house «Ulagat»
Kazakh National Pedagogical university
after Abai

**АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС
ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС
CIVIL PROCEEDING**

Меирбекова Г.Б., Камза А.Т. Орта Азия елдеріндегі
және тәуелсіз мемлекеттер достастығы елдерінде
медиация институтын қолданудың құқықтық жағдайы..... 97

Meirbekova G.B., Kamza A.T. Правовое положение
применения института медиации в странах Центральной
Азии и странах содружества независимых государств
Meirbekova G.B., Kamza A.T. The Legal status of the use
of the institute of mediation in the countries of Central Asia
and the countries of the commonwealth of independent states

**ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ
АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО
ADMINISTRATIVE LAW**

Байсалова Г.Т. Проблемы классификации
административно-процессуальных правоотношений в
теории правоотношений..... 106

Байсалова Г.Т. Құқықтық қатынастар теориясындағы
әкімшілік-процессуалдық қатынастардың жіктеу
мәселелері

Baisalova G.T. Questions of classification of administrative
and procedural relationships in the theory of legal relations

**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚЫЗМЕТІ
ПРАВООХРАНИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
LAW-ENFORCEMENT ACTIVITY**

Қалмырзаев Б.А., Өзкан Ө., Раздықова Г.М. Қазақстан
Республикасының ұлттық қауіпсіздік күштері, құқық
қорғау және сот органдары қызметінде діни экстремизмге
қарсы іс-қимыл бойынша қалыптасқан іс-әрекеттер
жүйесін жедел іздестіру, сотқа дейінгі тергеу және сот
тәжірибесі аясында талдау қырлары..... 111

Қалмырзаев Б.А., Өзкан Ө., Раздықова Г.М. Аспекты
анализа сложившейся системы действий по
противодействию религиозному экстремизму в
деятельности сил национальной безопасности,
правоохранительных и судебных органов Республики
Казахстан в рамках оперативно-розыскной, досудебной и
судебной практики

Kalmurzaev B.A., Ozkan O., Razdykova G.M. Aspects of
the analysis of the existing system of actions to counter
religious extremism in the activities of the national security
forces, law enforcement and judicial bodies of the republic of
kazakhstan in the framework of operational investigative, pre-
trial and judicial practice

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW**

Бижанова А.Р., Алмахан М.Ө. Заңсыз кәсіпкерлік
қызметтің түрлері мен жауаптылық..... 116

Бижанова А.Р., Алмахан М.Ө. Виды незаконной
предпринимательской деятельности и ответственность
Bizhanova A.R., Almakhan M.O. Types of illegal business
activity and liability

Даубасов С.Ш., Жаксымбетов Б.П. Халықаралық және ұлттық құқықтағы экстрадиция институтын іске асыру мәселелері.....	123
Даубасов С.Ш., Жаксымбетов Б.П. Проблемы реализации института экстрадиции в международном и национальном праве	
Daubassov S., Zhaixymbetov B.P. Problems of implementation of the institution of extradition in international and national law	
Чиминова Р. Налоговые уголовные правонарушения в Республике Казахстан: текущее состояние, уголовная ответственность, причины и перспективы предупреждения.....	127
Чиминова Р. Қазақстан Республикасындағы салықтық қылмыстық құқық бұзушылықтар: қазіргі жағдайы, қылмыстық жауапкершілік себептері мен алдын алу перспективалары	
Chimirova R. Tax criminal offenses in the Republic of Kazakhstan: current state, criminal liability, causes and prospects for prevention	

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС
УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС
CRIMINAL PROCEEDING**

Ахметов А.Ә. Жауаптың қалыптасу кезеңдері: процессуалдық және тактикалық аспектілері.....	132
Ахметов А.А. Этап формирования показаний: процессуальные и тактические аспекты	
Akhmetov A.A. Stage of formation of indications: procedural and tactical aspects	
Жексебаев М.Е. Бұлтартпау шарасы ретінде - күзетпен ұстауға шағым берудің процессуалдық тәртібі.....	141
Жексебаев М.Е. Арест как мера пресечения и процессуальный порядок обжалования	
Zheksebaev M.E. Arrest as a preventive measure and procedural appeal procedure	
Кенжибекова Э.П. Күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігі: соттық бақылаудың пәні ретінде.....	149
Кенжибекова Э.П. Законность и обоснованность ареста: как предмет судебной проверки	
Kenzhibekova E.P. Legality and validity of arrest: as a subject of judicial verification	
Мұратханов З.Қ. Негізгі процессуалдық шешімдерді бекітудегі прокурордың өкілеттігі.....	156
Мұратханов З.Қ. Полномочия прокурора по утверждению основных процессуальных решений	
Muratkhanov Z. K. Powers of the prosecutor to approve main proceeding decisions	
Авторлар туралы мәлімет.....	163
Information about authors.	
Сведения об авторах.	

Журнал редакциясының бағаны

Қазақстан Республикасында барлық қалалар мен ауылдар, барлық қазақстандықтар террористік соғыстың қайғылы күндерін бастан өткерді. 2022 жылдың қаңтарын ешкім ешқашан ұмытпайды. Осы қиын-қыстау күндерде Қазақстан халқы жоғары деңгейде азаматтық ерлік көрсетті, талқандалған сауда орталықтарынан жеңіл пайда табудан бас тартты, талқандаудан кейін үйінділерді жинау мақсатында еріктілер қозғалыстарына қатысты, уәкілетті органдардың ұстамдылық пен сақтықты сақтауға қатысты талаптарына бағынады. Осы сұрапыл соғыста қазақстандықтар жақындары мен қадірлі адамдарынан айырылды. Егер Ұжымдық қауіпсіздік туралы шарт ұйымының уақтылы көмегі болмаса, адам шығыны әлдеқайда көп болуы мүмкін еді.

Қазақстан халқы Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың үндеуіне түсіністікпен және сеніммен қарады. Осы үрейлі күндерде бізбен бірге болды. Мемлекет басшысы ретінде ол өз еліне және халқына адал қызмет етуге берген антына берік. Біз, Қазақстан халқы, оған сенеміз және оған адалмыз.

Осы қайғылы және қиын күндер өтті, бірақ қалалар мен ауылдарда оның ызғары әлі де сезілуде. Бірақ өмір жалғасуда. Және де өмірдің жалғасы жаңа бағытта жалғасуы тиіс. Жасампаздық жолында Қазақстанның жалғыз қожайыны болғысы келетіндерге назар аудармауымыз керек. Бізде қожайынымыз – ол Қазақстанның батыл, ақылды, әділ, мейірімді және бейбітсүйгіш халқы.

Еліміздің заңгерлерінің алдында үлкен және күрделі міндеттер тұр. Заң корпусына терроризм, сыбайлас жемқорлық, кісі өлтіру, ұрлау, біреудің мүлкін иемдену, тонау сияқты қылмыстар әлсіз заңнама аясында орын алуы мүмкін екенін түсінеді. Кәсіпкерлік, жер құқығы, банк құқығы, инвестициялық құқық саласындағы құқықтық қатынастардың толық реттелмеуі аңыздағы олигархтардың жағдайлары көтеріліп, қарапайым халықтың кедейлігінің әшкере болуына негіз болды. Олардың арасындағы қашықтық неғұрлым алшақ болса, ел экономикалық тұрғыдан әлсіз болатыны анық. Олигархтар өздерінің байлықтарын "бөліскісі" келмейді, бірақ ол байлыққа жетудің заңдылығы олигархтарға қатысты жағымсыз сұрақтар тудыруы мүмкін.

Қазақстанның әлеуетті байлығы орасан зор. Бірақ олар заң бойынша әділ түрде билік етуі керек. Заң ел мен халықтың экономикалық мүдделерін қорғауы керек. Бұл мәселелермен заңгерлерден басқа кім айналысады.

Құрметті оқырмандар журнал редакциясы барлық игі істеріңіз бен бастамаларыңызға сәттілік тілейді және сіздер біздің парақшаларымызда заңнаманы жетілдіру туралы өз идеяларыңызбен бөліседі деп үміттенеді.

Құрметпен, журнал редакциясы.

Колонка редакции журнала

Республика Казахстан, все города и села, все казахстанцы пережили трагические дни террористической войны. Январь 2022 года не забудется никем и никогда. В эти горестные дни народ Казахстана проявил высшее гражданское мужество, устоял перед пагубными соблазнами легкой наживы в условиях разгромленных торговых центров, принял участие в волонтерском движении по разбору завалов после погромов, подчинялся разумным требованиям уполномоченных органов соблюдать выдержку и осторожность. В этой подлой войне казахстанцы потеряли своих близких и дорогих им людей. Но потерь могло бы быть гораздо больше, если бы не своевременная помощь Организации договора о коллективной безопасности.

С глубоким пониманием и доверием народ Казахстана отнесся к обращению Президента Республики Казахстан Токаева Касым-Жомарта Кемельевича. Все эти тревожные дни он был с нами и остался с нами. Как Глава государства, он верен своей клятве служить своей стране и народу по чести и совести. И мы, казахстанцы, верим ему и верны ему.

Прошли эти трагические и тяжелые дни, но раны на теле городов и сел еще зияют. Но жизнь продолжается. И продолжение этой жизни должно идти по новому пути. По пути созидания без оглядки на тех, кто очень хотел стать единовластным хозяином Казахстана. У нас есть хозяин – это бесстрашный, умный, справедливый, добрый и миролюбивый народ Казахстана.

Перед юристами страны стоят большие и сложные задачи. Юридический корпус отдает себе отчет в том, что такие преступления, как терроризм, коррупция, убийство, казнокрадство, присвоение чужого имущества, мародерство стали возможны на фоне слабого законодательства. Недостаточная урегулированность правоотношений в сфере предпринимательства, земельного права, банковского права, инвестиционного права явилась той почвой, на которой поднялись мифические олигархи и обнажилась тотальная бедность простого населения. Очевидно, что чем больше дистанция между ними, тем страна экономически слабее. Олигархи не хотят «делиться» своими богатствами, но и законность их накоплений может вызывать нелицеприятные для олигархов вопросы.

Потенциальные богатства Казахстана огромны. Но ими надо распорядиться справедливо и по закону. На страже экономических интересов страны и народа должен стоять закон. Кому как не юристам надо заниматься этими вопросами.

Редакция журнала желает вам, дорогие читатели, благополучия во всех добрых делах и начинаниях и выражает надежду, что вы поделитесь на наших страницах своими идеями о том, как нам усовершенствовать законодательство.

С искренним уважением, редакция журнала.

Editorial column

All cities and villages, all Kazakhstan people have experienced the tragic days of the terrorist war. No one will ever forget January 2022. Kazakhstan people in those sorrowful days showed the highest civil courage, resisted the pernicious temptations of easy profits in the conditions of smashed shopping centers, took part in the volunteer movement to remove the rubble after the pogroms, obeyed the reasonable demands of the authorized bodies to observe restraint and caution. In this despicable war the people of Kazakhstan lost their nearest and dearest people. But the losses could have been much greater if not for the timely assistance of the Collective Security Treaty Organization.

The people of Kazakhstan responded with deep understanding and confidence to the appeal of the President of the Republic of Kazakhstan, Mr. Tokayev Kassym-Jomart Kemeliyevich. He has been with us all these anxious days and has remained with us. As Head of State, he has been faithful to his oath to serve his country and his people honourably and conscientiously. And we, the people of Kazakhstan, believe in him and are loyal to him.

These tragic and difficult days have passed, but the wounds in the cities and villages are still gaping. But life goes on. And this life must continue along a new path. The way of creation, without looking back at those who wanted to become the sole master of Kazakhstan. We have a master - the fearless, intelligent, fair, kind and peace-loving people of Kazakhstan.

The country's lawyers are facing great and difficult tasks. The legal corps is aware of the fact that such crimes as terrorism, corruption, murder, embezzlement, embezzlement of others' property, looting have become possible on the background of weak legislation. Insufficient regulation of legal relations in the sphere of entrepreneurship, land law, banking law, investment law was the ground on which mythical oligarchs rose and the total poverty of the common people was exposed. Obviously, the greater the distance between them, the weaker the country economically. Oligarchs don't want to "share" their wealth, but also legitimacy of their savings can cause unflattering questions for oligarchs.

Potential riches of Kazakhstan are huge. But it is necessary to dispose of them fairly and according to the law. The law must stand guard over the economic interests of the country and its people. Who else but lawyers must address these issues.

The editorial board wishes you, dear readers, prosperity in all your good deeds and endeavors, and expresses the hope that you will share your ideas on how to improve our legislation on our pages.

Sincerely Yours, the editorial board of the magazine.

Уважаемый читатель, представляем вашему вниманию интервью с юристом, имя которого хорошо известно не только в Казахстане, но и далеко за его пределами. Гость настоящего номера журнала – доктор юридических наук, профессор, Почетный член Национальной Академии наук Республики Казахстан, действительный член Национальной Академии естественных наук Республики Казахстан, Заслуженный работник МВД РК Нургалиев Бахыт Молдат'евич.

В феврале 2022 года юридическая общественность страны отмечала его славный 70-летний юбилей. Он полон сил, энергии, активно занимается научно-исследовательской деятельностью. Прекрасный педагог-наставник, его ученики служат в правоохранительных органах, занимаются научной работой, осуществляют подготовку специалистов для органов внутренних дел. Он замечательный товарищ, круг его друзей сложно охватить одним взглядом. Человек широкой души и чистых помыслов.

Известный криминалист, Бахыт Молдат'евич создал собственную школу казахстанских специалистов-правоведов, без участия которых борьба с преступностью не была бы успешной.

Бахыт Молдат'евич любезно согласился дать нам интервью о своих творческих планах, о состоянии и проблемах современной криминалистической науки.

– Уважаемый Бахыт Молдат'евич! Вы недавно отметили свой 70-летний юбилей. Дата замечательная во всех отношениях: на одном из этапов своей научной деятельности Вы подвели итоги. Говорит ли это о том, что все Ваши предыдущие научные планы выполнены и впереди новый этап, наполненный новыми идеями или есть еще что-то, требующее продолжения и завершения?

– Б.М.: Во-первых, большое спасибо за внимание ко мне, за беспокойство и за интересные вопросы, ответы на которые я постараюсь сформулировать исходя из лимита, предоставленного на интервью.

Моя научная деятельность условно была разделена как бы на две части, это мои научные интересы, начинавшиеся с аспирантской скамьи, продолжение их в докторской диссертации и развитие ее вместе с моими учениками - соискателями, адъюнктами и коллегами по работе, разделяющими мои идеи. Это, конечно же, борьба с организованной преступностью и коррупцией, ее криминологические, уголовно-правовые и криминалистические аспекты. Таким образом, образовалась и научная школа, а мои последователи продолжают эти исследования, работая в вузах и научных структурах. Вторая часть – это чисто административная работа, связанная с организацией научно-исследовательской деятельности сначала в Карагандинском юридическом институте МВД РК, где я проработал в должности заместителя начальника по научной работе почти 11 лет, а затем в Карагандинском университете «Болашак» в должности Директора НИИ правовых и сравнительных исследований. Вам, Бахиджан Хасеновна, как моей коллеге, наверняка известно, сколько усилий требуется для планирования, контроля и завершения всех научно-исследовательских программ, заявленных кафедрами, научными

структурами, адъюнктурой в вузе. Здесь же я упомяну и о руководстве Диссертационным советом, который был открыт по моей инициативе и проработал в названных вузах 10 лет.

Поэтому, считаю, что большинство научных планов, конечно же, выполнены. И самое главное, мы дали дорогу молодым ученым в науку, определили им перспективы и карьерный рост. С некоторыми из них мы продолжаем совместные исследования, не замыкаясь на своей только проблеме. В этой связи я хочу отметить работу сплоченного научного коллектива, возглавляемого профессором Хановым Т.А. в Карагандинском экономическом университете Казпотребсоюза. Он собрал единомышленников из различных отраслей юридической науки и выполняет грантовые научные проекты на злободневные темы.

– Как Вы оцениваете современное состояние юридической науки Казахстана в целом и криминалистической – в частности? Нет ли ощущения определенной стагнации, застоя? Ведь у молодого поколения иные кумиры и приоритеты!

– **Б.М.:** К нашему общему сожалению, и Вы, наверное, согласитесь со мной, современное состояние юридической науки оставляет желать лучшего. Как в целом по стране, юридическая наука плетется в хвосте практической деятельности, наверное, как и вся наука в Казахстане, поскольку никто не заинтересован в ее развитии. Я бы сказал, что юридическая наука сейчас находится в застое, стагнации, изредка выплескивая отдельные научные перлы неординарными личностями, ни в коей мере не связанными с нашими научными структурами. Это, в первую очередь, из-за отсутствия единого координирующего органа по стране и, конечно же, финансирования. Особенно болит душа за ведомственную науку, плоды которой сейчас так нужны в связи с развитием новых способов совершения преступлений, их тщательным планированием, организованностью и замаскированностью. Все, так называемые научные коллективы в академиях и институтах системы МВД и Генпрокуратуры, работают сами по себе и в отрыве от практической деятельности, не координируя свою работу с экспертными и следственными подразделениями. Если говорить о криминалистической науке, то ее практически в республике не существует, опять же благодаря «заботе» Министерства образования и науки РК и МВД РК. Все криминалистические разработки, которые используются в практической деятельности – это все прежние, разработанные в экспертных учреждениях СССР, а также новые, которые копируются у наших российских и белорусских друзей, где криминалистика как наука еще жива благодаря помощи и усилиям на государственном уровне. Я точно знаю, что у моих российских друзей-криминалистов еще есть запал творческой деятельности, и они являются кумирами для молодого поколения и определяют его приоритеты.

– Бахыт Молдатьяевич, современные процессы развития общественных отношений свидетельствуют о том, что криминалитет не устает изобретать всё новые и новые способы совершения уголовных правонарушений. Успевают ли криминалистическая наука Казахстана, а также стран постсоветского пространства своевременно давать точные и исчерпывающие ответы на запросы общества по вопросам методики расследования преступлений, криминалистической тактики?

– **Б.М.:** Я отчасти ответил уже на эти вопросы, но повторюсь, что пока мы не поставим на должный уровень ведомственную науку, а именно разработку криминалистических приемов собирания, исследования и закрепления доказательственной информации, следов преступной деятельности, новые тактические приемы подготовки и проведения следственных действий, методологические аспекты организации предварительного следствия, которые так нужны в связи с развитием новых способов совершения преступлений, их организованностью и тщательным планированием, мы будем плестись в хвосте преступных событий и ощутим значительный их рост. Поэтому назрела необходимость в координации работы научных коллективов в академиях и институтах правоохранительных органов, т.е. системы МВД и Генпрокуратуры.

– Применение криминалистической техники имеет целью оптимизировать работу специалиста-криминалиста по собиранию, исследованию и закреплению доказательств по уголовным делам. Что современная криминалистическая наука понимает под оптимизацией, достигаемой путем применения технических средств? Какие новые

направления Вы усматриваете в дальнейшем совершенствовании технического оснащения криминалистической деятельности?

– **Б.М.:** Всем известно, что оптимизация задач расследования позволяет более эффективно осуществлять следственную деятельность. Под оптимизацией решения задач расследования понимают ситуационно обусловленную деятельность следователя, направленную на обеспечение наибольшей эффективности и рациональности решения конкретных криминалистических задач на различных этапах расследования преступления. Это касается и применения технических средств в поиске следов и иной информации, их исследования и закрепления. Сейчас на месте происшествия преимущественно используются унифицированные криминалистические чемоданы, в отдельных случаях и другие дополнительные комплекты специальных технических средств, предназначенных для работы на конкретном месте происшествия, либо для работы с определенными следами. В Израиле, Англии и многих других странах сотрудники экспертных подразделений достаточно мобильны, поскольку самостоятельно приезжают на место происшествия на передвижной криминалистической лаборатории, которая используется практически на каждом осмотре. Такая лаборатория оснащена современной криминалистической техникой и оборудованием. Наши зарубежные коллеги имеют возможность оперативно с места происшествия направить изъятые следы для проверки по соответствующим учетам. Поэтому существует настоятельная необходимость постоянной работы в разработке новых приемов и методов криминалистического обеспечения на месте происшествия и изучения положительного зарубежного опыта организации и функционирования экспертных подразделений с целью выявления возможности его использования в повседневной деятельности.

Естественно, на современном этапе и в недалеком будущем оптимизировать работу специалиста-криминалиста существенно помогут нарастание процессов цифровизации, использование в будущем новейших разработок компьютерного моделирования, искусственного интеллекта и т.п.

– **Процессы цифровизации досудебного и судебного производств по уголовным делам набирают темпы, от этапа цифровизации рутинной работы наблюдаются попытки перехода к применению искусственного интеллекта в области принятия процессуальных решений. Как Вы считаете, в этих условиях не возникают ли угрозы потери таких ценностей, как процессуальная самостоятельность следователя, внутреннее убеждение судьи, жизненный опыт лица, ведущего уголовный процесс, искреннее раскаяние?**

– **Б.М.:** – Вот мы, хотели этого или нет, но затронули вопросы цифровизации досудебного и судебного производств по уголовным делам, которые опять же не в кабинетах научных центров и институтов рождаются. И этот процесс набирает обороты, чему поспособствовала и пандемия. Сейчас большинство судебных процессов проходит в режиме онлайн и судьи активно используют цифровую информацию, запечатленную в различных документах по гражданским и уголовным делам. А темпы использования ошеломляют и где-то мы находимся в авангарде их использования на пространстве СНГ. Но цифровизация ни в коей мере не отменяет рутинную работу специалистов–криминалистов и следователей, как бы ни хотелось оптимизировать этот процесс, хотя к этому нужно стремиться. Что касается попыток использования и применения искусственного интеллекта в области принятия процессуальных решений, это, конечно же, фантастические прожекты на будущее, время покажет, есть ли угрозы потери таких ценностей, как процессуальная самостоятельность следователя, внутреннее убеждение судьи. Мое мнение на этот счет, конечно же, пока настороженное.

– **Нет ли необходимости в создании и внедрении специализированных программ по информатике с тем, чтобы выпускник ведомственного высшего учебного заведения, придя в практический орган на службу, не оказался неготовым к работе с той цифровой реальностью, о которой он не получил знаний и навыков работы во время обучения? Не применяется ли принцип «остаточности» при решении вопросов оснащения техническими новшествами в первую очередь практических органов, а затем – учебных заведений?**

– **Б.М.:** Бахиджан Хасеновна, и Вы и я, работая в вузах системы МВД РК, делали все, чтобы выпускник ведомственного высшего учебного заведения, придя в практический орган, был готовым к работе с любой ситуацией, для чего мы на том этапе создавали алгоритмы процессуальной и криминалистической деятельности и варианты их решения. Естественно, и сейчас он должен быть готов к встрече с цифровой реальностью и получать знания и навыки работы во время обучения. А для этого, безусловно, необходимо создавать и внедрять специализированные программы по информатике, в рамках изучения уголовного процесса и криминалистики. Что касается вопросов оснащения техническими новшествами, то до сих пор применяется принцип «остаточности», поэтому и практические органы и учебные заведения должны оснащаться ими одновременно.

– **Какие структурные изменения произошли за последние 30 лет в системе криминалистической науки? Какие новые направления криминалистических исследований сформировались?**

– **Б.М.:** Есть такое мнение, что наука не имеет границ, но последние годы, второе десятилетие криминалистическая наука Казахстана, в отличие от других постсоветских государств, не развивается, о чем я говорил выше. Примером для наших руководителей из МОН РК и МВД РК могут служить структурные изменения, которые происходят в российской юридической науке. Россияне сохранили прежние позиции и создали новые условия для ее развития. К примеру, они, с внедрением Болонской системы образования, сохранили аспирантуру и докторантуру в прежнем ее виде, которые способствуют в некоторой степени развитию научных исследований.

– **Над какой проблемой Вы сейчас работаете? Кто из ученых-правоведов разделяет Вашу научную позицию?**

– **Б.М.:** Я продолжаю работать по тематике моих прежних исследований. Это научное обеспечение борьбы с коррупцией и организованной преступностью, терроризмом и экстремизмом, проблемы цифровизации досудебного расследования, другие аспекты уголовно-процессуальной и криминалистической науки. Большинство и казахстанских, и российских, а также западных ученых разделяет мои позиции, о чем свидетельствуют ссылки на мои статьи в авторитетных журналах по базам РИНЦ, Скопус, WoS.

– **Каким представляется Вам облик криминалиста лет через двадцать? Чем он будет отличаться от современного Шерлока Холмса?**

– **Б.М.:** Это будет известно будущему поколению исследователей, одно только можно предсказать точно, что Величайший сыщик всех времен и народов, мистер Шерлок Холмс, не будет давать покоя людям всей планеты. Обычно все обращают внимание на метод размышления Холмса, однако представляет интерес и «вклад» Холмса в науку, ведь на страницах рассказов и повестей о Холмсе постоянно упоминаются и научные труды сыщика. Во многих произведениях о нем много раз встречали Холмса в домашней лаборатории за химическими опытами. И именно химию поначалу Холмс назначил своим занятием после отхода от дел с преступным миром, по крайней мере, в «Последнем деле Холмса».

– **В завершение нашей беседы хотелось бы пожелать Бахыту Молдатьяевичу еще долго-долго сохранять неподдельный оптимизм, глубокую веру в торжество науки, и в то, что благодаря союзу практика- криминалиста и ученого-юриста преступный мир рано или поздно сложит свое оружие. Творческих успехов и благодарных учеников Вам, уважаемый Бахыт Молдатьяевич!**

– **Б.М.:** Большое спасибо за внимание ко мне! Я и Вам хочу пожелать творческих успехов в вашей многогранной педагогической и научной деятельности, преданных учеников и других свершений!

ҚҰҚЫҚТЫҢ ЖАЛПЫ ТЕОРИЯСЫ
ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРАВА
COMMON THEORY OF LAW

МРНТИ 10.17.39
УДК 351.9

Адам Е.¹, Тайторина Б.А.²

¹ Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева

² Казахский Национальный Педагогический университет им. Абая

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ СУДЕБНОГО КОНТРОЛЯ
КАК ФУНКЦИИ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ

Аннотация

Фундаментальной основой гражданского общества и правового государства является провозглашение в Конституции высшей ценностью человека, его права и свободы. В арсенале наиболее важных слагаемых правового механизма обеспечения и охраны названных ценностей особая роль принадлежит судебной власти, ее органам и институтам. В соответствии с данными положениями традиционное понимание суда как специализированного органа государственной власти, осуществляющего лишь одну основную функцию – функцию правосудия, расширяется до более широкого понимания суда как самостоятельной ветви власти, наделенной не только функцией правосудия, остающейся доминирующей, но и функцией судебного контроля. Данное исследование посвящено проблеме судебного контроля как одной из важнейших функций судебной власти.

Ключевые слова: право, суд, судебная власть, судебная система, судебный контроль, законодательство.

Е.Адам¹, Б.А. Тайторина²

¹ Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

СОТ БИЛІГІНІҢ ФУНКЦИЯСЫ РЕТІНДЕ СОТТЫҚ БАҚЫЛАУДЫҢ
КОНЦЕПТУАЛДАНУЫ

Аңдатпа

Конституцияда адамның, оның құқықтары мен бостандықтарының ең жоғары құндылығы деп жариялау азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекеттің іргелі негізі болып табылады. Осы құндылықтарды қамтамасыз ету мен қорғаудың құқықтық тетігінің маңызды компоненттерінің арсеналында сот билігі, оның органдары мен институттары айырықша рөл атқарады. Осы ережелерге сәйкес соттың мамандандырылған мемлекеттік орган ретіндегі дәстүрлі түсінігі тек бір негізгі функцияны – сот төрелігі функциясын жүзеге асырады, соттың тәуелсіз билік саласы ретінде кең түсінікке ие болады, ол тек сот төрелігі функциясымен ғана емес, сонымен қатар соттық бақылау функциясымен де қамтамасыз етіледі. Бұл зерттеу сот билігінің маңызды функцияларының бірі ретінде соттық бақылау мәселесіне арналған.

Түйін сөздер: құқық, сот, сот билігі, сот жүйесі, соттық бақылау, заңнама.

E.Adam¹, B.A. Taitorina²

¹ *Eurasian Law Academy named after D.A. Kunaev*

² *Abai Kazakh National Pedagogical University*

CONCEPTUALIZATION OF JUDICIAL CONTROL HOW FUNCTIONS OF THE JUDICIARY

Abstract

The fundamental basis of civil society and the rule of law is the proclamation in the Constitution of the highest value of a person, his rights and freedoms. In the arsenal of the most important components of the legal mechanism for ensuring and protecting these values, a special role belongs to the judiciary, its bodies and institutions. In accordance with these provisions, the traditional understanding of the court as a specialized body of state power, which performs only one main function - the function of justice, expands to a broader understanding of the court as an independent branch of government, endowed not only with the function of justice, which remains dominant, but also with the function of judicial control. This study is devoted to the problem of judicial control as one of the most important functions of the judiciary.

Keywords: law, court, judiciary, judicial system, judicial control, legislation.

Введение

Повышение роли судебной власти в государственно-правовом механизме происходит, когда она получает право контроля за правовым содержанием всех нормативных актов, издаваемых органами законодательной и исполнительной властей. Если традиционно правосудие, рассматриваемое в рамках проблемы правоприменения, демонстрирует такую сторону единства государственной власти, как взаимодействие и взаимодополнение усилий различных ветвей власти, то судебный контроль за правовым содержанием нормативных актов - проявление принципа «сдержек и противовесов». Именно с этого момента, как полагают многие авторы, судебная власть получила реальный статус «настоящей власти», то есть одно-порядковый и равнозначный двум другим ветвям власти [1, с.85].

В пределы полномочий судебной власти входит право судов осуществлять контроль за законностью и обоснованностью действий правоохранительных органов. Суды наделены правом проверять законность и обоснованность задержания лиц, подозреваемых в совершении преступления, ареста, продления его срока, совершения действий, связанных с ограничением права гражданина на тайну переписки, телефонных переговоров, почтовых, телеграфных и иных сообщений, право на неприкосновенность жилища. Столь объемный диапазон правозащитной функции судебных органов, распространяющейся, в том числе, и на защиту от произвола других ветвей власти, требует, чтобы судебная власть была на самом деле самостоятельной, сильной, независимой: «без независимости и беспристрастности суда нет судебной власти, нет прав человека» [2, с.54].

Специфична установленная законодательством процедура осуществления судебного контроля – в особой форме судопроизводства, осуществления средств, направленных на реализацию правозащитной функции судебной власти. Судебный контроль имеет целью проверить правильность действий и нормативно-правовых актов органов и должностных лиц. Итогом судебного контроля становится вынесение решения, обязывающего к действию в соответствии с законом.

Специфические особенности судебной власти в целом и судебного контроля в частности проявляются в различных аспектах, и это объясняется правовой природой данной ветви власти, выражающей себя в осуществлении особого рода государственной деятельности, которая организационно оформляется в качестве системы правосудия. Государственные функции правосудия исчерпывающе выражают его назначение. А направлены они на такую область государственной деятельности, в рамках которой отчетливо проявляется содержание самой

власти, вбирающей в себя механизмы упорядочения общественных отношений, правовой защиты, правоприменения.

Решение проблемы совершенствования судебного контроля в мировой правовой практике актуализируется в силу того, что институты судебного контроля в разных странах неодинаковы по степени своей эффективности, организованности, независимости от публичных властей и юридической значимости результатов деятельности. Неоспоримо то, что практика судебного контроля является именно тем исторически выработанным средством, которое способно помочь обществу обеспечить оптимальную связанность различных ветвей власти законом.

Результаты и обсуждение

Судебную власть можно определить, «как независимую ветвь единой государственной власти, установленной Конституцией, реализуемую от имени государства судами как специальными государственными органами, учреждаемыми в предусмотренном Конституцией порядке, наделенными законом компетенцией по разрешению правовых вопросов и дел и выполнению других возложенных на них задач в целях защиты прав, свобод и законных интересов граждан, государства и организаций, действующих в особых процессуальных формах и обладающих правом издавать решения обязательного характера на всей территории государства, обеспечиваемые его принудительной силой [3, с.36].

Значение судебной власти состоит в обеспечении охраны прав и свобод человека, в том числе и прежде всего от незаконных действий и решений властных структур. Судебному контролю присущи такие признаки как научность, оперативность, оптимальность, властность. Названные признаки проявляются при осуществлении судом социальной, правоохранительной, корректирующей, превентивной и других функций. Данные функции эффективны при соблюдении соответствующих принципов - законности, гласности, независимости и др.

Сущность судебного контроля по общему правилу заключается в проверке соответствия результатов целям контроля: судебные органы проверяют соответствие деятельности государственных органов и их должностных лиц законам и поставленным пред ними задачам; фиксируют отклонения от поставленных целей и способов их достижения; принимают меры по их предотвращению и привлечению к ответственности виновных. В содержание судебного контроля входят присущие всем видам государственного контроля элементы - наблюдение за функционированием подконтрольных объектов, получение объективной информации о выполнении ими правил и поручений, их состоянии; анализ собранной информации, выявление тенденций, причин, разработка прогнозов; принятие мер по предотвращению нарушений законности и дисциплины, вредных последствий, ущерба, несчастных случаев, нецелесообразных действий и расходов и в том числе пресечения противоправной деятельности в целях недопущения вредных последствий, новых нарушений; учета конкретных нарушений, определения их причин и условий; выявления виновных, привлечения их к ответственности. По природе контрольная деятельность суда является юрисдикционной, основана на процессуально-правовых и нравственных началах и направлена на разрешение юридических конфликтов, возникающих между гражданином и органами государственной власти, должностными лицами. От эффективности судебного контроля в определенной степени зависит успех проводимых правовых реформ. Поэтому немаловажно в данной сфере развивать такие тенденции как приоритет прав и свобод человека и гражданина, системность, универсализм, расширение границ международного обмена опытом в сфере судебного контроля.

Судебный контроль как разновидность функций судебной ветви власти является также одной из многих составляющих механизма разделения власти. В литературе сделан вывод о том, что механизм разделения власти есть «саморегулируемая система, подвергаемая нормативно-правовому воздействию. Нормативно-правовой основой его создания и последующего функционирования выступают нормы права, определяющие правовой статус каждого звена (элемента) указанного механизма. Взаимодействие составляющих механизм разделения властей звеньев (элементов) воплощается в правовых отношениях, в особой субъектно-объектной среде, в корреспондируемых связях, а реализация состоит в актах волевого характера, принимаемых с

учетом места и роли той или иной власти в указанном механизме разделения властей» [4, с. 15]. Судебный контроль за законностью решений и действий должностных лиц, государственных органов и общественных объединений в данной связи как составляющая механизма имеет приоритетное значение, так как суд в отличие от других контрольно-надзорных органов независим и подчиняется только закону, не связан узковедомственными интересами, а судьи в силу профессионального статуса решают вопросы на основе законодательства.

В сфере публичных интересов востребованность судебного контроля обусловлена возможностью граждан оспорить в судах как нормативные, так и ненормативные (индивидуальные) правовые акты. Вопрос оспаривания нормативных правовых актов является частью более общего вопроса о порядке разрешения споров как одного из видов юридических конфликтов. Оспаривание нормативного правового акта является способом, направленным на выяснение соответствия акта требованиям и положениям законов и иных нормативных правовых актов, на выявление его целесообразности (при осуществлении общего контроля), юридической силы и нормативной обоснованности (при опротестовании). При удовлетворении жалобы или заявления обжалуемый (оспоренный) административный акт утрачивает свою юридическую силу. Все более распространенными в современной судебной практике становятся дела об оспаривании нормативных актов по мотиву несоответствия их закону. Новизной отличается сам характер данной категории дел, так как объектом судебного обжалования (оспаривания) является нормативный акт. При этом судебная защита по таким делам затрагивает публичные интересы неопределенного круга лиц, так как нормативный акт распространяет свое действие на неограниченный круг лиц. Посредством рассмотрения таких дел суд общей юрисдикции осуществляет судебный контроль за соответствием оспариваемых нормативных актов другому нормативному акту, который имеет большую юридическую силу и значимость в иерархии нормативных актов [5, с.253].

В литературе отмечается, «что в контексте задачи создания в государстве комплекса мер, обеспечивающих баланс равнодействующих сил, суд должен не только рассматривать дела об уголовных преступлениях и спорах гражданских, но и реагировать на эксцессы законодательной и исполнительной властей» [6, с.45].

Что касается судебного контроля в соотношении с деятельностью органов исполнительной власти, то его осуществление возможно в строго специфических формах, обусловленных особенностью взаимоотношений двух самостоятельных ветвей власти – исполнительной и судебной. В процессе судебного контроля в данном случае достигается двуединая цель: защита физических и юридических лиц от злоупотреблений властью органами управления, а также улучшение деятельности органов управления в интересах общества в целом. Верно замечено еще в начале прошлого века: «судебная власть должна быть снабжена полномочиями, достаточными для того, чтобы она была в состоянии доставить действительную безопасность личной свободе против посягательств на нее не только со стороны частных лиц, но и со стороны должностных лиц» [7, с.86]. Если взглянуть на проблему шире, то совершенствование данного вида контроля целесообразно рассматривать в качестве необходимого элемента проводимых реформ – как судебной, так и административной. В контексте изложенного следует шире рассмотреть особенности института административной юстиции, заключающейся в рассмотрении споров специальными судебными органами по специальным правилам по поводу нарушения публичных прав граждан и юридических лиц в ходе управленческого процесса. Прежде всего, это наличие правового спора (административно-правового, управленческого спора) о публичном праве, возникшего в процессе государственного управления в сфере исполнительной власти. Судебный контроль в названной плоскости является одной из процессуально-правовых форм разрешения административного правового спора, причем судебная процессуальная форма обеспечивает равенство процессуального положения участников судебного разбирательства – государственных органов и физических или юридических лиц. Правовой спор становится возможным при нарушении публичных прав граждан и юридических лиц. Административно-правовые споры разрешаются в судебном процессе, что является основанием для рассмотрения института административной юстиции в соотношении с судебной властью. Кроме того, для административной юстиции характерно существование отдельного круга субъектов правоотношений (граждане, юридические лица, ор-

ганы публичного управления, субъекты исполнительной власти, должностные лица). Судьи (должностные лица), рассматривающие споры в области управления, по общему правилу обладают специальными знаниями и квалификацией в конкретных областях государственного управления, деятельности органов исполнительной власти и их взаимодействия с субъектами правоотношений. Таким образом, административная юстиция выражается в рассмотрении споров специальными судебными органами по строго очерченным правилам по поводу нарушения публичных прав граждан и юридических лиц в ходе управленческого процесса.

В конституционной системе разделения власти, в которой задействован серьезный механизм сдержек и противовесов, судебный контроль достаточно тесно соотносится с такими его составляющими, как конституционный контроль и прокурорский надзор. В первом случае суды обращаются в квазисудебный орган конституционного контроля – Конституционный Совет с представлением о признании закона или нормативного правового акта неконституционным, если при рассмотрении конкретного дела усмотрят, что закон или нормативный правовой акт, подлежащий применению, ущемляет закрепленные Конституцией права и свободы человека.

Что касается соотношения судебного контроля и прокурорского надзора, то здесь точек соприкосновения данных правовых институтов гораздо больше. Судебная власть и прокурорский надзор – два тесно связанных между собой взаимодействующих, взаимопересекающихся государственно-правовых института, предназначенных для осуществления защиты прав человека, обеспечения законности и правопорядка. Осуществляют свои функции данные органы специфическими методами. Предназначением прокурорского надзора является решение проблемы выявления нарушений законности, соответственно, обязанностью суда – от имени государства реагировать на эти нарушения, осуждая виновных и защищая интересы пострадавших. Прокуратура – строго централизованный многофункциональный орган, нацеленный на борьбу с преступностью и другими видами антисоциального поведения, имеющий глубокие исторические корни и опыт. Что касается независимой, самостоятельной судебной власти в современных условиях, то это явление, находящееся на стадии становления и развития. Как известно, до перестройки и судебной реформы суды были объектом прокурорского надзора, в настоящее время судебная власть в системе разделения власти является равноправной и независимой, и судебный контроль распространяется на сферы общественных отношений, где в недалеком прошлом господствовал прокурорский надзор, более того, в определенных случаях судебный контроль распространяется и на деятельность прокуратуры.

Заключение

Конституционное закрепление суда в качестве самостоятельной ветви власти позволяет выделить его как государственный орган, уполномоченный осуществлять не только правосудие, но и контроль во всех основных сферах общественной и государственной жизни. В юридической литературе отмечается, что неотъемлемой составной частью судебной власти является функция судебного контроля как в форме конституционного судебного контроля (конституционное правосудие, конституционная юстиция), так и в форме административного судебного контроля (административная юстиция). Исследователи вполне обоснованно считают: «полномочия контроля придают суду качества самостоятельной государственной власти, способной участвовать в реализации демократической концепции устройства государства на основе принципа разделения властей» [8, с.645]. Судебный контроль в ипостаси контрольно-надзорной деятельности в юридической сфере представляет собой специфический вид государственного контроля за законностью в сфере государственного управления. Судебный контроль – особая разновидность контроля надведомственного, характеризующаяся не только организационной неподчиненностью объектов контроля контролирующей инстанции, но и тем, что сам субъект контроля (суд) независим, подчиняется лишь закону, и ни один государственный орган (должностное лицо) не может дать указание суду о том, какое решение он должен принять.

Список использованной литературы:

- 1 Абросимова С.Б. Парламент и суд в Российской Федерации. Конституционный строй в России. Вып.2. – М., 1995. – 385 с.
- 2 Ковтун Н.Н. Судебный контроль в уголовном судопроизводстве России. – Н.Новгород: Нижегородская правовая академия, 2002. – 323 с.
- 3 Мамаи К. Становление и развитие судебной власти в Республике Казахстан. – Астана: Елорда, 2001. – 362 с.
- 4 Административное право Российской Федерации / под ред. С.А. Комарова. – М.: Правоведение, 2008. – Гл. 16.
- 5 Савицкий В.М. Организация судебной власти в Российской Федерации: учеб. пособие для вузов. – М.: БЕК, 1996. – 320 с.
- 6 Хаманева Н.Ю. Защита прав граждан в сфере исполнительной власти. – М.: ИГП РАН, 1997. – 287 с.
- 7 Полянский Н.Н. Уголовный процесс. Уголовный суд, его устройство и деятельность: лекции. – М., 1911. – 293 с.
- 8 Сравнительное конституционное право. – М.: Манускрипт, 1996. – 729 с.

МРНТИ:10.01.39

УДК:34:001.92

Е.Ч. Бонабаев ¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

МЕМЛЕКЕТТІК ИНСТИТУТТАРДЫҢ ЖҰМЫС ІСТЕУІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТЕТІН АДАМНЫҢ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫ

Аңдатпа

Қазіргі заманғы азаматтар институты көбінесе жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін анықтау мәселелерімен байланысты, өйткені «азамат» категориясы және одан туындайтын ұғымдар жеке тұлғаға да, тұтастай алғанда көпұлтты Қазақстан халқына да, мемлекеттік билікпен қарым-қатынасқа да қатысты. Салалық құбылыс көптеген саяси және әлеуметтік-мәдени факторлардың динамикалық өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болады және күшейеді. Осындай факторлардың бірі азаматтың елдің әлеуметтік және саяси өмірінің субъектісі ретінде өмір сүруі үшін объективті жағдайлар мен мүмкіндіктерді қалыптастыруға бағытталған жаңадан құрылған әлеуметтік-саяси институттар болып табылады.

Түйін сөздер: құқық, тұлға, конституционализм, саяси институт, қоғам, ұлттық тәуелсіздік.

Бонабаев Е. Ч. ¹

¹ Казахский национальный педагогический университет им. Абая

ПРАВА И СВОБОДЫ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА, ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ИНСТИТУТОВ

Аннотация

Современный по своему содержанию институт гражданина в большей степени связан с вопросами определения правового статуса личности, поскольку категория «гражданин» и производные от него понятия относятся как к личности, так и к многонациональному народу Казахстана в целом, к взаимоотношениям с государственной властью. Отраслевой феномен

возникает и усиливается в результате динамического взаимодействия многих политических и социокультурных факторов. Одними из таких факторов являются вновь создаваемые социально-политические институты, направленные на формирование объективных условий и возможностей для существования гражданина как субъекта социальной и политической жизни страны.

Ключевые слова: право, личность, конституционализм, политический институт, общество, национальная независимость.

E.Ch. Borabaev¹

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University*

HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS ENSURING THE FUNCTIONING OF STATE INSTITUTIONS

Abstract

The modern institution of a citizen is more connected with the issues of determining the legal status of the individual, since the category of "citizen" and the concepts derived from it refer both to the individual and to the multinational people of Kazakhstan as a whole, to relations with state power. The industry phenomenon arises and intensifies as a result of the dynamic interaction of many political and socio-cultural factors. One of these factors is the newly created socio-political institutions aimed at creating objective conditions and opportunities for the existence of a citizen as a subject of social and political life of the country.

Keywords: law, personality, constitutionalism, political institution, society, national independence.

Кіріспе

Тақырыптың өзектілігі. «Заманауи – құқықтық жүйесі институтының тұжырымдамасы мен негіздері» – Қазақ елінің азаматтығы институтының теориялық және практикалық заңдылық негіздеріне арналған. Әр түрлі әлеуметтік ғылымдардың өкілдері, саясаткерлер, бұқаралық ақпарат құралдары кеңінен қолданатын салалы ұғымы. Іс жүзінде жалпы қабылданған анықтамаға ие емес және пікірталас тудырады. Азаматтықтың әртүрлі анықтамаларында зерттеушілер әдетте осы жан-жақты құбылыстың әртүрлі аспектілерін содан кейін өздерінің ғылыми немесе тәжірибе кәсіби мүдделеріне сәйкес атап көрсетеді.

Тақырыптың мақсаты. Азамат феноменін интеграцияланған және тұтас түсіну ретінде ол әлі өз деңгейінде дамымаған. Бір жағынан, бұл мемлекетке ресми тиесілі, ал екінші жағынан, елдің саяси үлесіне, қоғамдық және экономикалық өміріне белсенді қатысуды білдіреді. Осыған байланысты азаматтық мәселесін бір заңғамен қарап азайту мүмкін емес. Бұл күрделі құбылыстың негізі қоғамның саяси экономикалық және әлеуметтік-мәдени салаларында жатыр.

Қазақстан Республикасы 1993 жылғы және қазіргі Конституциясында азаматтың алғаш рет елдің конституциялық жүйесінің ажырамас элементі ретінде қарастырылып отыр. Билік пен демократиялық институттардың бөлінуімен қазір қабылданған құқықтық мемлекет тұжырымдамасы аясында азамат идеясы дәстүрлі түрде теңдік және халықтық егемендік идеяларымен бірлікте түсіндіріледі.

Бір жағынан, бұл мемлекетке ресми тиесілі, ал екінші жағынан, елдің саяси, қоғамдық және экономикалық өміріне белсенді қатысуды білдіреді. Сондықтан азаматтық мәселесін бір заңға дейін азайту мүмкін емес. Бұл күрделі құбылыстың негізі қоғамның саяси және әлеуметтік-мәдени салаларында жатыр. Қазақ Республикасы 1995 жылғы қазіргі заманауи заңында азаматтықтың алғаш рет елдің конституциялық жүйесінің ажырамас элементі ретінде қарастырылады [1].

Зерттеудің келесі міндеттерін айқындайды.

Билік пен демократиялық институттардың бөлінуімен, қазір қабылданған құқықтық мемлекет тұжырымдамасы аясында қоғамдық идеясы дәстүрлі түрде теңдік және халықтық егемендік идеяларымен бірлікте түсіндіріледі. Конституциялық жүйенің негіздеріне арналған

тарауда Қазақ Республикасы ата заңның бабтарын қамтиды, онда Қазақ елінің азаматтығы заңға сәйкес алынады және тоқтатылады, ол қандай негізде алынғанына қарамастан біртұтас және тең болады.

Дәл осы ережелер тәуелсіз мемлекетінің азаматтығын түсіндіру оның салалық жүйесін сипаттайды деп айтуға мүмкіндік береді. Салалық жүйенің негіздеріне арналған Ата заңымыздың бабтарын қамтиды, онда Қазақ елінің азаматтығын заңға сәйкес алынады және тоқтатылады, ол қандай негізде алынғанына қарамастан біртұтас және тең болады. Егеменді елі әрбір азаматының өз аумағында, барлық құқықтары мен еркіндіктерге ие және негізгі заңнамада қарастырылған тең міндеттерді атқарады. Қазақ азаматын немесе оны өзгерту құқығынан айыруға болмайды. Алайда, бұл негізгі-құқықтық реттеудің және мемлекеттік заңдылықты түсіндірудің бастапқы нүктесі ғана. Қазақстан Республикасының конституциялық құқығында азаматтықты іс жүзінде оның барлық басқа институттарымен тығыз байланысты. Қазіргі ұлт жүйесінің институты өзінің мазмұны бойынша жеке тұлғаның құқық мәртебесін анықтау. Заманауи жүйенің негіздеріне арналған Қазақ ұлттық заңнамасының негізін қамтиды, онда Ұлт азаматтығы заңға сәйкес алынады және тоқтатылады.

Әдістемелік негізі. Зерттеудің мақсаттарына тиімді қол жеткізу үшін жүйелі талдау әдісі: жүйелі құрылымдық және жүйелі-функционалды талдау қолданылды. Жұмыста абстракциялау, индукция, дедукция, моделдеу абстрактылықтан нақтылыққа, теңестіру заңы, қарама-қайшылық заңы, бағалау және басқа да философиялық әдістер қолданылды.

Ол қандай негізде алынғанына қарамастан біртұтас және тең болады. Мемлекеттің әрбір азаматы өз аумағында барлық құқық пен еркіндікке ие және Қазақтың ата заңында қарастырылған тең міндеттерді атқарады. Ұлт саласының азаматтығынан немесе оны өзгерту құқығынан айыруға болмайды. Негізгі заманауи конституциялық заңында азаматтық іс жүзінде оның барлық басқа институттарымен тығыз байланыстылығы.

Негізгі бөлім. Қазіргі азамат институтының өзінің мазмұны бойынша жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін анықтау мәселелерімен көбірек байланысты екенін атап өткен жөн, өйткені азаматтық жеке тұлғаға да, тұтастай алғанда Қазақ елінің көпұлтты халқына да мемлекеттік билікпен қарым-қатынасына қатысты. Салалық феномені көптеген саяси және әлеуметтік-мәдени факторлардың динамикалық өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болады және көбейеді. Олардың бірі-мен құратын әлеуметтік-саяси институттар азаматтың елдің әлеуметтік және саяси өмірінің субъектісі ретінде өмір сүруі үшін объективті жағдайлар мен мүмкіндіктері.

Басқалары мәдени және психикалық факторлар: дәстүрлер, нормалар, рәміздер, құндылық бағдарлары, әлеуметтік көзқарастар, жағдайларды қабылдау мен бағалаудың стереотиптері, мінез-құлық стандарттары мен модельдері және т.б., жеке тұлғалардың іс-әрекетін ынталандыратын және сол арқылы әлеуметтік және саяси институттардың жұмыс істеу сипатын анықтайтын барлық факторлар жеке тұлғада немесе азамат пен азаматтықтың өмір сүруінің бастапқы негізі ретінде жүзеге асырылады. Демек, азаматты әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде сипаттайтын екі негізгі аспект. Біріншісі-жеке тұлғаның мемлекетке де, қатысты құқықтары мен міндеттерінің жиынтығына азаматтығының қазіргі заманғы құқықтық анықтамасы адамның мемлекетпен саяси және құқықтық байланысын көрсетуден бас тартуы, бұл құбылыстың заңды мазмұнын анықтау тұрғысынан оң құбылыс деп саналуы керек.

Салалы мәселелер негізінен ішкі құқық саласына жатады, ал азамат институтының өзі негізінен әр мемлекеттің конституциялық құқық институты болып табылады. Сонымен бірге, бұл халықаралық норма институты, өйткені азаматтықтың мәселелерін мемлекеттер ішкі құқық негізінде ғана емес, саяси халықаралық құқық негізінде де реттейді.

І бөлім. Халықаралық нормада азаматтықтың мәселелерін реттеу тарих бойынша қоса үнемі дамып келеді. Бұл эволюция мемлекетаралық қатынастардың дамуымен, әлемдегі халықтың көші-қонысының кеңеюімен және мемлекеттер арасында жеке адамдар мен халық топтарының жағдайына қатысты тиісті даулардың пайда болуымен анықталды. Азамат құқықтық құбылыс ретінде біртұтас. Салалықтың ішкі тұжырымдамасы оның халықаралық-нормалық мазмұнына

қайшы немесе қайшы келмейді. Ішкі заңнамадағы азаматын мәселелерін саяси халықаралық-құқықтық реттеудің рөлі, әсіресе, ішкі заңдарға қатысты көптеген халықаралық нормалардың жалпы қабылданған нормалары мен принциптерінің бабының бөлігінде белгіленуіне байланысты өсті [2].

XX ғасырдың аяғында азаматтық мәселелерін реттейтін халықаралық құқықтық құжаттар жиынтығы қалыптасты. Соған қарамастан, мемлекеттік айыптаулар негізінен бір аймақтағы мемлекеттер арасындағы шарттар жүйесін білдіретін аймақтық келісімдер негізінде азамат мәселелерін реттейді. Айқындалған заңнамаларды реттеудің әр жекелеген мәселелері әдетте аумақтық өзгерістер туралы, Ұлттық азшылықтарды қорғау туралы, уағдаласушы мемлекеттер арасындағы қатынастар азаматтарының құқықтық көмегі мен құқық қабілеттілігі туралы, армиядағы мерзімді қызметі туралы және қосарланған салық салу туралы және т.б. шарттарға енгізіледі.

Тұтастай алғанда, қазіргі уақытта азамат мәселелерін халықаралық-заңдарды реттеу жүйесі құрылып, жұмыс істеп жатқанын атап өткен жөн. Аталған жүйе мемлекет азаматтығының конституциялық-құқықтық институтында көрініс табатын халықаралық конвенциялармен, өңірлік келісімдермен, мемлекетпен жеке тұлға арасындағы екіжақты халықаралық келісімдермен ұсынылған. Осы қабылданған келісімдер адам және азаматтардың ара қатынасын реттейтін өзекті мәселелердің бірі екені анық.

Мемлекет пен жеке тұлға арасындағы қатынастардың сипаты көбінесе азаматтық институтының принциптері оның негізін құрайтын бастапқы принциптер, жетекші идеялар мен көзқарастар болып табылады. Олар ұлттық мазмұны мен элементтерінің өзара байланысын анықтайды, оның тұрақтылығын қамтамасыз етеді және азаматтықтың мәнін білудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Дәстүр бойынша ғылым азамат жалпы (конституциялық) принциптерін және адамдықтың нақты принциптерін ажыратады. Қазақстан азаматтығының жалпы заңдылық қағидаттарына ішкі құқықтық жүйе негізделетін принциптер кіруі мүмкін: демократия, гуманизм, федерализм, теңдік, қадір-қасиетті, адамның негізгі ерекшелігі мен еркіндігін тану және құрметтеу, нормалар, бостандықтар мен міндеттердің бірлігі, халықаралық заңнамаға жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларының басымдығы және Қазақ қоғамдық саласындағы халықаралық шарттары және т.б. бұл принциптер азаматтықпен байланысты қатынастарды реттеуде негізгі болып табылады. [4. 26-б.]

2 бөлім. Тәуелсіз мемлекет азаматтығының арнайы қағидаттарына мыналар жатады: бірыңғай және тең азамат, азаматтықты таңдаудың еркіндігі мен еріктілігі, шетелде өз азаматтарын мемлекеттің қорғауына кепілдік беру, азаматын шет мемлекетке беруге жол бермеу, азаматтықтан айыруға жол бермеу. Азаматтық принциптері үйлесімді тұжырымдаманың көрінісі ретінде ғана емес, сонымен қатар практикалық қолдану үшін негіз ретінде де маңызды. Олар ғылыми идеялар мен практика тенденцияларының бірлігінде көрініс табатын субъективті принцип пен объективті жақтың бірлігімен сипатталады. Принциптер тәжірибе үшін нұсқаулық ретінде әрекет етеді. Ұлттық азаматтығы принциптерінің маңыздылығы олардың болуымен анықталады:

- салалық институтының мәнін көрсетеді;
- оның бастапқы бастаулары;
- тікелей әрекет етеді;
- Қарастырылған заңнамалармен бекітілген;
- өкілеттік саласындағы мемлекеттік құрылыс практикасына басшылық ретінде әрекет етеді;
- принциптер адамның мінез-құлқын, оның еркіндік дәрежесін көрсетеді;
- қағидаттар мемлекеттің демократиялылығының көрсеткіші болып табылады, оның жеке адаммен қарым-қатынасын көрсетеді. " Қазақ елінің азаматтылығы туралы" Ұлттық заң Қазақ азаматы қағидаттарын заңды түрде анықтап, бекітті. Мемлекеттің азаматының мәселелерін реттейтін қағидаттар мен ережелер әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, тілдік немесе діни белгілері бойынша азаматтардың құқықтарын шектейтін ережелер болуы мүмкін.

"Мемлекеттің азаматтығы туралы" белгіленген заң бойыша азаматтықтың келесі принциптері бекітілген:

– Республикасының азаматтығының оны алу негіздеріне қарамастан бірлігі мен теңдігі;
– Мемлекеттің тыс аумағында одан тыс жерлерде тұратын азаматтарының Қазақстан азаматтығын сақтауы;

– азаматтардың бөлінбеуі, яғни мемлекеттің азамат ешқандай жағдайда немесе оны өзгерту құқығынан айырыла алмайды;

– Қазақстан азаматы жоқ адамдардың санын қысқарту, яғни Қазақстан Республикасының аумағында тұратын азаматтығы жоқ адамдардың Қазақстан азаматтығын алуын көтермелеу. Бұл принциптер Қазақстан Республикасының Конституциясынан тікелей туындайды және оны азаматтық институтының принциптері ретінде сипаттауға болады. [5. с. 360-367] Мемлекеттік азаматтықты салалық-құқықтық реттеу" – азаматтық институтының тиімділігін қамтамасыз етуге арналған конституциялық және заңнамалық кепілдіктерді, негізгі рәсімдер мен мемлекеттік органдар жүйесін мазмұнды талдауға арналған. Қазақ қоғамының құқығын іске асырудың конституциялық және құқықтық кепілдіктері деп адамның азаматтыққа қатысты мүдделерін іс жүзінде іске асыруды, сондай-ақ оларды ықтимал бұзушылықтардан қорғауды қамтамасыз ететін конституциялық құқық нормаларының жиынтығы деп түсіну керек.

Қазақ мемлекетінде азаматтықты алу құқығын жүзеге асырудың конституциялық кепілдіктерін келесі топтарға жіктеуге болады: салалық ерекшелігін іске асырудың конституциялық және құқықтық кепілдіктері деп адам және азаматтыққа қатысты мүдделерін іс жүзінде іске асыруды, көздейді сондықтан азаматтың мүдесін қорғау өзекті мәселе болып қалады. Қазақ мемлекетінде азаматтық алу құқығын жүзеге асырудың конституциялық кепілдіктерін келесі топтарға жіктеуге болады. Қазақстан Республикасындағы жеке тұлға мен мемлекет арасындағы қатынастарды құқықтық реттеудің негізіне алынған негізгі принциптер мен нормалар-кепілдіктер;

– Қоғамдағы жүйе саласы және нормативтік құқықтық актілерде бекітілген Қазақ елінде азаматтық алу құқығын жүзеге асырудың негізгі бастаулар. Азаматтық жүйеде құқықтық кепілдіктерінің ерекше тобына бұзылған мүдделерді сот арқылы қорғау кепілдіктері жатады. Негізгі қағидат және сонымен бірге негізгі конституциялық норма. [6]

Қоғамда жеке тұлға мен мемлекет арасындағы қарым-қатынастың негізі болып табылатын кепілдік-адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын ең жоғары құндылық деп жариялау және оларды тану, сақтау және қорғау-мемлекеттің міндеті. Конституцияның бөлімінде бекітілген жалпы конституциялық нормалар-принциптер басқа жалпы нормаларға сәйкес келеді және басқа да конституциялық нормаларға: халықаралық заңнамада жалпыға бірдей танылған қағидаттары мен нормаларына сәйкес адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану және оларға кепілдік беру, олардың бөлінбейтіндігі және әркімге туғаннан бастап тиесілілігі, өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру кезінде басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзуға жол берілмейтіндігі жатады.

Республикада азаматтығы туралы шешімдерге шағымдану мүмкіндігі туралы бірқатар ережелер бар. Жалпы берілген әдістер азаматтығы туралы істерді жүргізетін уәкілетті органның жүйесі азаматтығы туралы өтінішті қабылдау туралы шешіміне ұлттық заңнамасында көзделген тәртіппен сотқа шағымдануға болады.

Адам жүйесіндегі салалар мен еркіндіктерін берілген кепілдіктерін қамтамасыз етудің тиімді мемлекетішілік құралы болып табылады. Адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын сақтау, және қорғау жөніндегі қадағалау функциялары болып табылады.

Ұлттық соты жеке адамның құқықтары мен бостандықтарының конституциялық кепілдіктерін, заңдылық режимін қамтамасыз етуде ерекше маңызға ие. Адам құқықтары мен бостандықтарының конституциялық кепілдіктерін қамтамасыз етудің тиімді мемлекетішілік құралы және азамат Қазақстан Республикасындағы адам құқықтары жөніндегі Уәкіл институты болып табылады. Ол мемлекеттің кез-келген органдарынан тәуелсіз, мемлекеттік парламент тағайындайтын және оған ие мемлекеттік лауазымды тұлға болып табылады.

Азаматтықты тану, алу, өзгерту, таңдау және жоғалту азаматтық институтының негізгі мазмұны болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясымен тікелей реттелетін жоғарыда қарастырылған конституциялық және құқықтық азаматтық кепілдіктерден айырмашылығы, бұл мәселелер 2002 жылғы көрсетілген ұлттық заңмен және соған негізделген нормативтік құқықтық актілермен реттеледі. Азамат институтының негізгі рәсімдерін реттеудің мұндай тәртібі Конституцияның өзімен анықталады, соған байланысты қабылданып белгіленген заңның нормалары конституциялық-заңнамада реттеуге сәйкес қарастырылуы керек және тұтастай алғанда айқындалған заңда азаматтық институтының маңызды бөлігі ретінде қарастырылады.

Қарастырылған негізгі «Ұлттық заң» қоғамның азаматтары, ол күшіне енген күні азаматтығы бар адамдарды, сондай-ақ осы Заңға сәйкес Қазақстан Республикасының азаматтығын алған адамдарды таниды. Жеке тұлғаны танудың ең көп таралған жағдайларының бірі-туылғандықтан азаматтықты тану деп аталады, оның ерекшелігі оның екі негізгі факторға байланысты. Мұнда тұлғаның еркі қажет емес ата-ананың азаматтығы және туған жері қажет.

Қазақстан азаматтығы бар адамның пайда болуының тағы бір түрі-оны сатып алу. Азаматтық алуға тән белгілер-бұл мәселені шешкен кезде мемлекет маңызды рөл атқарады, сонымен бірге бұл жерде адамның азаматты алу туралы мемлекетпен қарым-қатынас орнатуға бағытталған еркі маңызды зор рөл атқарады. Мемлекет заңнамасы, көптеген мемлекеттер сияқты, балаларға (олардың туылуына байланысты) және ересектерге (ерік білдіру арқылы) бөлек азаматтық берудің әртүрлі тәртібін белгілейді.

Жеке тұлғаның кең таралған тәсілі-бұл жеделдету немесе азаматтығын алу деп аталады. Бұл термин халықаралық құқықта жалпыға бірдей танылған, бірақ кейінгі кезеңде ұлттық тілінде жазыла бастағаны байқалады. Біздің ойымызша, заңнама негізсіз қолданылмайды.

Натурализация дегеніміз-билік органдарының бұл туралы сұраған адамға азаматтық беруі, натурализация, әдетте, еркін негізде жүзеге асырылады.

Қазақ азаматтығын алудың бір түрі-бұл азаматтығында болған, бірақ қандай да бір себептермен одан әрі жоғалған адамды қалпына келтіру. Халықаралық құқықта бұл форма реинтеграция немесе репатриация деп те аталады.

3 бөлім. Қазақстанда жеке тұлғаны алу көтерме (опцион) түрінде де мүмкін. Оптация дегеніміз-адамның өзі таңдаған мемлекеттердің бірінің азаматтығын тану. Салалық жүйені көтерме саудада бекіту құқығын мемлекет жариялайды және әдетте аумақтың басқа мемлекеттің юрисдикциясына берілуімен, халықтың жаппай көші-қонымен және басқа да жағдайлармен байланысты, нәтижесінде көптеген адамдар заңды түрде белгісіз күйге түседі. Қазақстан азаматтығын алу негіздері осы жұмыста халықаралық тәжірибені, оның ішінде ТМД-ға мүше мемлекеттердің тәжірибесін ескере отырып қарастырылады. [7. с.3]

Сонымен қатар, қолданыстағы тәжірибенің бірқатар кемшіліктері бар. Атап айтқанда, азаматтықты танудың жойылуымен 1991 жылғы Қазақстан Республикасының азаматтығы туралы Заң қабылданғанға дейін Республикасының аумағына келген, бірақ осы уақытқа дейін азаматтар мойындауға қол жеткізе алмаған КСРО азаматтарының құқықтық жағдайы реттелмеген болып қала береді. Заңның кейбіріне сәйкес бұл адамдар азаматтығын тану тәртібімен алуға құқылы болды, бірақ іс жүзінде олар құзыретті органдардан бас тартуларға жиі тап болады, өйткені олар белгіленген Заң күшіне енген күні жаңа тұрғылықты жері бойынша тұрақты тіркеудің құжаттық растамасына ие болмады.

Қандай да бір себептермен немесе басқа себептермен азаматының төлқұжатын алмаған адамдар іс жүзінде азаматтығынан айырылды, дегенмен қолданыстағы азаматтық туралы ұлттық заңға сәйкес, ешкімді азаматтығынан айыру туралы заң. Азаматтық алудың негізі ретінде оны тануды қалпына келтірген жөн. [8]

Көптеген қандастар үшін азаматтығын алу мүмкіндігі олардың тұрғылықты жерінде тіркелмегендіктен мүмкін болмай, азаматтық туралы Ұлттық заңға сәйкес саласындағы сөздерді және де осыған сәйкес нақты өмір сүргендеген сөздермен алмастыру. Бюрократиялық кедергілерді алып тастау үшін азаматтық алу шарты ретінде өмір сүру құралдарының заңды көзі

ұғымын заңнамалық түрде реттеп, нақтылаған жөн Ұлттық Заңның кейбір тармағына сәйкес азаматтық алудың міндетті шарты қазір азаматтықтан шығу туралы өтініш беру болып табылады. Алайда азаматтығына қабылдаудан бас тартқан кезде мұндай тәртіп азаматтығы жоқ болып қалуы мүмкін, бұл азаматтықты төмендетудің халықаралық қағидасына қайшы келеді.

Қортынды

Қортындылай келсек Қазақстан Республикасының Конституциясының адам және азаматтарының құқықтары мен бостандықтарының өзекті мәселелері ретінде, оны Қазақстан республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасындағы адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғайтын институттар толық кепіл болады деуге болады.

Себебі, біріншіден 1995 жылғы 30 тамыздағы Ата заңымыздың II-бөлімі адам және азамат осы бөлімде Республика өз азаматтарына беретін құқықтары бостандықтарын айқын көрсетілуімен қатар ол азаматтарының міндеттерінде көрсетіп өткен. Сонымен қатар бұл Конституция адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына мемлекеттің кепіл беретіндігін және өз азаматтары мемлекеттің қорғауында, кез-келген мемлекет аумағында болғанына қарамастан мемлекет қорғауында болатыны көрсетілген.

Екіншіден Қазақстан Республикасының нормативтік актілері мен заңдарына сәйкес Қазақстан Республикасының «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» заңында көрсетілген құқықтар мен бостандықтарды және оларға жүктелген міндеттер мен шектеулерді Қазақстан Республикасының азаматтарымен қатар шетел азаматтары мен азаматтығы жоқ тұлғалардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі ретінде толық қамтамасыз етілетіндігі толықтай айтуға болады.

Құқықтық мемлекеттік институттардың дамуы биліктің адам құқықтары мен бостандықтарын тек мойындауын ғана емес, сонымен бірге оларды іске асыратын және қорғайтын шын мәнісінде әрекетті мемлекеттік механизмнің болуын қарастырады.

Бұл мәселеде құқық қорғаушы құрылымдарға, оның ішінде ішкі істер органдарына ерекше орын беріледі. Құқық қорғау органдары көп жағдайларда қоғамымызда орын алып отырған жағымсыз жағдайлармен бірінші болып бетпе-бет келеді, олардың міндеті азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғау болып табылады. Бұл мәселелерді теориялық талдаудан нақтылай іске асыруға көшетін уақыт жетті. Бірақ бұл осы қызметті жүйелі талдаусыз мүмкін емес.

Мемлекеттік институттың адам құқықтарын қорғау жөніндегі қызметін жетілдіруге арналған.

Біріншіден, адам құқықтарын қорғау демократиялық құқықтық мемлекеттің басты ішкі қызметіне айналуы тиіс.

Екіншіден, бұл мемлекет пен адам мүдделерінің арасындағы басымдылықтарды бөлуді жаңаша қарастырушы негізгі идея болып табылады.

Үшіншіден, әртүрлі мемлекеттік органдар бұл қағиданы іске асыру барысында түрліше қызмет атқара отырып, адам құқықтарын қорғау ісіне өз үлестерін қосып келеді.

Төртіншіден, адам құқықтарын қорғауда құқықтық мемлекеттің орнын анықтай отырып, біз адам құқықтарын қорғау, сақтау, қамтамасыз ету және кепілдік беру сияқты қызмет түрлерін анық шектейміз.

Бесіншіден, адам құқықтарын қорғау механизмін жүйелілік қағидасы бойынша талдай отырып, біз бұл жүйеде кемшіліктер, қарама-қайшылықтар, қайталаулар орын алып отырғандығын анықтадық.

Адам құқықтарын сипаттауға жаңа көзқарастың терең мағынасы олардың ерекше артықшылықты мәртебесі мен қорғанғандықтың жоғары дәрежесін мойындағандығында жатыр. Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабында: «Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды. Заңдар мен өзге де нормативтік, құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» – деп жазылған.

Сонымен қатар Қазақстан Республикасының осы нормативтік актілерді қабылдаудан бөлек адам құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етудегі маңызды рөлін атап өтуге болады. Себебі: қабылданған заңдардың мемлекеттік орындалу тетіктерінің (механизмінің) дұрыс жұмыс істеуі осы адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының орындалуын қамтамасыз етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 30.08. – Алматы: Жеті Жарғы. 2021. – 97 б.
2. О гражданстве Республики Казахстан – Закон Республики Казахстан от 20.12.1991 г. № 1017-ХІІ. С изменениями и дополнениями по состоянию на 01.07.2021 г. [//https://online.zakon.kz](https://online.zakon.kz)>Document (дата обращения: 24.02.2022.).
3. Сагов Ч.А. Понятие конституционно-правового института гражданства // Государственное управление и право. Выпуск 10, 2010 / Под общ. редакцией И.Н. Барцица. – М.: Изд-во МосГУ, 2010.
4. Әділов А.. Адам құқығын қорғау - ардың ісі //Құқықтық Қазақстан. 2007.
5. Баймаханов М.Т. // Сочетание международно-правовых и внутригосударственных форм обеспечения и защиты прав и свобод человека и гражданина. – Астана, 2007. – С. 360-367.
6. Сагов Ч.А. Институт гражданства: законодательные и доктринальные подходы // Государственная служба. 2011. № 2.
7. Кенжалиев. З.Ж. Конституция және қоғамдық сана// Егемен Қазақстан, 25 тамыз, 2005.
8. Егоров С.С. Проблемы и перспективы совершенствования гарантий прав и свобод человека и гражданина в конституционном (уставном) законодательстве субъектов Российской Федерации // Закон и право. 2013. № 9. – С. 45-47.

МРНТИ: 10.79.01.

УДК:343.1

Толубекова Б.Х.¹, Хведелидзе Т.Б.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ОСОБЕННОСТИ РЕАЛИЗАЦИИ КОНЦЕПЦИИ АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА 2022-2026 ГОДЫ ВУЗАМИ В УСЛОВИЯХ ВНЕДРЕНИЯ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация

Впервые в Казахстане принята Концепция антикоррупционной политики государства на 2022-2026 годы (02.02.2022). Ранее приоритеты в области противодействия коррупции, преступности вообще были предметом концепций правовой политики РК, охватывавших собой десятилетние периоды развития страны. Современный дифференцированный подход в данной части представляется более продуктивным, исключая смешение предметов и методов разных направлений политико-правовой деятельности страны. Так, последняя Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года, принятая 15 октября 2021 года, не содержит каких-либо точечных рецептов по вопросам антикоррупционной политики. В ее рамках предусматривается общая «фокусировка» уполномоченных государственных органов на усилении борьбы с «теневой» экономикой, культивировании «нулевой терпимости» к любым проявлениям правонарушений. Все, что имеет непосредственное отношение к государственной антикоррупционной политике, сконцентрировано в самостоятельном документе – Концепции антикоррупционной политики. Важно, что в указанном акте значительное внимание уделяется

противодействию коррупции, обретающей новые формы в условиях внедрения в разные сферы жизни и деятельности казахстанского общества, включая высшее образование, цифровых технологий.

Ключевые слова: антикоррупционная политика, цифровые технологии, высшее образование.

Статья подготовлена в рамках проекта «Методы выявления зон коррупционных рисков в условиях цифровизации форм контроля и управления учебным процессом в вузах», финансируемого на основе гранта КазНПУ имени Абая (2022 г.).

Б.Х. Толеубекова¹, Т.Б. Хведелидзе¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЕНГІЗУ ЖАҒДАЙЫНДА ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТТЫҢ 2022-2026 ЖЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН ТҰЖЫРЫМДАМАСЫН ІСКЕ АСЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Қазақстанда алғаш рет мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасы қабылданды (02.02.2022). Бұған дейін Сыбайлас жемқорлыққа, жалпы қылмысқа қарсы іс-қимыл саласындағы басымдықтар ел дамуының он жылдық кезеңдерін қамтитын ҚР құқықтық саясаты тұжырымдамасының нысанасы болған. Осы бөлімдегі заманауи сараланған тәсіл анағұрлым өнімді болып көрінеді, бұл елдің саяси және құқықтық қызметінің әртүрлі бағыттарының объектілері мен әдістерінің араласуын болдырмайды. Мәселен, 2021 жылғы 15 қазанда қабылданған Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі құқықтық саясатының соңғы тұжырымдамасында сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат мәселелері бойынша қандай да бір нақты рецептуралар жоқ. Оның шеңберінде уәкілетті мемлекеттік органдардың "көлеңкелі" экономикаға қарсы күресті күшейтуге, құқық бұзушылықтардың кез келген көріністеріне "нөлдік төзімділікті" таратуға жалпы "топтасуы" көзделеді. Мемлекеттік сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатқа тікелей қатысы бар барлық нәрсе дербес құжат – сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат тұжырымдамасында шоғырланған. Аталған актіде қазақстандық қоғамның өмірі мен қызметінің әртүрлі салаларына, оның ішінде жоғары білімді, цифрлық технологияларды енгізу жағдайында жаңа нысандарға ие болатын сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылға көп көңіл бөлінетіні маңызды.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, цифрлық технологиялар, жоғары білім.

B.Kh. Toleubekova¹, T.B. Khvedelidze¹

¹Abai Kazakh National pedagogical university

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF THE CONCEPT OF ANTI-CORRUPTION POLICY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN FOR 2022-2026 UNIVERSITIES IN THE IMPLEMENTATION OF DIGITAL TECHNOLOGIES

Abstract

For the first time in Kazakhstan adopted the Concept of anti-corruption policy of the state for 2022-2026 (02.02.2022). Previously, the priorities in the field of combating corruption, crime in general were the subject of the concepts of legal policy of the RK, covering ten-year periods of development of the country. The modern differentiated approach in this part seems to be more productive, eliminating the mixing of subjects and methods of different areas of political and legal activity of the country. Thus, the latest Concept of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan till 2030, adopted on October 15, 2021, does not contain any point formulations on the issues of anticorruption policy. It provides for a general

"focus" of authorized state bodies on strengthening the fight against the "shadow" economy and cultivating a "zero tolerance" to any manifestations of wrongdoing. Everything that is directly related to the state anti-corruption policy is concentrated in an independent document - the Concept of Anti-Corruption Policy. It is important that in this act, considerable attention is paid to combating corruption, acquiring new forms with the introduction in different spheres of life and activities of Kazakh society, including higher education, digital technologies.

Keywords: anti-corruption policy, digital technologies, higher education.

Введение

Указом Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева от 2 февраля 2022 года № 986 утверждена первая в Казахстане «Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы» [1]. Ранее принятая «Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 годы» (26.12.2014 г. № 986) [2] Указом Президента РК от 02.02.2022 г. утратила свою силу. В основе новой антикоррупционной концепции лежат принципы, предмет и задачи в сфере одноименной деятельности, закрепленные в Законе Республики Казахстан «О противодействии коррупции», принятом 18.11.2015 г. № 410-V [3]. Антикоррупционные приоритеты содержатся в Послании Главы государства от 1 сентября 2021 года «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» [4]. Относительно Концепции правовой политики Республики Казахстан до 2030 года [5] необходимо отметить, что в настоящем документе вопросам противодействия коррупции специально предусмотренных положений нет.

В качестве основной проблемы выступает определение места и роли цифровых технологий в образовательном вузовском процессе в контексте противодействия коррупции в условиях цифровизации управления и контроля учебно-образовательной сферы.

Для решения поставленной проблемы предпринята попытка разрешения следующих задач:

- 1) Электронное управление образовательным процессом в вузах;
- 2) Формирование антикоррупционной культуры у обучающихся.

Методологической основой разработки проблемы является комплекс общих и специальных методов, применяемых в правовой науке, включающих в себя логико-правовой анализ нормативных актов, регламентирующих порядок применения цифровых технологий в управленческой и образовательной деятельности, сравнительно-правовой анализ, системно-правовой подход и иные методы как общего, так и частно-научного характера.

Основная часть

1. Электронное управление образовательным процессом в вузах

За основу электронного управления образовательным процессом в целом по Казахстану и непосредственно в системе высшего образования приняты следующие нормативные акты:

- Закон Республики Казахстан «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» от 07.01.2003 г. № 370-II [6];
- Закон Республики Казахстан «Об образовании» от 27.07.2007 г. № 319-III [7];
- О некоторых мерах по обеспечению информационной безопасности в Республике Казахстан – постановление Правительства РК от 14.09.2004 г. № 965 [8];
- Правила электронного документооборота, утвержденные постановлением Правительства РК от 17.04. 2004 г. № 430 [9];
- Правила организации учебного процесса по дистанционным образовательным технологиям, утвержденные приказом Министра образования и науки РК от 20.03.2015 г. № 137 [10].

Согласно ст. 6 ЗРК «Об электронном документе и электронной цифровой подписи», принципами применения электронных документов признаются:

- функционирование различных систем электронного документооборота;
- использование электронных документов в любых сферах деятельности, где применяются информационно-коммуникационные технологии для создания, обработки, хранения и передачи данных;

- передача электронных документов с использованием любых информационных систем.

Системы, имеющие отношение к информационно-коммуникационным технологиям (далее – ИСТ), наряду с внедрением дистанционных образовательных технологий (далее – ДОТ), применяются во всех вузах Казахстана. При этом, как вытекает из ранее приведенных принципов функционирования электронных документов, никаких ограничений в направлениях применения ИСТ не устанавливается. Это означает, что цифровизации могут быть подвергнуты не только собственно образовательные процессы, но и процедуры контроля и управления учебным процессом. При этом в контроль входит цифровизация процедур принятия экзаменов и их оценки, тем самым профессорско-преподавательский состав всё больше и больше отдаляется от деятельности по оценке остаточных знаний обучаемых.

В вузах Казахстана широко применяется электронная система контроля знаний «Оқулық». О степени ее эффективности еще рано судить. Но учебная практика свидетельствует о том, что дистанционные методы преподавания не дают глубоких знаний, что непременно отражается при применении методов контроля на базе системы «Оқулық». Причин тому несколько, но они более субъективного характера, чем объективного. Студенты находят обходные пути: приносят справки о болезни, ссылаются на семейные обстоятельства и иные причины, при наличии которых студент имеет возможность получить разрешение на сдачу экзамена традиционным путем. При этом, как мы все понимаем, традиции есть правильные и незаконные. Студент подходит к решению проблемы избирательно, так как знает, что среди преподавателей есть принципиальные люди и менее озабоченные принципами. Коррупцированный преподаватель не упустит случая подтвердить свое незаконное «хобби». А это тот самый преподаватель, к которому стремится попасть нерадивый студент.

Преподаватель читает лекцию посредством электронных конференц-систем «ZOOM» либо «Microsoft Teams».

Второй вариант у студентов не пользуется особой популярностью, так как преподаватель видит на экране всех студентов и может определенным образом держать процесс усвоения учебной темы под контролем. Значительным недостатком электронной конференц-системы «Microsoft Teams», на наш взгляд, является его большая энергоемкость и способность поглощать собой все скромное киберпространство, доступное таким рядовым пользователям, как студент и вузовский преподаватель.

Первый вариант привлекает студентов тем, что, обозначив свою явку на занятие, он далее может заниматься чем-либо иным. Преподаватель видит на мониторе его фамилию среди присутствующих или выставленную студентом фотографию и при этом, как правило, не владеет реальной информацией о том, сколько студентов и кто именно не просто присутствует, а внимательно слушает лекцию. Преподаватель зачастую сталкивается с еще одной «хитрой» выдумкой студентов. Она выражается в том, что как только преподаватель в режиме обратной связи пытается кому-либо задать проблемный вопрос и получить вразумительный ответ, так сразу у этого студента якобы техника дает сбой, связь резко ухудшается, он «не слышит» преподавателя, включаются такие самодеятельные помехи, как «карандашом по расческе» и т. п. Время истекает и польза от такого занятия не самая большая.

Таким образом, складывается ситуация, когда в целом продуманная электронная система контроля знаний «Оқулық» по своим параметрам и разрешительным способностям значительно опережает методику чтения лекций по электронной конференц-системе «ZOOM».

Неплохая идея была озвучена МОН РК, когда было предложено ослабить дистанционную жесткость путем применения смешанной формы занятий: лекция читается виртуально, а семинарские, лабораторные занятия – в реальном режиме. На практике обозначились следующие негативные моменты:

– в тех случаях, когда лекции читает один преподаватель, в семинарские и лабораторные занятия ведет другой, у нерадивого студента пробелы в знаниях только нарастают. Такой студент не знает лекционного материала и по этой причине не показывает положительных результатов в лабораторных занятиях;

– в тех случаях, когда все виды занятий по предмету ведет один преподаватель, зачастую преподаватель вынужден превращать семинарское занятие в дополнительную лекцию.

Вузовские методисты нам подсказывают следующий выход из ситуации: записать курс видео-лекций, к которым студент может обращаться в любое для него удобное время. Практика показывает, что для подготовленного студента видео-лекция, если и нужна, то только в отдельных сложных для него случаях. Для нерадивого студента нет разницы между лекцией в системе «Zoom» и курсом видео-лекций в «You Tube». Он их не посещает, не слушает, электронные тезисы лекций не читает.

Изложенное выше позволяет считать, что при дистанционном ведении занятий сложно реализовать те идеи, которые связаны с формированием у личности «нулевой» терпимости к любому рода правонарушениям, в том числе и коррупционным. Ситуация усугубляется тем обстоятельством, что предмет «Основы антикоррупционной культуры» является элективным и преподается без формы контроля.

2. Формирование антикоррупционной культуры у обучаемых

Во вновь принятой Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы приоритетное значение придается следующим направлениям в общей системе антикоррупционной политики Казахстана:

а) Антикоррупционное образование, продвижение идеологии добропорядочности и «нулевой терпимости» к коррупции;

б) Абсолютное неприятие коррупции путем повышения антикоррупционной культуры, систематизации воспитательных и образовательных мер, мотивации на добропорядочное поведение;

в) Создание таких условий, когда коррупция будет экономически и репутационно невыгодной;

г) Повышение эффективности мер правового принуждения в гражданско-правовом, дисциплинарном, административно-правовом и уголовно-правовом аспектах.

Указанные приоритеты предполагается реализовать путем решения следующих задач:

а) формирование нетерпимости к коррупции путем сопровождения ребенка в различные возрастные периоды антикоррупционным образованием, начиная с дошкольного;

б) установление непрерывного процесса обучения работников основам антикоррупционного поведения;

в) комплексное решение проблем и предупреждение формализма.

В Плане действий по реализации Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы предусмотрены следующие мероприятия, выполняемые с участием МОН РК:

п.5: внедрение тем добропорядочности и антикоррупционной культуры в образовательные программы на всех уровнях образования (МОН РК – IV квартал 2024 года);

п.8: развитие антикоррупционного обучения с обеспечением его непрерывности, последовательности и актуальности путем создания образовательной программы (МОН РК -IV квартал 2023 года);

п.11: подготовка комплаенс-специалистов в рамках послевузовского образования путем разработки и внедрения образовательной программы (МОН РК – IV квартал 2023 года).

Согласно Закону РК «О противодействии коррупции», под антикоррупционной политикой понимаются: «административные, организационные меры, направленные на снижение коррупционных рисков, повышение доверия общества к деятельности государственных органов, и иные меры» (п.7 ст. 1.). Под противодействием коррупции понимается: «деятельность субъектов противодействия коррупции в пределах своих полномочий по предупреждению коррупции, в том числе по формированию антикоррупционной культуры в обществе, выявлению и устранению причин и условий, способствующих совершению коррупционных правонарушений, а также по выявлению, пресечению, раскрытию и расследованию коррупционных правонарушений и устранению их последствий» (п.9 ст. 1).

КазНПУ им. Абая еще в 2010 году был инициатором разработки учебного курса «Антикоррупционное образование». Опыт нашего университета был признан полезным и рекомендован для передачи другим вузам. По мере развития антикоррупционного законодательства в целях реализации директив МОН РК в учебные программы по всем специальностям был введен обязательный предмет «Антикоррупционное образование» с преподаванием на трех языках: казахском, русском и английском. Деятельность университета в этом направлении получила повсеместную высокую оценку.

В дальнейшем этот курс был сведен до уровня элективного, без формы контроля. В результате показатели университета по антикоррупционной деятельности значительно снизились, рейтинг по данному направлению оказался одним из самых неблагоприятных.

В настоящее время, вопреки общенациональным приоритетам в области антикоррупционной политики, наблюдается тенденция к дальнейшему сворачиванию форм и видов антикоррупционной образовательной программы.

Раздробление целостного предмета на отдельные темы по разным специальностям и специализациям не предполагает исключения из образовательных программ учебного предмета «Основы антикоррупционной культуры» или замены этого предмета отдельными темами. Более того, выполнение пункта 5 Плана действий по реализации Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы означает дифференцированный подход с учетом уровня образования: то есть специальный предмет вводится только на уровне высшего и послевузовского образования, а довузовское школьное и дошкольное образование – на уровне отдельных тематических занятий. Такой подход постепенного включения обучаемого в антикоррупционную культуру может дать ожидаемый эффект, на достижение которого направлено антикоррупционное законодательство. В противном случае может иметь место неверное понимание сущности антикоррупционной культуры как культурологического предмета. Антикоррупционная культура в рассматриваемом контексте должны пониматься прежде всего как правовая культура.

Сворачивание ранее накопленного опыта, заключавшегося в преподавании на всех без исключения специальностях «Основ антикоррупционной культуры» (ранее «Антикоррупционное образование») может быть расценено как формальное отношение к государственной антикоррупционной политике и стратегии РК, недостаточно четкого и ясного представления о том, что Республика Казахстан в рейтинге стран, пораженных коррупцией, является одним из наиболее актуальных зон коррупционных рисков.

Применение зарубежной модели для казахстанской действительности неприемлемо по следующим соображениям:

- «Основы антикоррупционной культуры» – правовая дисциплина. Здесь ключевым словом является «антикоррупционная», содержание которой строится на правовой основе. Само понятие «коррупция» указывает на криминальную природу социально негативного явления, подпадающего под признаки, влекущие юридическую ответственность виновного лица. Аналогично, например, относятся к правовому циклу такие предметы, как юридическая психология, судебная медицина, судебная риторика, судебная психиатрия, судебная экспертиза, правовая статистика, юридическая этика, судебная бухгалтерия. Ни содержание, ни их практическая востребованность, ни претензии к структуре учебных программ по названным предметам ни у кого не вызывают возражений. Остается открытым вопрос о том, почему столько споров возникает вокруг правового предмета «Основы антикоррупционной культуры»;

- относительно предложения о дроблении предмета «Основы антикоррупционной культуры» необходимо отметить, что это бесперспективный подход. При этом под дроблением понимается «вкрапление» отдельных вопросов антикоррупционной культуры в тематику всех преподаваемых дисциплин, относящихся к той или иной специальности. В связи с этим, нам представляется, что невозможно ни создать разумную учебную программу по любому предмету, ни модернизировать существующую программу, которая носит устоявшийся характер, апробирована добротной практикой, путем включения в него вопросов антикоррупционной культуры. В

нашей недавней истории подобное уже было, когда в лекционный материал по уголовному праву, по уголовно-процессуальному праву, уголовно-исполнительному праву, криминологии и криминалистике в обязательном порядке требовалось включение цитат из Программы КПСС и материалов очередного «исторического» съезда КПСС. Это была невыполнимая задача. Преподаватели, и один из авторов настоящей работы в том числе, ценою невероятных усилий пытались обосновать тезис о том, что благодаря Программе КПСС насильники и убийцы выходят из мест заключения на свободу более идеологизированными и готовыми вместе со всеми бороться за построение нового светлого общества. Ложь, замешанная на профанации, не может быть полезной никогда. Подобное неизбежно произойдет, когда вместо полновесного правового предмета преподаватель химии, физики, математики и др. будет говорить о том, что коррупция – это плохо. Под знаком «плохо» в данной гипотетической ситуации будет выступать в целом правильная мысль о негативной сущности коррупции вкупе с тем обстоятельством, что отсутствует логическая связь между антикоррупционной культурой и той же биологией, зоологией, ботаникой и прочими предметами специальности;

- рассматриваемый предмет не может быть элективным по той простой причине, что антикоррупционное воспитание имеет отношение ко всем без исключения гражданам Казахстана. В данной ситуации уместна аналогия с физической культурой и спортом, иностранным языком, информатикой, историей родной страны, историей философии, то есть с общеобразовательными предметами, преподаваемыми во всех вузах и на всех специальностях. Очевидно, что преподавание «Основ антикоррупционной культуры» требует определенной адаптации к конкретным специальностям, не соприкасающимся с правовой материей. Однако основное ядро составит правовая информация. Одновременно возможно достижение и второй цели – обогащение института правового всеобуча граждан Казахстана;

- иная модель реализации антикоррупционной стратегии должна корреспондировать с системой права РК, в противном случае имплементация модели, относящейся к иной правовой системе, может быть воспринята как дилетантская эклектика по вопросам антикоррупционной подготовки и воспитания специалистов высшей квалификации;

- антикоррупционное законодательство охватывает институты комплекса отраслей права: трудового, гражданского, административного, уголовного (это объективно отражено в одном из приоритетов новой Концепции антикоррупционной политики РК). В данном контексте УМКД предмета делится на эти четыре блока, каждый из которых занимает не менее 10-12 часов суммарно по всем видам занятий. При этом соблюдается строгая иерархия их построения, что отражается на перечне постреквизитов и пререквизитов. При восприятии иной модели усматривается грубое игнорирование общеизвестными элементами структуры академических требований, предъявляемых к учебно-методическому комплексу. Включение антикоррупционной тематики в иной отраслевой предмет повлечет разрыв в структуре основного предмета. Антикоррупционная тематика примет характер искусственно созданного чужеродного объекта и не будет восприниматься студентами как необходимый для познания учебный материал;

- остается открытым вопрос о том, какой преподаватель будет вести занятия при включении антикоррупционной тематики в структуры иных предметов: юрист или отраслевой предметник? Отраслевой предметник не знаком с антикоррупционной правовой материей, юрист не знаком с отраслевым предметом. В результате: низкое качество знаний обучаемого в сфере антикоррупционной политики, отсутствие навыков противостояния коррупционному воздействию со стороны ППС, административного аппарата вуза.

Недооценка значимости принятия эффективных мер по полноценному включению университета в деятельность по реализации современной антикоррупционной политики может повлечь наступление негативных последствий при рейтинговой оценке показателей в образовательной и воспитательной работе вуза.

Для вузов Казахстана в контексте Плана действий по реализации Концепции антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы открываются новые перспективы по разработке и внедрению образовательных программ в рамках послевузовского образования

по подготовке комплаенс-специалистов (одногодичная магистратура с возможным первым приемом обучаемых уже в 2024 году).

Основные выводы

1. Внедрение цифровых технологий в образовательный процесс определило новые перспективы в развитии методического сопровождения преподаваемых учебных дисциплин. Владение основами цифровой грамотности стало потребностью для всех субъектов образовательной деятельности.

2. Наряду с позитивными результатами цифровизации практики столкнулись с обстоятельствами, обусловившими появление значительных пробелов в системе знаний обучаемых, эффективных способов восполнения которых пока не создано.

3. На фоне цифровизации обострилась проблема методического сопровождения такого предмета, как «Основы антикоррупционной культуры». Преподавание указанного предмета как обязательного на всех специальностях может быть оценено как один из путей решения задач, стоящих перед вузами в контексте вновь принятой Концепции антикоррупционной политики РК на 2022-2026 годы.

Список использованной литературы

1. Концепция антикоррупционной политики Республики Казахстан на 2022-2026 годы – Утверждена Указом Президента РК от 02.02.2022 г. № 802 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000802> (дата обращения: 20.02.2022.).

2. Антикоррупционная стратегия Республики Казахстан на 2015-2025 годы – Утверждена Указом Президенте РК от 26.12.2014 г. № 986. Утратила силу Указом Президента РК от 02.02.2021 г. № 802 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000802> (дата обращения: 20.02.2022.).

3. О противодействии коррупции – Закон Республики Казахстан от 18.11.2015 г. № 410-V. С изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2020 г. // *Юридический вестник в Казахстане*, № 19 (139), 2020. – С.48-63.

4. Токаев К.-Ж. К. Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны. – Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана от 1 сентября 2021 года. // *Каз. правда*, 2 сентября 2021 года, № 165 (29542).

5. Концепция правовой политики Республики Казахстан до 2030 года – Утверждена Указом Президента РК К.-Ж.К. Токаева от 15.10.2021 г. № 674 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2100000674> (дата обращения: 20.02.2022.).

6. Об электронном документе и электронной цифровой подписи – Закон Республики Казахстан от 07.01.2003 г. № 370-II. (С изменениями и дополнениями от 25.06.2020 г.) // <https://online.zakon.kz/Document> (дата обращения: 21.02.2022.).

7. Об образовании – Закон Республики Казахстан от 27.07.2007 г. № 319-III (С изменениями и дополнениями от 31.03.2021.) // *Юридический вестник в Казахстане*, № 7(151), 2021. – С.1-89.

8. О некоторых мерах по обеспечению информационной безопасности в Республике Казахстан – постановление Правительства РК от 14.09.2008 г. № 965 (С изменениями и дополнениями от 14.09.2018 г.) // <https://online.zakon.kz/Document> (дата обращения: 21.02.2022.).

9. Правила электронного документооборота – Утверждены постановлением Правительства РК от 17.04.2004 г. № 430. (С изменениями и дополнения от 26.01.2013 г.) // *Налоговый вестник в Казахстане*, № 39 (39), 2015. – С. 52-62.

10. Правила организации учебного процесса по дистанционным образовательным технологиям – Утверждены приказом Министра образования и науки РК от 20.03.2015 г. № 137 (С изменениями и дополнениями от 25.01.2021 г.) // *Юридический вестник в Казахстане*, № 7 (151), 2021. – С. 103-108.

**ЕҢБЕК ҚҰҚЫҒЫ
ТРУДОВОЕ ПРАВО
LABOUR LAW**

МРНТИ:10.63.59

УДК:331.109

Д.Ж. Белхожаева¹, Д.С. Байсымакова¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ЕҢБЕК ДАУЛАРЫ БОЙЫНША СОТ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Мақалада еңбек дауларын қарау тәжірибесі талданады. Автор қазіргі Қазақстандағы жеке еңбек дауларын құқықтық реттеудің процедуралық және материалдық мәселелерін зерттейді. Зерттеу нәтижелері бойынша жеке нормаларды заңнамалық тұрғыдан белгілеудің жетілмегендігі туралы қорытындыға келеді және тиісті тұжырымдар көрсетілген.

Түйінді сөздер: жұмыскер, жұмыс беруші, еңбек қатынастары, еңбек даулары, еңбек заңнамасы.

Белхожаева Д.Ж. ¹, Байсымакова Д.С. ¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

СУДЕБНАЯ ПРАКТИКА ПО ТРУДОВЫМ СПОРАМ

Аннотация

В статье анализируется практика рассмотрения трудовых споров. Авторы исследуют процессуальные и материальные проблемы правового регулирования индивидуальных трудовых споров в современном Казахстане. По итогам проведенного исследования сформулирован вывод о несовершенстве законодательного установления отдельных норм и приведены соответствующие предложения.

Ключевые слова: работник, работодатель, трудовые правоотношения, трудовые споры, трудовое законодательство.

D.Zh. Belkhozhayeva¹, D.S. Baisymakova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

JUDICIAL PRACTICE ON LABOR DISPUTES

Abstract

The article analyzes the practice of considering labor disputes. The author explores the procedural and material problems of legal regulation of individual labor disputes in modern Kazakhstan. Based on the results of the conducted research, it comes to the conclusion that the legislative establishment of certain norms is imperfect and the corresponding conclusions are indicated.

Keywords: employee, employer, labor relations, labor disputes, labor legislation.

Қазақстанның құқықтық мемлекет ретінде қалыптасуы еңбек заңнамасы мәселелерімен тығыз байланысты, тәуелсіздік кезеңінде Қазақстан еңбек заңнамасы мәселелері бойынша бірқатар реформаларды жүзеге асырды. Осы іс-шаралардың соңғы кезеңі Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы жаңа Еңбек кодексінің (ары қарай – ҚР ЕК) қабылдануы болды [1], оның қабылдануымен еңбек дауларын шешу тәртібі айтарлықтай өзгерді.

Қазіргі қоғамның ең өзекті және күнделікті мәселелерінің бірі – әр азамат, яғни жұмыскер тап болатын еңбек дауларын шешу мәселесі болып табылады. Еңбек міндеттерін атқару кезінде

жұмыскер заңмен тыйым салынбаған барлық тәсілдер мен рәсімдерді пайдалана отырып, өзінің еңбек құқықтарын, бостандықтарын мен заңды мүдделерін қорғауға құқығы заңмен сипатталған.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 13-бабында әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқығы бар [2]. ҚР Конституциясының 24-бабы, ҚР ЕК-нің 1-бабы осы құқықтардың ішінде азаматтардың еңбек ету құқығы болып табылады. Қазіргі қоғам жағдайында еңбек құқықтарын қорғау туралы істер әлеуметтік маңызды болып қала береді және қызметкерлер үшін де, жұмыс берушілер үшін де маңызды емес және әлеуметтік-еңбек даулары санатына жататын азаматтық істер арасында маңызды орын алады. Бұл ретте, ҚР Конституциясында және еңбек заңнамасында жұмыскердің жеке және ұжымдық еңбек дауларын заңда белгіленген тәсілдерді пайдалана отырып, ереуіл жасау құқығын қоса алғанда, оларды шешу құқығы танылады.

Жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы жеке еңбек дауын қарау еңбек заңнамасында белгіленген, ал ұжымдық еңбек дауларын шешу тәртібінде көзделген. Еңбек дауы - Қазақстан Республикасының еңбек заңнамасын қолдану, келісімдердің, еңбек және (немесе) ұжымдық шарттардың, жұмыс беруші актілерінің талаптарын орындау немесе өзгерту мәселелері бойынша жұмыскер (жұмыскерлер) мен жұмыс беруші (жұмыс берушілер), оның ішінде бұрын еңбек қатынастарында болғандар арасындағы келіспеушіліктер [1].

Келіспеушілік – бұл өзара әрекеттесетін тараптардың жағдайды әртүрлі бағалауы. Еңбек дауының себебі, әдетте, еңбек құқық бұзушылықтары немесе кейбір жағдайларда құқық бұзушылықтың болуы туралы адал қате түсінік болып табылады.

Еңбек дауының себептерін объективті бағалау үшін оның пайда болуы мен дамуының табиғатын түсіну керек. Еңбек дауының пайда болуы мен дамуының табиғаты келесі сатыларда көрінеді: алдымен даудың түпкі себебі пайда болады, бұл еңбек құқық бұзушылығы немесе құқық бұзушылық туралы адал қате түсінік; еңбек шарты тараптарының қалыптасқан жағдайды әртүрлі бағалауы, яғни келіспеушіліктердің туындауы; нәтиже бермейтін келіссөздер немесе өзара консультациялар арқылы туындаған келіспеушіліктерді дербес шешуге әрекет жасау; келіспеушіліктердің мәні туралы өтінішті жұмыс берушіге немесе құзыретті юрисдикциялық органға шешу мақсатында жіберу. Дәл осы кезеңде еңбек дауы туындайды; дауды мәні бойынша шешу, шешім шығару; қабылданған шешімге шағымдануға болады (міндетті емес кезең); қабылданған шешімді орындау.

Еңбек дауында заң шығарушы бұл реттелмеген келіспеушіліктер болып табылатын маңызды сәтті айқындайды. Орыс тілінің сөздігіне сәйкес келіспеушілік – бұл пікірлерге, көзқарастарға, мүдделерге сәйкес келмеу салдарынан келісімнің болмауы; қайшылық, сәйкессіздік [3, 25 б.]. Осылайша, келіспеушіліктерді жою үшін жанжал тараптары өзара келіссөздер жүргізе алады, ал егер осы тәсілмен келіспеушіліктер жойылмаса, егер тараптардың бірі туындаған жанжалды шешу үшін арнайы белгіленген тәртіппен жұмыс берушіге (жұмыскерге) немесе белгілі бір өкілеттіктер (юрисдикция) берілген арнайы мекемеге (органға) жүгінсе, жанжал еңбек дауына айналады.

Жұмыскер мен жұмыс беруші жеке даулардағы келіспеушілік субъектілері болып табылады, бірақ жұмыс беруші осындай шарт жасасудан бас тартқан жағдайда жұмыс берушімен еңбек шартын жасасуға ниет білдірген азамат жеке дау субъектісі бола алатынын ескерген жөн. Жұмыс берушіге немесе оның өкіліне қарсы тұрған ұжымдық еңбек дауларының субъектісі еңбек ұжымы немесе еңбек жағдайларын (жалақыны қоса алғанда) белгілеуге және өзгертуге, ұжымдық шарттарды, келісімдерді жасасуға, өзгертуге және орындауға қатысты талаптарды мәлімдейтін, сондай-ақ жұмыс берушінің еңбек құқығы нормалары бар актілерді қабылдау кезінде қызметкерлердің сайланбалы өкілді органының пікірін ескеруден бас тартуына байланысты жұмыскерлердің өкілдері болып табылады [4].

Талап қою сипатындағы дауларға нормативтік актілерді, шарттарды, еңбек туралы келісімдерді қолдануға байланысты туындайтын келіспеушіліктер жатады. Оларды шешу барысында қызметкер белгілі бір құқықты қалпына келтіруге немесе тануға ұмтылады, яғни талап қояды. Талап қою сипатындағы даулар, әдетте, жеке. Талап қою сипатындағы жеке еңбек дауларын еңбек даулары жөніндегі комиссиялар, соттар, жоғары тұрған органдар қарайды, сондықтан

юрисдикция тұрғысынан талқылаудың үш түрі бөлінеді. Тәуекел емес сипаттағы дауларға қолданыстағы еңбек жағдайларын өзгертуге немесе жаңа еңбек жағдайларын белгілеуге байланысты туындайтын келіспеушіліктер жатады. Ұжымдық еңбек даулары әрдайым қауіпті емес, сондықтан арнайы процедуралық түрде шешіледі.

Соттар қараған еңбек дауларының саны және даулы еңбек қатынастарының сипаты туралы ресми сот статистикасының деректері негізінде көруге болады. Қазақстанда еңбек қатынастарынан туындайтын істерді, әдетте, жалпы юрисдикция соттары қарайды.

Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексі (ары қарай – ҚР АПК) 23-б. 2-т. сәйкес, азаматтық, отбасылық, еңбек, тұрғын үй, қаржы, шаруашылық, жер қатынастарынан және басқа да құқықтық қатынастардан туындайтын даулар бойынша талап қою ісін жүргізудің азаматтық істері соттардың ведомстволығына жатады [5].

Қазақстан Республикасы Еңбек заңнамасына сәйкес, жұмыс беруші мен микрокәсіпкерлік субъектінің, жұмыскерлерінің саны он бес адамнан аспайтын коммерциялық емес ұйымның жұмыскері, үй жұмыскері, заңды тұлғаның жеке-дара атқарушы органы, заңды тұлға атқарушы органының басшысы, сондай-ақ заңды тұлғаның алқалы атқарушы органының басқа да мүшелері арасында туындайтын дауларды қоспағанда, жеке еңбек дауларын – келісу комиссиялары, ал реттелмеген мәселелер не келісу комиссиясы шешімінің орындалмауы бойынша соттар қарайды. Осы Кодексте айқындалған тәртіппен жеке еңбек дауларын қарау үшін келісу комиссиясын құру туралы талап еңбегі Қазақстан Республикасының арнайы заңдарында және өзге де нормативтік құқықтық актілерінде көзделген ерекшеліктермен Қазақстан Республикасының Еңбек кодексімен реттелетін жұмыскерлердің жекелеген санаттарына, оның ішінде әскери қызметте тұратын жұмыскерлерге, арнаулы мемлекеттік және құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне, мемлекеттік қызметшілерге қолданылмайды [1].

Қазіргі уақытта 2021 жылдың қорытындысы бойынша соттарда істерді қарау статистикасы қол жетімді, 2021 жылы бірінші сатыдағы соттары 17 238 555 азаматтық істі қарады. Оның ішінде еңбек қатынастарынан туындайтын істер - 431 989, бұл 2020 жылға қарағанда 34%-ға аз (581 411). 2021 жылы 235 мың еңбек заңнамасын бұзушылық анықталды, олардың көпшілігі еңбекті қорғау саласына жатады [6].

Барлық еңбек даулары мынадай санаттарға бөлінеді: дауласушы субъект бойынша (жеке және ұжымдық); даудың сипаты бойынша (еңбек заңнамасының нормаларын қолдану туралы; еңбектің жаңа жағдайларын белгілеу немесе қолданыстағыларын өзгерту туралы); дауласушы құқықтық қатынастардың түрі бойынша (еңбек құқығы нысанасына кіретін құқықтық қатынастардың әрқайсысының мазмұны бойынша). Заңнамалық немесе нормативтік нормаларды бұзуға немесе қолданбауға байланысты құқық туралы еңбек дауларын үш негізгі топқа бөлуге болады: а) еңбек шарттары мен еңбек жағдайларына қатысты заңнамалық міндеттемелерді сақтамау (мысалы, жалақының ең төменгі мөлшері және т.б.); б) қызметкерлердің бірлесу бостандығына құқығына қатысты құқықтық нормаларды бұзу (мысалы, кәсіподаққа мүшелік немесе оның қызметіне қатысу себебінен жұмыстан шығару); және в) қызметкерді әртүрлі белгілері бойынша кемсіту.

Еңбек дауларының маңызды белгісі - олардың пәні болып табылады. Даудың мәні жеке және ұжымдық еңбек дауларын шешу тәсілдерінде анықталады.

Еңбек дауларын талдай отырып, сіз мыналарды көре аласыз:

1) барлық еңбек дауларының 1/3-тен астамы сотқа жүгіну үшін жұмыскердің мерзімін өткізіп алуы негізінде ғана талап қоюдан бас тартумен аяқталады;

2) істерді қарау мерзімдерінің сақталмауы. Еңбек дауларын тәжірибесінде қараудың нақты мерзімдері заңда белгіленгеннен асады. Сот статистикасы деректерінде еңбек даулары бөлінбеген, олар бойынша қысқартылған қарау мерзімдері белгіленген. Практикалық жұмыс тәжірибесі мен сарапшылармен сұхбаттан еңбек даулары бойынша мерзімдер барлық жерде бұзылады, кейде істер бір жыл, тіпті бірнеше жыл бойы қаралады деп айтуға болады [7, 35 б.];

2) жұмыскер, еңбек қатынастарының әрқашан әлсіз жағы. Осыған байланысты, ресми теңдік жоқ, демек, процессуалдық теңдік болмауы керек. Заңнамалық деңгейде қызметкер үшін

процедуралық кепілдікті көрсету қажет. Мысалы, ол сотқа жазбаша дәлелдемелерді ұсынуға қиындықтарға тап болуы мүмкін;

3) еңбек даулары бойынша моральдық зиян үшін өндіріп алынатын өтемақылардың төмен мөлшері, моральдық зиянды өтеудің орташа мөлшері 50 мыңнан 300 мың теңгеге дейін болды;

4) бітімгершілік келісім жасасу және дауларды бейбіт жолмен реттеудің өзге де нысандары шарты іс жүзінде пайдаланылмайды.

Моральдық зиянды өтеу мөлшері бірнеше жолмен анықталуы мүмкін:

а) тараптардың өзара, оның ішінде сотқа дейінгі тәртіппен немесе сотта бітімгершілік келісім жасасу арқылы немесе моральдық зиян келтіргенге дейін, мысалы, еңбек шартында тиісті ережені бекіту арқылы;

б) сот тәртібімен - іс материалдарына ұсынылған дәлелдемелерді бағалау негізінде сот жүргізеді.

Көптеген жағдайларда іс жүзінде моральдық зиянды өтеу сот тәртібімен жүзеге асырылады, жалақыны өндіріп алу туралы көптеген істер. Мәселен, мысалы, 2021 жылы аудандық соттарына төленбеген жалақыны өндіріп алу туралы 497 850 талап арыз түсті. Талап арыздардың 4,08%-ы қаралмаған өтініш берушіге қайтарылды. Төленбеген жалақыны өндіріп алу туралы даулар бойынша талап-арыз талаптарын қанағаттандырудың 97,44% пайызы, 6,19% талап-арыз талаптарын ішінара қанағаттандыруға келеді. 2,56% шағымды қараудан бас тарту [6].

Бұл тұжырым мынадай қорытындылар жасауға болады:

1) еңбек және онымен байланысты қатынастардан туындайтын дауларды қарау үшін мамандандырылған еңбек соттары қажет;

2) еңбек дауларын өркениетті шешудің рөлін күшейту. Сонымен, қазіргі уақытта медиация дауларды шешудің тиімді әдістерінің бірі болып табылады, бұл туындаған жанжалды жедел, сапалы және айтарлықтай қаржылық шығындарсыз шешуге мүмкіндік береді. Бұл үшін құқық қолдану тәжірибесінде неғұрлым кеңінен пайдалану үшін құқықтың материалдық және процесстік нормаларын жетілдіру қажет;

3) жұмыскер де, жұмыс беруші де сотқа жүгінудің жалпы мерзімін белгілеу қажет;

4) соттар өндіріп алатын моральдық зиянды өтеу сомасының мөлшеріне көзқарасты өзгерту;

5) тегін заң көмегін көрсету мүмкіндігін кеңейту және оның қолданыстағы заңнама нормаларына сәйкестігін жақсарту.

Алғыс.

Зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (№ АР09259109 грант).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 *Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)*

2 *Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамыздағы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)*

3 *Колесникова Е.А. О некоторых спорных вопросах процессуального разрешения индивидуальных трудовых споров // Арбитражный и гражданский процесс. – 2019. - №11. – С.25-31.*

4 *Хамзина Ж.А. Трудовые споры: правовая конструкция для рассмотрения // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31823326&pos=6;-108#pos=6;-108*

5 *Қазақстан Республикасының Азаматтық процесстік кодексі 2014 жылғы*

6 *Отчет о работе судов общей юрисдикции о рассмотрении гражданских, административных дел по первой инстанции за 2020/2021 гг.*

7 *Хамзина Ж.А., Хамзин А.Ш. Сот арқылы әлеуметтік еңбек дауларын қарау туралы // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы, 2021. - №2(64). – Б.30-38.*

МРНТИ:10.63.59

УДК:331.109

Бурибаев Е.А.¹, Хамзина Ж.А.¹

¹Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

МЕЖДУНАРОДНЫЕ АКТЫ КАК ЧАСТЬ ДЕЙСТВУЮЩЕГО ПРАВА В КАЗАХСТАНЕ: ОТ ПРОВОЗГЛАШЕНИЯ КОНСТИТУЦИОННОЙ ЦЕННОСТЬЮ ДО ПРИМЕНЕНИЯ СУДАМИ (НА ПРИМЕРЕ КОНВЕНЦИЙ МОТ)

Аннотация

Тема исследования связана с оценкой правоприменения международных стандартов труда и социальной защиты при постановлении решений судами, при обосновании мотивировочной части выносимых решений, разрешении по существу индивидуальных трудовых споров. Объективная необходимость применения в судах принципов и норм социально-трудового права, содержащихся в актах МОТ, прежде всего, связана с закреплением в них гарантий прав и свобод человека более высокого уровня, чем в национальном законодательстве. В процессе применения судами принципов и норм трудового и социального права, содержащихся в международных договорах Казахстана, обеспечивается судебный контроль за их реализацией и в целом осуществляется правоприменение во внутрисударственной сфере, что непосредственно способствует имплементации международного трудового права в правовую систему государства и по существу является основным каналом проникновения универсальных норм в национальное право. Результаты исследования опровергают факт достаточной и полной реализации в судебной практике юридически значимого элемента действующего права - международных договорных обязательств Казахстана. В результате анализа решений судов первой, апелляционной и кассационной инстанций по разрешению социально-трудовых споров нами установлены формы применения международных актов в судебной практике. Всего было за период 2016-2021 гг. было проанализировано 890 решений судов первой инстанции по трудовым спорам и 284 – по социальным, а также за период 2012-2021 гг. данные официальной судебной статистики о рассмотрении судами Казахстана гражданских дел в судах первой, апелляционной и кассационной инстанций. Статья содержит выводы с оценочной точки зрения о проблемных аспектах методов, применяемых национальными судами. Доказано, что акты МОТ не являются важной, обязательной и юридически значимой частью действующего социально-трудового права при вынесении судебных решений в Казахстане. Определены барьеры правоприменения международных договоров при рассмотрении социально-трудовых споров.

Ключевые слова: трудовое право, социальная защита, МОТ, международное право, универсальные стандарты труда

Е.А. Бурибаев¹, Ж.А. Хамзина¹

¹ Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ АКТІЛЕР ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҢ БІР БӨЛІГІ РЕТІНДЕ: КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТЫ ЖАРИЯЛАУДАН БАСТАП СОТТАРДЫҢ ҚОЛДАНУЫНА ДЕЙІН (ХЕҰ КОНВЕНЦИЯЛАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Зерттеу тақырыбы соттардың шешімдерін шығаруда, шешімдердің уәждеу бөлігін негіздеуде және жеке еңбек дауларын шешуде Халықаралық Еңбек және әлеуметтік қорғау стандарттарының қолданылуын бағалаумен байланысты. ХЕҰ актілерінде қамтылған әлеуметтік-еңбек құқығының принциптері мен нормаларын соттарда қолданудың объективті қажеттілігі, ең

алдымен, оларда ұлттық заңнамаға қарағанда адамның құқықтары мен бостандықтарының жоғары деңгейдегі кепілдіктерін бекітумен байланысты. Соттардың Қазақстанның халықаралық шарттарында қамтылған Еңбек және әлеуметтік құқық қағидаттары мен нормаларын қолдану процесінде олардың іске асырылуына сот бақылауы қамтамасыз етіледі және тұтастай алғанда мемлекетшілік салада құқық қолдану жүзеге асырылады, бұл Халықаралық еңбек құқығын мемлекеттің құқықтық жүйесіне имплементациялауға тікелей ықпал етеді және мәні бойынша әмбебап нормалардың ұлттық құқыққа енуінің негізгі арнасы болып табылады. Зерттеу нәтижелері сот практикасында қолданыстағы құқықтың заңдық маңызы бар элементі - Қазақстанның халықаралық шарттық міндеттемелерін жеткілікті және толық іске асыру фактісін жоққа шығарады. Бірінші, апелляциялық және кассациялық сатылардағы соттардың әлеуметтік-еңбек дауларын шешу жөніндегі шешімдерін талдау нәтижесінде біз халықаралық актілерді сот практикасында қолдану нысандарын белгіледік. Барлығы 2016-2021 жылдар аралығында еңбек даулары бойынша бірінші инстанцияның 890 және әлеуметтік даулар бойынша 284 сот шешімдеріне, сондай-ақ 2012-2021 жылдар кезеңіне талдау жасалды. Қазақстан соттарының бірінші, апелляциялық және кассациялық сатылардағы азаматтық істерді қарауы туралы ресми сот статистикасының деректері. Мақалада ұлттық соттар қолданатын әдістердің проблемалық аспектілері туралы бағалау тұрғысынан тұжырымдар бар. ХЕҰ актілері Қазақстанда сот шешімдерін шығару кезінде қолданыстағы әлеуметтік-еңбек құқығының маңызды, міндетті және заңдық маңызы бар бөлігі болып табылмайтындығы дәлелденді. Әлеуметтік-еңбек дауларын қарау кезінде халықаралық шарттарды құқық қолданудың кедергілері айқындалды.

Түйін сөздер: еңбек құқығы, әлеуметтік қорғау, ХЕҰ, халықаралық құқық, еңбектің әмбебап стандарттары

Ye. Buribayev¹, Zh. Khamzina¹
¹Abai Kazakh National Pedagogical University

INTERNATIONAL INSTRUMENTS AS PART OF EXISTING LAW IN KAZAKHSTAN: FROM CONSTITUTIONAL VALUE TO APPLICATION BY THE COURTS (USING ILO CONVENTIONS AS AN EXAMPLE)

Abstract

The topic of the study is related to the assessment of the enforcement of international standards of labor and social protection when deciding decisions by the courts, when substantiating the motivation of decisions made, and resolving essentially individual labor disputes. The objective need for the courts to apply the principles and norms of social and labour law contained in ILO instruments is, above all, linked to the consolidation of guarantees of human rights and freedoms at a higher level than in national legislation. In the process of application by the courts of the principles and norms of labour and social law contained in international treaties of Kazakhstan, judicial control over their implementation is ensured and, in general, law enforcement is carried out in the domestic sphere, which directly contributes to the implementation of international labour law in the legal system of the State and is essentially the main channel for the penetration of universal norms into national law.

The results of the study refute the fact of sufficient and complete implementation in judicial practice of a legally significant element of the existing law - international treaty obligations of Kazakhstan. As a result of the analysis of the decisions of the courts of first instance, appeal and cassation to resolve social and labour disputes, we have established the forms of application of international acts in judicial practice. In total, during the period of 2016-2021. The 890 of decisions of the first instance on labor disputes and 284 - on social, as well as for the period of 2012-2021 were analyzed. Official judicial statistics on civil proceedings before the courts of first instance, appeal and cassation. The article contains conclusions from an assessment point of view on the problematic aspects of methods used by national courts. It has been proved that ILO acts are not an important, binding and legally relevant part of existing social and labour law in the delivery of court decisions in Kazakhstan. Barriers to the enforcement of international treaties in the consideration of social and labor disputes have been identified.

Keywords: labour law, social protection, ILO, international law, universal labour standards

Введение и методология

Является «золотым стандартом» всех принятых и действующих законов Казахстана указание, формулировка, обычно во второй или третьей статье, следующего правила: если международным договором, ратифицированным Республикой Казахстан, установлены иные правила, чем те, которые содержатся в настоящем Законе, то применяются правила международного договора. Эта норма закреплена во всех без исключения законодательных актах и воспроизводит конституционное положение, указанное в статье 4 Основного закона: международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами.

Соответственно в статье 2 Трудового кодекса Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК провозглашено: если международным договором, ратифицированным Республикой Казахстан, установлены иные правила, чем те, которые содержатся в настоящем Кодексе, то применяются правила международного договора.

Изложенное положение пока не является реальностью, а лишь целью, к которой стремится казахстанская практика трудовых отношений. Мы находимся в пути поиска баланса между различными инструментами правового регулирования, их сочетания и применения к конкретным социально-трудовым отношениям. Мы находимся в процессе построения механизма, обеспечивающего реальность того, что нормы международного права и международные договоры Казахстана будут применяться в качестве составной части правовой системы страны.

Важным субъектом правоприменения международных договоров, обеспечивающим их юридическую силу является суд. В исследованиях отмечается особая роль судов в государственном механизме выполнения обязательств по международному праву, востребованность разработки специальной доктрины, обеспечивающей применение национальными судами международных договоров (Basch&Contesse, 2016; Simon, 2016; Benvenisti&Downs, 2009; Sloss, 2009; Verdier&Versteeg, 2015; González, 2010; Ivanović & Lukić, 2015; Rakitić, 2015).

В настоящей рукописи сделан обзор правоприменения судами Казахстана международных договоров в различных инстанциях, включая Верховный Суд, при вынесении решений по социально-трудовым спорам. Мы ставим себе целью проверить эмпирическим путем: являются ли международные договоры реальной частью действующего права как это провозглашено в Конституции Казахстана в контексте судебной практики.

Чтобы ответить на исследовательский вопрос, поставленный в рукописи, и повысить теоретическую обоснованность, важно было определить как можно больше релевантных решений (данных) из как можно более обширного количества дел, рассмотренных судами первой инстанции различных административно-территориальных единиц. Любое изрешений по гражданским делам, в котором суд в мотивировочной части сослался на нормы международного права, используя один из методов, определенных ниже, считалось относящимся к делу.

Выборка дел была сделана на портале «Судебный кабинет» (Казахстан, 2021a) в разделе «Банк судебных данных» Верховного Суда Республики Казахстан. Для идентификации случаев использовались периоды времени и выборка по категориям дел, таких как «трудовые споры», «споры, связанные с нарушением пенсионного законодательства», а также «о взыскании пособий, компенсаций», дополнительно использовался признак «результат рассмотрения». Решения были отобраны не на основе географического положения судов, их вынесших, а на основе их релевантности по отношению к категориям дел. Изначально мы выявили 1174 дел, 90 из которых могли быть признаны в качестве относящихся к исследованию. Мы не можем исключить наличие других соответствующих решений, о которых не имеется сведений в базе данных «Судебный кабинет». В поисковом сервисе «Банк судебных актов» доступны вступившие в законную силу судебные акты (решения, постановления, приговоры), вынесенные судами Казахстана в 2009-2021 годах, однако база не включает все вынесенные акты судов, исходя из соотношения официальной статистики вынесенных решений (Казахстан, 2021б) и их фактического наличия в базе, можно утверждать, что не более пятидесяти процентов актов

судов размещаются в базе данных¹, в результате чего решения, имеющие отношение к международному праву, могут не отображаться. В выборке решений уделялось внимание категоризации внутригосударственной судебной практики, что способствовало более систематическому пониманию правоприменения судами международных актов.

Всего было за период 2016-2021 гг. было проанализировано 890 решений судов первой инстанции по трудовым спорам и 284 – по социальным, а также за период 2012-2021 гг. данные официальной судебной статистики о рассмотрении судами Казахстана гражданских дел в судах первой, апелляционной и кассационной инстанций.

Проанализированы статистические данные о работе судов Казахстана за период 2012-2021 гг. Были обобщены отчеты по пересмотру судебных актов в кассационном, апелляционном порядке, а также [отчеты о работе судов первой инстанции по рассмотрению гражданских дел](#).

Обзор проблемы

С позиции законодательства, на наш взгляд, отсутствуют проблемы, препятствующие непосредственному применению международных норм к разрешению социально-трудовых конфликтов. В силу статьи 4 Конституции РК: действующим правом в Республике Казахстан являются нормы Конституции, соответствующих ей законов, иных нормативных правовых актов, международных договорных и иных обязательств Республики, а также нормативных постановлений Конституционного Совета и Верховного Суда Республики.

Международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами. Порядок и условия действия на территории Республики Казахстан международных договоров, участником которых является Казахстан, определяются законодательством. Таким законодательством является Закон от 30 мая 2005 года № 54 «О международных договорах Республики Казахстан», который формулирует порядок заключения, выполнения, изменения и прекращения международных договоров Казахстана.

В силу статьи 20 приведенного акта, каждый действующий международный договор Республики Казахстан подлежит обязательному и добросовестному выполнению Республикой Казахстан. Президент и Правительство принимают меры по обеспечению выполнения международных актов. Мониторинг за обеспечением выполнения международных договоров осуществляется в порядке, определяемом Правилами мониторинга за обеспечением выполнения международных договоров Республики Казахстан, утвержденными Постановлением Правительства от 30 октября 2010 года № 1141. Более того, в статье 20-1 Закона «О международных договорах» закреплён механизм правоприменения международных договоров: международные договоры Республики Казахстан, ратифицированные Республикой Казахстан и являющиеся действующими, имеют приоритет перед ее законами и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона. То есть зафиксированы: приоритет ратифицированных международных договоров перед законами; непосредственное применение к регулированию общественных отношений ратифицированных международных актов; оговорка о том, что непосредственное применение договора исключается, когда содержание договора обязывает ратифицировавшее его государство принять специальный закон. То есть ратификация в ряде случаев является фактором, детерминирующим законотворческий процесс в государстве, поскольку предполагает, что государство будет исполнять принятые на себя обязательства. В обеспечительным механизмом или обеспечительной силой исполнения международных договорных обязательств может выступать судебная система.

С позиции гражданского процесса в Казахстане установлены основы взаимодействия международного и казахстанского гражданского процессуального права; закреплены правила

---

¹ Например, если в 2020 году по данным [Комитета по правовой статистике](#) Генеральной прокуратуры РК, в судах первой инстанции было вынесено решений по 2808 трудовым спорам, то на ресурсе «Банк судебных данных» размещено только 1090 решений; в 2019 году из 3421 вынесенных решений по трудовым спорам на ресурсе «Банк судебных данных» размещено 1350 решений.

применения иностранного законодательства; регламентируется производство по делам о признании и приведении в исполнение решений иностранных судов. Заявлено, что международные договорные и иные обязательства Республики Казахстан являются составной частью гражданского процессуального права. Применение в гражданском судопроизводстве правовых норм, имеющих преимущественную силу, содержит императивную норму о том, что международные договоры, ратифицированные Республикой Казахстан, имеют приоритет перед Гражданским процессуальным кодексом Казахстана и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона.

Таким образом, с позиций материального и процессуального права обеспечены условия для непосредственного применения судами в ходе гражданского судопроизводства по трудовым спорам ратифицированных актов МОТ.

Казахстан является членом МОТ с 1993 года, ратифицировал 24 конвенции, из них 8 имеют статус фундаментальных конференций Организации. Последняя ратификация договоров имела место в 2015 году, то есть уже около семи лет данный процесс присоединения Казахстана к основополагающим стандартам труда остановлен. Не ратифицированы основополагающие конвенции МОТ, являющиеся актуальными для казахстанской действительности: Конвенция 1952 года о минимальных нормах социального обеспечения (№ 102), Конвенция о защите от радиации, 1960 г. (№ 115), Конвенция 1962 года о равенстве обращения в области социального обеспечения (№ 118), Конвенция 1967 года о пособиях по инвалидности, старости и кормильцу (№ 128), Конвенция об установлении минимальной заработной платы 1970 года (№ 131), Конвенция 1975 года о развитии людских ресурсов (№ 142), Конвенция 1975 года о трудящихся-мигрантах (дополнительные положения) (№ 143), Конвенция 1978 года о трудовых отношениях на государственной службе (№ 151), Конвенция о коллективных переговорах 1981 года (№ 154), Конвенция 1982 года о поддержании прав в области социального обеспечения (№ 157), Конвенция о профессиональной реабилитации и занятости инвалидов, 1983 г. (№ 159), Конвенция 1988 года о содействии занятости и защите от безработицы (№ 168), Конвенция 1994 года о работе на условиях неполного рабочего времени (№ 175), Конвенция 1995 года о безопасности и гигиене труда на шахтах (№ 176), Конвенция о домашних работниках, 2011 г. (№ 189), Конвенция о насилии и домогательствах, 2019 год (№ 190) и др. Однако прежде, чем формулировать практические рекомендации, предложения, направленных на повышение качества правового регулирования сфер труда и социального обеспечения в Казахстане на основании инициатив имплементации универсальных актов Международной организации труда в социально-трудовое право Казахстана, необходимо определить для казахстанской практики фактическую ценность и применение тех актов МОТ, которые уже ратифицированы значительное время назад.

Ценность судебного правоприменения ратифицированных международных актов заключается в нескольких аспектах:

- суд, являясь институтом защиты прав и свобод человека, обеспечивает комплексный подход к защите посредством применения национального и наднационального права;

- суд при вынесении решений свободен и независим, судья не подчиняется никому, кроме закона и своей совести. Соответственно судья выносит решения по собственному убеждению, беспристрастно, осуществляя правоприменение международных договоров независимо от позиций как сторон спора, так и государственных органов;

- в суде дается толкование международных актов и внутреннего законодательства применительно к конкретным общественным отношениям. При этом «судебные органы страны, подписавшей международный договор или конвенцию о правах человека, могут ссылаться на такой договор при толковании внутреннего права несмотря на то, что договор или конвенция не были имплементированы во внутреннее законодательство (Doherty, 2009);

- в суде оценивается возможность применения международных норм для регламентации спорных отношений, суд санкционирует применение универсальных актов и обращается к их содержанию для обоснования мотивировочной части решений.

Таким образом суд, прежде всего первой инстанции, выступает основным субъектом правоприменения международных актов, делает независимую оценку их фактической имплементации в национальное право, определяет допустимость и пределы применения универсальных норм к внутренним спорам. Изложенный вывод подтверждается статическими данными о рассмотрении гражданских дел в Верховном Суде РК, как в единственной кассационной инстанции в РК² (Казахстан, 2021б). Данные свидетельствуют о том, что в период с 2013 года по 2021 год ни одно постановление кассационной инстанции не содержало ссылок на международные договоры, ратифицированные Казахстаном. В 2019, 2020 годах в апелляционных инстанциях страны было удовлетворено по одной жалобе со ссылкой на международный договор, в рамках реализации Орхусской конвенции, ссылки на акты МОТ не имели место (в период 2013-2018 гг. ни одно постановление апелляционной инстанции по гражданским спорам не основывалось, не имело в своей мотивировке ссылки на международный договор).

В Казахстане отсутствуют механизмы защиты личности от неправомерной судебной практики, противоречащей праву. Сама по себе категория «неправомерная, незаконная судебная практика» является недопустимой характеристикой отправления правосудия, которая в принципе не должна иметь места в функционировании судебной власти. Однако если подобная практика случается, то граждане должны иметь возможность апеллировать к судам, не входящим в общую систему правосудия: к конституционному суду, или, например, к Европейскому Суду по правам человека. Апелляции к перечисленным инстанциям, как правило, основываются на нарушении прав, закрепленных в международных актах о правах личности, приоритете ратифицированных универсальных актов над национальным правом. В этих инстанциях происходит оценка соответствия внутреннего права и международных стандартов, исполнения последних. Казахстанцы лишены доступа к этим механизмам. В связи с чем основным субъектом правоприменения выступают именно суды первой инстанции, как органы, рассматривающие окончательно около 80 процентов всех исковых требований, поступающих в суды Казахстана.

Обзор судебной статистики

Анализ открытых статистических данных о работе судов первой инстанции³ (Казахстан, 2021б) показывает, что международные договоры, как часть правовой системы Казахстана, применяются при постановлении решений по гражданским делам не равномерно по календарным периодам, таблица 1. Например, в 2012 году в Казахстане всего было рассмотрено судами первой инстанции 310 456 гражданских дел с вынесением решения, из них только в 5-ти решениях имелась ссылка на международный договор, как применимое право к существу спора, что составляет всего 0.002% решений, в 2013 году из 367 655 решений только 3 или 0.0008 % содержали ссылку на международный договор, в 2014 году из 449 210 судебных актов 107 (0.02%) включали в мотивировочную часть международный договор, в 2015 году вынесено 395 165 решений по гражданским делам, 888 из них или 0.2% содержали ссылки на международные договоры. В 2016 году всего было рассмотрено 397 645 гражданских дел с вынесением решения судами первой инстанции Казахстана, из них по 10 450 делам и материалам при вынесении решения применен международный договор, что составляет 2.6 %. В 2017 году судами первой инстанции было вынесено решений по 440 500 искам и материалам, из них в 166 532 содержалось применение международного договора, то есть в 37.8 % случаев. В 2018 из 517 057 решений в 181 392 или 35 % содержали упоминание международного договора.

---

² Под кассацией применительно к судопроизводству Казахстана следует понимать процессуальную деятельность суда кассационной инстанции по проверке соответствия нормам Конституции и закона вступивших в законную силу судебных актов местных и других судов, а также судебных коллегий Верховного Суда Казахстана.

³Официальная судебная статистика доступна по рассматриваемому параметру с 2012 года.

В 2019 из 412 367 решений – в 51497 или 12.5 %. В 2020 из 246 196 решений судов первой инстанции – в 16 467 или 6.7 %. В 2021 году из 215 284 в 9 637 или 4.5 %.

Таблица 1. Рассмотрение гражданских дел в судах первой инстанции с вынесением решений, имеющих ссылки на международные договора

Период времени, год	Количество рассмотренных гражданских дел с вынесением решений	Количество решений по гражданским делам, в которых в мотивировочной части имеется ссылка на международный договор	Процентное соотношение числа актов со ссылкой на международный договор к общему числу судебных решений за обозначенный период (соотношение 4 и 3 показателей), %
1	2	3	4
2012	310 456	5	0.002
2013	367 655	3	0.0008
2014	449 210	107	0.02
2015	395 165	888	0.2
2016	397 645	10 450	2.6
2017	440 500	166 532	37.8
2018	517 057	181 392	35
2019	412 367	51 497	12.5
2020	246 196	16 467	6.7
2021	215284	9 637	4.5

Приведенная статистика правоприменения в судебной практике международных договоров поражает своей неравномерностью: от 0.0008 % в 2013 до 35 % в 2018 году. С 2012 года наблюдался неуклонный рост правоприменения международных договоров. С 2018 года по настоящее время наблюдается значительное, в несколько раз, падение вынесения решений со ссылкой на международные договоры. Сложно установить причины данной цикличности. Внешний фактор, который мог бы повлиять на «прозрение» судов первой инстанции относительно регламентации спорных общественных отношений нормами международного права наряду с национальным, имел место еще в 2008 году, когда было принято единственное в истории функционирования судов Казахстана Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан (ВС РК) от 10 июля 2008 года № 1 «О применении норм международных договоров Республики Казахстан». Этот специализированный акт судебного толкования суда высшей инстанции носит весьма ограниченный обобщенный характер, принят применительно ко всем категориям судебных процессов, а также включает в себя разъяснения рассмотрения уголовных и гражданских дел, осложненных иностранным элементом. В отсутствии официальных данных судебной статистики с 2008 по 2011 год включительно, сложно оценить воздействие выше указанного постановления ВС РК на судебное правоприменение, предположим, что это воздействие - нулевое, поскольку в последующие периоды, 2012-2014 гг. менее 0.01 % вынесенных судебных решений содержали указания на международные акты, как применимое право в Казахстане.

Относительно применения судами международных актов при разрешении социальных и трудовых споров специальная статистика отсутствует, разработанные и применяемые статистические формы не предполагают в своем содержании подобной информации. С 2016 года в утвержденной официальной форме судебной статистики появилась информация не только общего характера о применении международного договора при вынесении решения, а конкретизация применения шести договоров: Международных пактов о гражданских и политических правах, о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин, об экономических, социальных и культурных правах, конвенций о ликвидации всех форм расовой

дискриминации, о правах ребенка, о реализации О русской конвенции, с 2018 года включены данные о применении Конвенции «О правах инвалидов» (Казахстан, 2021б)

Учитывая, что социально-трудовые права из перечисленных универсальных актов гарантируются Международным пактом об экономических, социальных и культурных правах (МПЭСКП), приведем данные о судебном применении, таблица 2. В 2016 году в 46 решениях гражданских судов первой инстанции содержалась ссылка на МПЭСКП, всего за указанный период было вынесено решений по 4896 спорам (в сумме споры: трудовые, связанные с нарушением пенсионного законодательства, а также о взыскании пособий, компенсаций), то есть международный пакт был применен менее, чем в 1% решений. В 2017 году - в 18.5 % решениях. В 2018 году суды первой инстанции Казахстана вынесли 668 (14.4%) решений со ссылкой на МПЭСКП и конвенцию «О правах инвалидов», а всего рассмотрели с вынесением решений 4647 споров, вытекающих из трудовых отношений, связанных с нарушением пенсионного законодательства, а также о взыскании пособий, компенсаций. В 2019 – в 4.5 % решениях, в 2020 – 1.5 %, в 2021 году – 0.3 %⁴.

Приведенные данные показывают, что в целом применимость международных договоров при рассмотрении судами социально-трудовых споров ниже, чем эти же данные с корреляцией к неабстрактным видам исков и конкретным универсальным актам. Если в 2016 году по всем видам исков в 2.6 % случаев вынесения решений судами был применен тот или иной договор, то по социально-трудовым спорам - только в 0.9% судебных актах. В 2017 году – общее применение в судебной практике международных договоров составляет 37.8 % решений, а специализированное, по социально-трудовым спорам – 18.5 %. В 2018 -35 % и 14.4 % соответственно, в 2019 - 12.5 % и 4.5 %, 2020 - 6.7 % и 1.5 %, в 2021 году –4.5% и 0.3%.

Таблица 2. Рассмотрение гражданских дел в судах первой инстанции с вынесением решений, имеющих ссылки на международные договора

Период времени, год	Количество рассмотренных гражданских дел по трудовым спорам, связанным с нарушением пенсионного законодательства, а также о взыскании пособий, компенсаций с вынесением решений	Количество решений по гражданским делам, в которых в мотивировочной части имеется ссылка на Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах и Конвенцию о правах инвалидов от 13 декабря 2006 года	Процентное соотношение числа актов со ссылкой на Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах и Конвенцию о правах инвалидов к числу судебных решений по социально-трудовым спорам за обозначенный период (соотношение 4 и 3 показателей), %	Процентное соотношение числа актов со ссылкой на международный договор к общему числу судебных решений за обозначенный период, %
1	2	3	4	5
2016	4896	46	0.9	2.6
2017	5299	999	18.5	37.8
2018	4647	668	14.4	35
2019	4472	201	4.5	12.5
2020	3967	61	1.5	6.7
2021	4233	13	0.3	4.5

⁴ Учитывая, что МПЭСКП и конвенция «О правах инвалидов» реально могут быть применимы к широкому кругу гражданско-правовых споров, а не только к искам, вытекающим из трудовых и социально-обеспечительных правоотношений, то приведенные расчеты являются условными, сделанными «в идеальных условиях», когда ссылки на международные договора имели место исключительно в рассматриваемой сфере спорных правоотношений.

Приведенные данные демонстрируют, что применение международных актов судами при разрешении социально-трудовых споров в целом в 2-4 раза меньше, чем этот же показатель при рассмотрении всех гражданско-правовых исков. Если построить кривую, выражающую рассматриваемый показатель, то она повторит общие данные по всем спорам, независимо от специализации, и будет являться резко цикличной, возрастает от 0.9 % в 2016 году до 18.5% уже в 2017 году с падением в последующие годы до 1.5 % в 2020 году и 0.3% в 2021 году.

Последний феномен развития судебной практики невозможно объяснить какими-либо объективными причинами, кроме, возможно, существования в период 2017-2018 гг. внутрисудейского внутрисистемного распоряжения о необходимости широкого использования в гражданском процессе при постановлении судебных актов международных актов, как части действующего права и источника правового регулирования.

Подробно сведения о применении судами норм международного права представлены в таблице 3.

Таблица 3. Применение судами международных договоров при вынесении решений по трудовым и социальным спорам

Период времени, год	Количество рассмотренных гражданских дел по спорам, связанным с нарушением пенсионного законодательства	Количество рассмотренных гражданских дел о взыскании пособий, компенсаций	Количество рассмотренных гражданских дел по трудовым спорам	Всего: количество рассмотренных гражданских дел по трудовым спорам, связанным с нарушением пенсионного законодательства, а также о взыскании пособий, компенсаций с вынесением решений (сумма 2, 3, 4)	Количество решений по гражданским делам, в которых в мотивировочной части имеется ссылка на Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах и Конвенцию от 13 декабря 2006 года	В том числе количество решений по гражданским делам, в которых в мотивировочной части имеется ссылка на Конвенцию о правах инвалидов от 13 декабря 2006 года, статическая форма содержит сведения с 2018 года	Процентное соотношение числа актов со ссылкой на Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах и Конвенцию о правах инвалидов к числу судебных решений по социально-трудовым спорам за обозначенный период (соотношение 6 и 5 показателей), %	Процентное соотношение числа актов со ссылкой на международный договор к общему числу судебных решений за обозначенный период, %
1	2	3	4	5	6	7	8	9
2016	180	450	4266	4896	46	нет информации	0.9	2.6
2017	312	976	4011	5299	999	нет информации	18.5	37.8
2018	408	527	3712	4647	668	139	14.4	35
2019	414	657	3421	4472	201	22	4.5	12.5
2020	236	923	2808	3967	61	16	1.5	6.7
2021	347	1067	2819	4233	13	5	0.3	4.5

Методология применения судами международных договоров

Проведенный анализ содержания решений по социально-трудовым спорам за период 2016-2021 гг. позволяет выделить несколько методов применения в судебной практике международных актов, используемых казахстанскими судами. Всего было изучено за 2021 год

120 решений судов первой инстанции по трудовым спорам⁵ и 34 – по социальным⁶; 2020 – 140 по трудовым спорам и 30 – по социальным; 2019 – 170 по трудовым спорам и 70 – по социальным; 2018 – 130 по трудовым спорам и 40 – по социальным; 2017 – 160 по трудовым спорам и 60 – по социальным; 2016 – 170 по трудовым спорам и 50 – по социальным.

1 Ссылка в мотивировочной части решения на международный договор, как источник закрепления права граждан на судебную защиту нарушенных прав и интересов.

В решениях судов первой инстанции по социально-трудовым спорам часто имеют место ссылки на Всеобщую декларация прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах и **Конвенцию о защите прав человека и основных свобод (хотя последняя Европейская конвенция (Рим, 1950) Казахстаном не ратифицирована и не может быть признана, поскольку страна не является членом Совета Европы)**. Как правило, суды апеллируют следующим содержанием: нормы перечисленных международных актов провозглашают положения о том, что все равны перед законом и судом и каждый при определении его гражданских прав и обязанностей имеет право на справедливое и публичное разбирательство дела в разумный срок компетентным, независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона (см. решения судов первой инстанции по социально-трудовым спорам: № 7515-17-00-2/700 от 28 марта 2017 года, Жетысуский районный суд г. Алматы; № 3512-18-00-2/10464 от 24 августа 2018 года, районный суд №2 Казыбекбийского района г.Караганды; №7575-17-00-2/32 от 20 февраля 2017 года, Алатауский районный суд города Алматы; № 2-16169-17 от 25 января 2018 года, Экибастузский городской суд Павлодарской области; №1110-18-00-2/658 от 2 апреля 2018 года, Кокшетауский городской суд Акмолинской области; № 3518-18-00-2/120 от 19 февраля 2018 года, Жезказганский городской суд Карагандинской области; № 2-19372/2017 от 4 декабря 2017 года, Алматинский районный суд г.Астаны; №1549-17-00-2/413 от 16 января 2018 года, суд №2 Мугалжарского района Актюбинской области; №3512-17-00-2/16710 от 13 декабря 2017 года, районный суд № 2 Казыбекбийского района г.Караганды; № 3916-20-00-2/607 от 26 января 2021 года, Аркалыкский городской суд Костанайской области).

Во многих решениях имеются общие ссылки на пункт 1 статьи 14 Международного пакта о гражданских и политических правах от 16 декабря 1966 года, ратифицированного Законом Республики Казахстан от 28 ноября 2005 года, о том, что все равны перед судом и трибуналами, каждый имеет право при определении его прав и обязанностей в каком-либо гражданском процессе, на справедливое и публичное разбирательство дела компетентным, независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона. Далее судами обычно указывается: «Принимая во внимание, что в силу пункта 3 статьи 4 Конституции Республики Казахстан международные договора, ратифицированные Республикой, являются составной частью действующего права, имеют приоритет перед законами и применяются непосредственно, то стороны имеют право на доступ к правосудию и судебную защиту прав и свобод» (см. решения судов первой инстанции по социально-трудовым спорам: № 5510-16-00-2/19699 от 19 января 2017 года, Павлодарский городской суд; №5510-18-00-2/8425 18 июня 2018 года, Павлодарский городской суд; №2310-18-00-2/1417 от 4 апреля 2018 года, Атырауский городской суд; №2310-17-00-2/11071 от 20 февраля 2018 года, Атырауский городской суд; №5510-19-00-2/7465 от 10 июля 2019 года, Павлодарский городской суд; № 5510-18-00-2/1550 от 27 февраля 2018 года, Павлодарский городской суд; № 5516-17-00-2/4214 от 15 ноября 2017 года, Аксуский городской суд Павлодарской области; № 5510-18-00-2/1299 от 15 марта 2018 года, Павлодарский городской суд).

⁵Решения по трудовым спорам включают, но не ограничены, статистикой решений о восстановлении на работе уволенных, в том числе с выплатой заработной платы за время вынужденного прогула, о выплате заработной платы и иных платежей, в том числе компенсации за неиспользованный отпуск.

⁶Решения по социальным спорам ограничены статистикой решений по спорам, связанным с нарушением пенсионного законодательства, о взыскании пособий, компенсаций

2 Цитирование в мотивировочной части решений норм права, не имеющих отношения к спору. Имеются несогласованные ссылки на международные акты в решениях о рассмотрении трудовых споров. Например, судами в мотивировочной части решений указывается следующее: «В соответствии с положениями п. 14 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах (Нью-Йорк 16 декабря 1966 года), ратифицированного законом Республики Казахстан 21 ноября 2005 года, каждый имеет право при рассмотрении любого уголовного обвинения, предъявляемого ему, или при определении его прав и обязанностей в каком либо гражданском процессе, на справедливое и публичное разбирательство дела компетентным, независимым и беспристрастным судом, созданным на основании закона (см. решения по делам: № 2- 649/17 от 24 марта 2017 года, Турксибский районный суд города Алматы; №7585-18-00-2/6404 от 11 февраля 2019 года, Наурызбайский районный суд города Алматы; №7235-19-00-2/3 от 1 февраля 2019 года, Военный суд Семейского гарнизона). Либо содержатся ссылки на нормы международных актов, которые не могут по своему предмету применяться к существу рассматриваемого спора (№ 2-12116-17 от 26 июня 2017 года, Семейский городской суд Восточно-Казахстанской области; № 7515-17-00-2/700 от 28 марта 2017 года, Жетысуский районный суд г. Алматы).

Само по себе судебное цитирование международных договоров, не влияющее на обоснование доводов разрешения спора, имеет малую эффективность с позиции правоприменения, признания и исполнения международного договора. Но, с другой стороны, «практика судебного цитирования международных договоров по правам человека имеет институциональный потенциал для продвижения универсальных социальных прав человека» (Carbonell&Banks, 2015).

3 Международные акты и соответствующие нормы, на основании которых разрешается спор по существу, верно определяются судами в качестве источников правового регулирования спорных отношений, делаются аргументированные ссылки в обоснование выводов суда. Это, например, ссылки:

- на Конвенцию о правах инвалидов, Стандартные правила обеспечения равных возможностей для инвалидов, Декларацию о правах инвалидов для аргументации доводов по принятию мер к тому, чтобы наделять инвалидов возможностью для достижения и сохранения максимальной независимости, полных физических, умственных, социальных и профессиональных способностей, а также полного включения и вовлечения во все аспекты жизни, возложению обязанностей по обеспечению поддержания надлежащих доходов инвалидов, которые в силу нетрудоспособности или по причинам, связанным с нетрудоспособностью, временно утратили возможность зарабатывать средства к существованию, или заработок которых уменьшился, или которые не имеют возможности найти работу, при мотивировке права инвалидов на меры, предназначенные для того, чтобы дать им возможность приобрести как можно большую самостоятельность (дело №2-7415/17 от 11 апреля 2017 года, районный суд №2 Алмалинского района города Алматы);

- на Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, в части признания права каждого на достаточный жизненный уровень для него и его семьи, включающий достаточное питание, одежду и жилище, и на непрерывное улучшение условий жизни при удовлетворении иска о направлении на военно-врачебную экспертизу для установления инвалидности (дело № 7280-18-00-2/174 от 13 ноября 2018 года, Военный суд Талдыкорганского гарнизона);

- на статью 7 Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах, где закреплено, что участвующие в Пакте государства признают право каждого на справедливые и благоприятные условия труда, включая, в частности: вознаграждение, обеспечивающее, как минимум, всем трудящимся; справедливую зарплату и равное вознаграждение за труд равной ценности без какого бы то ни было различия, в части взыскания заработной платы (дело № 6368-19-3-1/752 от 12 ноября 2019 года, Шемонаихинский районный суд Восточно-Казахстанской области);

4 Ссылки на акты, содержащие провозглашение базовых прав человека. Например, судом в мотивировочной части указывается: «Всеобщая Декларация прав человека провозглашает право каждого на такой жизненный уровень, который необходим для поддержания здоровья в случае болезни, инвалидности или иного случая утраты средств к существованию по независящим от него обстоятельствам. В ст.2 Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод также установлено, что право на жизнь и здоровье охраняется законом. Указанные положения международных правовых актов находят свое отражение и в законодательстве Казахстана в ст.ст. 931, 937 ГК, согласно которым на лицо, причинившее вред здоровью гражданина возложена обязанность по его возмещению». Приведенная выдержка из решения по делу №5510-20-00-2/7070 от 19 октября 2020 года Павлодарского городского суда о взыскании ущерба здоровью в связи с исполнением трудовых обязанностей показательна в двух аспектах. Во-первых, в судебном акте верно сделана ссылка на право человека на достаточный уровень жизни в случае инвалидности, болезни в обосновании удовлетворения притязаний истца. Но, с другой, суд сослался на гарантии Европейской конвенции, которая Казахстаном не ратифицирована. То есть в одном акте суд, с одной стороны, верно и уместно применяет нормы международного акта и здесь же ссылается на европейский универсальный акт, не ратифицированный Казахстаном.

В решении по делу № 5522-18-00-2/1732, вынесенном Экибастузским городским судом Павлодарской области о возмещении морального вреда, причиненного из-за получения трудового увечья, связанного с производством, в мотивировочной части указывается: «О праве каждого работника на справедливое и удовлетворительное вознаграждение, обеспечивающее достойное существование для него самого и его семьи, говорится и во Всеобщей декларации прав человека, принятой Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 года (часть 3 статьи 23). Получение трудового увечья, утрата профессиональной трудоспособности на 45%, бесспорно, влияет на само существование человека, его здоровье, нравственное состояние и нарушает не только материальные, но и нематериальные блага человека, выражающиеся в дискриминации его прав на труд и получения вознаграждения за свой труд».

Последняя практика представляет собой описанную в исследованиях тактику уклонения от разрешения дел на основе международного права. Это не означает, что международное право не действует или что его значимость отрицается. Стратегия уклонения более тонкая: даже когда суды ссылаются на международное право, то, как правило, не придают международным нормам в отдельных случаях конкретной юридической силы. Хотя международное право затрагивает все больший круг вопросов, его потенциальное воздействие смягчается (BrunnéeТооре, 2002; Beaulac, 2004).

Барьеры правоприменения международных договоров при рассмотрении социально-трудовых споров

Проведенное нами исследование позволяет констатировать следующие барьеры правоприменения международных договоров судами при рассмотрении и разрешении по существу социально-трудовых споров.

Первое. Отсутствие согласованности между международными обязательствами Казахстана и содержанием соответствующего национального законодательства в социально-трудовой сфере. Международные акты, содержащие прогрессивные нормы в области занятости и социальной защиты, остаются «маяком, целью» развития национального права. Национальное законодательство и международные нормы существуют параллельно, не пересекаясь в действительности, а работа по имплементации универсальных стандартов ведется продолжительные периоды времени без значимых успехов.

Второй фактор вытекает из первого. Рассогласованность между национальным и международным правом не только не позволяет осуществить правоприменение международных норм во внутренних отношениях, но и порождает коллизии. Коллизии – закономерное явление между национальными и международными нормами, но отсутствие деятельности со стороны государственных уполномоченных органов по их выявлению, систематизации, преодолению и

мониторингу, ведет к декларативности международных обязательств государства и вакууму в соответствующей судебной практике.

Третье. Отмечаемая в исследованиях (Omarova et al., 2017) особенность процесса согласования требований международного права об обеспечении социальных, трудовых, экономических, культурных прав. Специфика исполнения гарантий их реализации во внутреннем праве обусловлена тем, что международные гарантии не могут в своем большинстве применяться непосредственно, требуя проведения комплекса законодательных, организационных мероприятий в соответствующей национальной сфере общественных отношений. Обязательное финансовое обеспечение реализации социальных прав обуславливает проведение комплекса мер по закреплению во внутреннем праве источников финансирования прав, а также мер по обеспечению их функционирования. То есть если истец в своем заявлении обосновывает притязание на социальное право, гарантируемое международным актом, суд не может обязать, например, государственный орган предоставить пособие, пенсию, если внутренним законодательством подобные виды социального обеспечения не закреплены, источники финансирования не определены.

Четвертое. К системе международно-правового обеспечения социально-трудовых прав не применимо в своем большинстве общее свойство международных актов: их непосредственное действие и применение. «Непосредственное означает прямое применение положений международных договоров, предполагающее отдельное их использование в качестве источника права и толкование применительно к конкретным правоотношениям, спору как актов, имеющих приоритет над нормами законов и подзаконных актов» Шахназаров, 2020).

В силу Закона РК от 30 мая 2005 года № 54 «О международных договорах Республики Казахстан», международные договоры, ратифицированные Республикой Казахстан и являющиеся действующими, имеют приоритет перед ее законами и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона (ст. 20-1). Пробел в социально-трудовом законодательстве является препятствием для применения нормы международного акта (Khamzin et al., 2015). Специфика согласования международных норм и внутренней правовой системы, обеспечивающих гарантии существования и полной реализации социально-трудовых прав, обусловлена тем, что международные гарантии не могут в своем большинстве применяться непосредственно, требуя проведения комплекса законодательных, организационных, социальных, финансово-экономических мероприятий в соответствующей национальной сфере общественных отношений. Несмотря на определение национальным правом общего порядка внутригосударственного применения международных норм, в решении вопроса о применимости конкретной нормы в рассматриваемой сфере все зависит от нормативного закрепления гарантий необходимых социальных и финансово-экономических условий для ее реализации.

Пятое. Основаниями для обращения судов к принципам и нормам трудового права, содержащимся в международных договорах, прежде всего, являются: 1) обнаружение коллизий (противоречий) между принципами и нормами права, содержащимися в международных договорах, и принципами и нормами, выработанными в национальных правовых актах; 2) выявление неопределенности в национальных принципах и нормах трудового права; 3) установление пробелов в национальных нормативных правовых актах, регулирующих трудовые правоотношения (Казакова, 2019).

В Казахстане фактически практика судебного применения актов МОТ отсутствует. Это связано, на наш взгляд, с формальным отношением органов отправления правосудия к ценностям, гарантируемым универсальными актами. Преобладает позиция восприятия международных договоров в качестве декларативных источников права, не предусматривающих «непосредственное применение» к конкретным спорным правоотношениям, правам и свободам.

Отчасти предыдущий тезис имеет логическую и фактическую основы. Международные акты в ряде случаев имеют в своем содержании нормы-определения, нормы-формулировки, на основе которых затруднительно разрешение социально-трудовых споров. Акты МОТ в

подавляющем большинстве норм являются «несамоисполнимыми», то есть требуют инкорпорации в национальное социально-трудовое законодательство. Это приводит к тому, что даже при «обнаружении коллизий (противоречий) между принципами и нормами права, содержащимися в международных договорах, и принципами и нормами, выработанными в национальных правовых актах», апелляциями к применению норм международного трудового права не находит позитивного решения. Более того, общий характер норм конвенций МОТ, закрепление базовых принципов, схематичные формулировки социально-трудовых прав не позволяют обращаться к международным актам как источникам для разрешения коллизий между национальным и международным актами, при заполнении пробелов в правовом регулировании на национальном уровне.

Шестое. Ратифицированные Казахстаном 24 конвенции МОТ можно разделить на следующие группы международно-правовых норм:

- нормы, регулирующие международно-правовую охрану базовых, фундаментальных прав человека и работника. Источниками закрепления этой группы норм являются универсальные акты: Конвенция о принудительном труде (№ 29), Конвенция об упразднении принудительного труда (№ 105), Конвенция о минимальном возрасте (№ 138), Конвенция о наихудших формах детского труда (№ 182), Конвенция о дискриминации в области труда и занятий (№ 111), Конвенция о работниках с семейными обязанностями (№ 156), [Конвенция об охране материнства \(№ 183\)](#);

- нормы, регламентирующие коллективные социально-трудовые отношения: Конвенция о свободе ассоциации и защите права на организацию(№ 87), Конвенция о праве на организацию и ведение коллективных переговоров (№ 98), Конвенция о трехсторонних консультациях (№ 144), Конвенция о представителях трудящихся(№ 135);

- нормы, регулирующие международно-правовую охрану оплаты труда и запрещение дискриминации: Конвенция о равном вознаграждении(№ 100), Конвенция об установлении минимальной заработной платы (№ 26), Конвенция о защите заработной платы (№ 95);

- нормы, регулирующие международно-правовую охрану труда, в том числе на отдельных промышленных объектах. Источниками закрепления этой группы норм являются международные договоры: Конвенция о производственной среде (загрязнение воздуха, шум и вибрация) (№ 148), Конвенция о безопасности и гигиене труда (№ 155), Конвенция об асбесте (№ 162), Конвенция о безопасности и гигиене труда в строительстве (№ 167), Конвенция об основах поощрения безопасности и гигиены труда (№ 187);

- нормы, регулирующие правовые механизмы контроля в сфере занятости: Конвенция об инспекции труда (№ 81), Конвенция об инспекции труда в сельском хозяйстве (№ 129);

- нормы, регулирующие деятельность органов занятости: Конвенция (пересмотренная) об удостоверениях личности моряков с поправками (№ 185), Конвенция о политике в области занятости (№ 122), Конвенция о службе занятости (№ 88).

С учетом обозначенной системы правового регулирования социально-трудовых отношений должна существовать релевантная судебная практика, демонстрирующая прямое применение положений международных договоров. Однако эта практика фактически не имеет места. В данном направлении имеются недостатки в работе всех субъектов гражданского процесса: судов, не использующих акты МОТ в качестве нормативной основы решений, а также сторон процесса (истцов, ответчиков), не апеллирующих в своих требованиях к содержанию универсальных норм. Низкий уровень осведомленности о гарантиях международных актов, возможностях их правоприменения является важным барьером использования положений универсальных норм при о правлении правосудия.

Актуальна работа по направлениям сфер правового регулирования ратифицированных Казахстаном актов МОТ в рамках отраслевого разъяснения возможностей использования в гражданском процессе по наиболее распространенным иском требованиям международных норм.

Выводы и заключение

Международные трудовые нормы, принятые Международной организацией труда, являются важными инструментами при разработке национального законодательства. Кроме того, международное трудовое право является ценным ресурсом для национальных судей и юристов, стремящихся урегулировать социально-трудовые споры. Однако в Казахстане суды редко опираются на международные трудовые нормы и на работу надзорных органов МОТ для толкования и дополнения национального законодательства.

В целом, соблюдение норм международного трудового права находится в Казахстане на недостаточном уровне. На это, кроме собственно реалистичной практики реализации социально-трудовых отношений, результатов исследований (Khamzin, et al., 2016), указывают контрольные органы МОТ, в частности Комитет экспертов по применению конвенций и рекомендаций (СЕАСР). На странице МОТ, посвященной Казахстану (МОТ, 2021), имеются обобщения несоблюдения Казахстаном отдельных норм Конвенции о свободе ассоциации и защите права на организацию, 1948 г. (№ 87), Конвенция о дискриминации в области труда и занятий, 1958 г. (№ 111) и др.

Важнейшим фактором, раскрывающим реальный «вес» актов МОТ в национальном праве, декларативность/не декларативность закрепленных в них гарантий социально-трудовых прав личности, является судебная практика. Проведенный анализ имеющихся в открытом доступе решений казахстанских судов первой инстанции по социально-трудовым спорам позволяет сделать следующие выводы и сформулировать рекомендации.

1 В подавляющем большинстве решений, проанализированных исследовательской группой, суды не применяют международные договоры к разрешению спора по существу, а используют их нормы для уточнения употребляемых понятий, формулирования и обоснования позиции о ценности того или иного социально-трудового права или права личности на судебную защиту в гражданском процессе.

2 В Казахстане судебная практика, которая бы содержала обращение к принципам и нормам международного трудового права и оказывала бы прогрессивное воздействие на национальную правовую систему исполнения международного права, фактически не сформирована.

3 Мы резюмируем отсутствие в национальных правовых актах четкого механизма и порядка судебного применения принципов и норм трудового права, содержащихся в международных договорах Казахстана. Суды не участвуют в процессе признания договоров в социально-трудовой сфере «самоисполнимыми». Необходимо проведение значительной разъяснительной работы содержания и гарантий ратифицированных Казахстаном актов МОТ в целях уяснения всеми субъектами гражданского судопроизводства юридических возможностей, которые открываются при правоприменении международных актов.

4 В целях оценки правоприменения актов МОТ в судебной практике предлагается внедрить отчетность и мониторинг решений судов, в мотивировочной части которых имеются ссылки на универсальные стандарты. Для практического исполнения данной функции востребовано дополнение форм статистической отчетности судов первой, апелляционной и кассационной инстанций.

Для проведения мониторинга актуально внедрение так называемой обратной связи судов по результатам правоприменения международных актов. ВС РК желательно обобщать результаты правоприменения международных договоров в судах первой, апелляционной и кассационной инстанций, определять недостатки содержания внутреннего права в аспекте несоответствия международным обязательствам Казахстана. Соответствующие обобщения могут служить основаниями для правотворческих инициатив, возбуждения законопроектного процесса по совершенствованию национального права.

Благодарности

Исследование финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, проект АР09259109.

Литература:

- 1 Basch, F., & Contesse, J. (2016). *International law and domestic adjudication. The latin american casebook: Courts, constitutions, and rights* (pp. 248-264) doi:10.4324/9781315556291.
- 2 Beaulac, S. (2004). *National application of international law: The statutory interpretation perspective. Canadian Yearbook of International Law*, 41, 225-269. doi:10.1017/S0069005800008304.
- 3 Benvenisti, E., & Downs, G. W. (2009). *National courts, domestic democracy, and the evolution of international law. European Journal of International Law*, 20(1), 59-72. doi:10.1093/ejil/chp004.
- 4 Brunnée, J., & Toope, S. J. (2002). *A hesitant embrace: The application of international law by canadian courts. Canadian Yearbook of International Law*, 40, 3-60. doi:10.1017/S0069005800007992.
- 5 Carbonell, J. R., & Banks, C. P. (2015). *An empirical analysis of US state court citation practices of international human social rights treaties. International Journal of Human Rights*, 19(1), 1-15. doi:10.1080/13642987.2014.976560.
- 6 Doherty, T. A. (2009). *The application of human rights treaties in the development of domestic and international law: A personal perspective. Leiden Journal of International Law*, 22(4), 753-759. doi:10.1017/S0922156509990203.
- 7 González, M. A. F. (2010). *Application by the chilean courts of international law of human rights. [La aplicación por los tribunales chilenos del derecho internacional de los derechos humanos] Estudios Constitucionales*, 8(1), 425-442.
- 8 Ivanović, M. D., & Lukić, M. (2015). *Judicial application of international law in Serbia. Judicial application of international law in southeast Europe* (pp. 243-264) doi:10.1007/978-3-662-46384-0_12.
- 9 Khamzin, A. S., Khamzina, Z. A., & Buribayev, Y. A. (2015). *The decent work programme of kazakhstan: Social and labor rights protection from an institutional aspect of international law. Journal of East Asia and International Law*, 8(2), 539-540.
- 10 Khamzin, A. S., Khamzina, Z. A., Buribayev, Y. A., Tileubergenov, Y. M., Ibraimov, D. A., & Yermekov, A. T. (2016). *International legal aspects of exercising refugees' rights in central asia. Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 7(4), 835-841. doi:10.14505/jarle.v7.4(18).15.
- 11 Omarova, A.B., Taitorina, B.A., Yermekov, A.T., Doszhanov, B., Buribayev, Y.A., & Khamzina, Z.A. (2017). *Application of international rules ensuring social rights of families and children in Kazakhstan. Journal of Advanced Research in Law and Economics*, 8(1), 153-163. doi:10.14505/jarle.v8.1(23).17.
- 12 Rakitić, D. S. (2015). *Judicial application of international law in Montenegro. Judicial application of international law in southeast Europe* (pp. 221-242) doi:10.1007/978-3-662-46384-0_11.
- 13 Simon, S. A. (2016). *The US Supreme Court and the Domestic Force of International Human Rights Law. Lexington Books.*
- 14 Sloss, D. (Ed.). (2009). *The role of domestic courts in treaty enforcement: a comparative study. Cambridge University Press.*
- 15 Verdier, P., & Versteeg, M. (2015). *International Law in National Legal Systems: An Empirical Investigation. American Journal of International Law*, 109(3), 514-533. doi:10.5305/amerjintelaw.109.3.0514.
- 16 Казакова, М. В. (2019). *Применение судами принципов и норм трудового права, содержащихся в международных договорах Российской Федерации (Doctoral dissertation, Российский государственный университет правосудия).*
- 17 Казахстан (2021а). *Судебный кабинет. Единое окно для доступа к электронным сервисам судебных органов Республики Казахстан. URL: <https://office.sud.kz>.*
- 18 Казахстан (2021б). *Отчеты о работе судов первой инстанции по гражданским делам, данные информационной службы Комитета правовой статистики и специального учета Генеральной прокуратуры Республики Казахстан. URL: <https://qamqor.gov.kz>.*
- 19 МОТ, (2021). *Комитет экспертов по применению конвенций и рекомендаций в Казахстане. URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:13201:::NO:13201_COUNTRY_ID:103542*
- 20 Шахназаров, Б.А. (2020). *Непосредственное применение правил международных договоров при осуществлении защиты прав субъектов внутригосударственных и трансграничных отношений. Актуальные проблемы российского права*, 15(8), 174-184.

МРНТИ:10.63.59

УДК:331.109

Н.С. Даубасов¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

Ғылыми жетекшісі: Е.А. Бурибаев, профессор, з.ғ.д.

ВИРТУАЛДЫ ЕҢБЕК КӨШІ-ҚОНЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада еңбек көші-қоны феноменіне аналитикалық көзқарас ұсынылған. Қоғамда, әлемдік экономикада және қоғам өмірінің басқа салаларында жаһандану және ақпараттандыру процестерімен жоғары білікті мамандардың көпшілігін жұмыспен қамту мәселесі соңғы уақытқа дейін ашық болды, өйткені әркімнің бір елден екінші елге көшуге ниеті мен мүмкіндігі болған жоқ, бірақ олардың қаржылық жағдайын жақсартуға, өршіл тілектерді қанағаттандыруға деген ұмтылысы еңбекке қабілетті халықтың көпшілігінде пайда болды. Сол кезде интернет кеңістіктің мүмкіндіктері бұрыннан қалыптасқан өмір салтын өзгертпестен жаңа елдер мен қалалар әлеміне жолсерік болып шықты. Виртуалды еңбек нарығының әсер ету аясын кеңейтуге деген ұмтылыс оған күнделікті еңбек қатынастары, орындалған тапсырмалардың сапасы, жалақы және т.б. проблемаларға тап болған мигранттардың көзімен қарау қажеттілігіне әкелді.

Түйін сөздер: еңбек көші-қоны, еңбек нарығы, еңбек заңнамасы, жұмыс беруші, жұмыскер, жұмыспен қамту

Н.С. Даубасов¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

Научный руководитель: Е.А. Бурибаев, д.ю.н., профессор

ВИРТУАЛЬНАЯ ТРУДОВАЯ МИГРАЦИЯ

Аннотация

В данной статье представлен аналитический взгляд на феномен трудовой миграции. С процессами глобализации и информатизации в обществе, мировой экономике и остальных сферах жизнедеятельности общества, вопрос занятости большинства высококвалифицированных специалистов до недавнего времени оставался открытым, поскольку не у всех было желание и возможности иммигрировать из одной страны в другую, но желание улучшить свое материальное положение, удовлетворить амбициозные желания возникают у многих из числа трудоспособного населения. И, тогда, возможности интернет-пространства оказались проводником в мир новых стран и городов без смены уже сложившегося уклада жизни. Желание расширять сферу влияния виртуального рынка труда привело к необходимости взглянуть на него глазами мигрантов, ежедневно сталкивающихся с проблемами трудовых отношений, качества выполненных заданий, оплаты труда и др.

Ключевые слова: трудовая миграция, рынок труда, трудовое законодательство, работодатель, работник, конфликтность, занятость

N.S. Daubasov¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

Research supervisor: Ye. Buribayev, Doctor of Law, professor

VIRTUAL LABOR MIGRATION

Abstract

This article presents an analytical view on the phenomenon of labor migration. With the processes of globalization and informatization in society, the world economy and other spheres of society, the issue of employment of the majority of highly qualified specialists remained open until recently, because not everyone had the desire and opportunity to immigrate from one country to another, but the desire to improve their financial situation, to satisfy ambitious desires arise in many of the able-bodied population. And, then, the possibilities of the Internet space turned out to be a guide to the world of new countries and cities without changing the already established way of life. The desire to expand the sphere of influence of the virtual labor market has led to the need to look at it through the eyes of migrants who face daily problems of labor relations, the quality of completed tasks, wages, etc.

Keywords: labor migration, labor market, labor legislation, employer, employee, conflict, employment

Өмірлік процестердің көпшілігін виртуалды шындыққа айналдыру жұмыс берушілер саласын тек халықаралық компаниялардың ғана емес, сонымен қатар аймақтық деңгейдегі компаниялардың көптеген мамандары үшін еңбек жағдайларының өзгеруі туралы ойлануға мәжбүр етеді.

Қазіргі жаһандану цифрлық технологиялармен сипатталады. Нарықтың табиғаты өзгереді, оның негізгі механизмі ақпаратқа айналады. Жаһандық операторлардың «қашықтықтағы ақпараттық басқарудың» түбегейлі жаңа жүйесі бар экономика құрылуда. Әлемдік экономикадағы білімге, білімге деген жарылғыш сұраныс жоғары білікті жұмысшыларды іздеуге әкелді. Сонымен қатар, белсенді цифрландыру нәтижесінде мамандар жаһандық еңбек нарығында бір-бірімен бәсекелеседі. Виртуалды еңбек нарығының қалыптасуын белгілейтін органикалық орта құрылуда, бұл жұмыс берушілердің қай жерде орналасқанына қарамастан, көптеген жұмысшыларға жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Интернет-кеңістікте интернет-жұмыстармен айналысатын «цифрлық көшпенділер» пайда болады.

Халықаралық деңгейде виртуалды еңбек көші-қонын зерттеу мәселесінің өзектілігі виртуалды еңбек нарығындағы жұмысшылардың саны жыл сайын шамамен 20-30%-ға өсетіндігімен байланысты болып отыр. Бұл саладағы көшбасшылар – АҚШ, Канада, Финляндия, Дания және Швеция. Мысалы, АҚШ-та жұмыс істейтін Үнді немесе қытайлық компьютерлік технологиялар мамандары виртуалды еңбек нарығы пайда болғанға дейін иммигрант болуға мәжбүр болды, бірақ цифрлық революция интернеттегі жұмысшыны платформа арқылы жұмыс берушімен байланыстыру, еңбек көші-қоны саласында «виртуалды еңбек көші-қоны» сияқты жаңашылдықты құру арқылы бұл қажеттілікті жойды. Виртуалды көші - қон қызметкерлердің физикалық көші-қонын жоймайды, олардың екеуі де жаһандық экономикадағы еңбек көші-қонының бір бөлігі. Қазақстанда бұл процестер негізінен техникалық қызметкерлерге қатысты, бірақ виртуалды нарықтың кеңеюі тұрақты болып табылады. Бастапқыда виртуалды көші-қон цифрлық технологиялармен байланысты мамандардың шетелдік компанияларына «мидың ағуы» ұғымымен байланысты болды.

Виртуалды әлем ұғымы өзгеріп, кеңейген сайын, осы типтегі көші-қон жаңа ерекшеліктерге ие болады және ауқымды болады. «Интернет виртуалды еңбек нарығы сияқты әлеуметтік инновацияны құруға мүмкіндік берді». А.Аниш бұл құбылысты елден шықпай-ақ АҚШ экономикасына жұмыс істейтін үнділік компьютерлік технологиялар мамандарын мысалға келтіреді [1, 64-б.].

Т.Русаква былай дейді «виртуалды еңбек нарығы жаһандық ақпараттық кеңістіктегі

заманауи цифрлық технологиялар негізінде жұмыс істейтін еңбек ақпараттық қызметтерін сатып алу-сату туралы аумақтық бөлінген экономикалық субъектілер арасындағы экономикалық қатынастар жүйесін білдіреді» [2, 46-б.].

Виртуалды еңбек нарығы - бұл еңбек коммуникацияларын жүзеге асыру мақсатында осы субъектілердің экономикалық және құқықтық қатынастарына негізделген еңбек субъектілерінің интернет-кеңістігіндегі сандық платформалар арқылы қашықтықтан жұмыс істеудің инновациялық форматы [2, 46-б.].

Виртуалды көші-қон көші-қонды адамдардың шекарадан физикалық қозғалысы ретінде кеңінен анықтауды қиындатады. Цифрлық ұтқырлықтың тұжырымдамалық және заңды түрде жаңа формалары пайда болады, олар құқықтық аумақтарды түсінудің бірегейлігіне, демек, көші-қонды реттеу мен түсінудің іргелі категорияларына күмән келтіреді.

Интернеттегі жұмыстың, виртуалды көші-қонның рөлі күрт артып, COVID-19 коронавирусының таралуы жағдайында сапалы жаңа дыбысқа ие болады. Жалпыұлттық карантиндер мен жалпыға бірдей оқшаулаудың енгізілуі өмір мен жұмыстың едәуір бөлігін «виртуалды ұшаққа» айналдырады. Үйден қашықтан жұмыс істеуге сәтті бейімделу бойынша ұсыныстар ұсынылады. Қозғалысқа шектеу мигранттарды, тіпті соңғы уақытқа дейін күрескендерді де қабылдауға тыйым салады. Үкімет пен кәсіпкерлік қоғамдастық бір жағынан онлайн - еңбекке қаражат үнемдеуге, екінші жағынан адамзат пен әлемдік экономика алдында туындайтын жаңа сынақтарға бейімделген виртуалды көші-қонның дамуын ынталандыру үшін жағдай жасайтыны анық. Сонымен бірге, көптеген еңбек мигранттары көбінесе уақытша, бейресми, кепілдіксіз негізде жұмыс істейді, яғни олар қауіпсіздік, жұмысынан айрылу және еңбек жағдайларының нашарлауы тұрғысынан жоғары тәуекелге ұшырайды. COVID-19 пандемиясымен байланысты дағдарыс олар үшін, әсіресе, әлеуметтік қорғауды толық пайдалану немесе қажетті қолдау алу мүмкіндігіне ие болмай, аз төленетін және біліктілігі төмен еңбекпен пропорционалды түрде айналысатын еңбек мигранттары-әйелдер үшін бұл қауіптерді одан сайын күшейтті. Елімізде виртуалды еңбек нарығы 2019-2020 жылдардағы дағдарыс кезінде қалыптасты, соның арқасында «қызметкердің еңбек нарығынан» «жұмыс берушінің еңбек нарығына» көшу жүзеге асырылды, яғни толық емес жұмыс күніне/аптаға көшу, икемді кесте, үйде жұмыс істеу орын алды [3, 31-б.].

Қашықтан жұмыс істеуді ұйымдастырудың ерекшелігі - нақты уақыт режимінде Интернет желісіндегі қызмет. Бұл қызмет түрінің синонимдері - қашықтан жұмыс, телефонмен жұмыс. «Қашықтан жұмыс» термині, 1970-ші жылдары американдық Джек Найллс енгізген, келісім бойынша қашықтықтан жұмыс істеуді белгіледі, ал кейінірек кеңсе қабырғаларынан тыс жұмыс түрі «тележұмыс» деп аталды [4, 67-б.].

Оның түрлері бойынша қашықтықтан жұмыс бөлінеді:

- үйде жұмыс істеу;
- аралас жұмыс түрі (кеңседе болу);
- мобильді тележұмыс (іссапарлармен, құрылыс нысандарын бақылаумен және т.б. ұсынылған үйден немесе кеңседен тыс жұмыс);
- клиенттерге қашықтықтан қызмет көрсету (клиентке компанияның бас офисінен әлемнің кез келген нүктесінде қызмет көрсетіледі);
- арнайы жабдықталған кеңседе жұмыс істеу, мысалы, ғылыми зертханаларда.

Алыстағы қызметкерлерді фрилансерлерден ерекшелендіреді, өйткені олар штаттық қызметкерлер немесе аутсорсерлер бола отырып, «кеңсе» әріптестері сияқты шарттарда ресімделеді.

Интернет желісі ішінде жүзеге асырылатын еңбек қызметінде виртуалды еңбек көші-қонына кедергілер жоқ.

Оның нақты көші-қоннан айырмашылығы оның оң салдары:

- Өз елінде де, басқа елдерде де жұмыс орындарының қызметкерлері мен жабдықтарына шығындарды азайту мүмкіндігі. Әсіресе роботтандырылған салалар үшін өзекті - медицина, өндіріс.

- Жоғары білікті мамандардың көмегімен бизнестің тиімдірек салаларына жылжу;
- Қызметкерлердің ұтқырлығын арттыру.
- Өз мансабын дамыту мен басқарудың мүмкіндіктері мен перспективалары ашылады;
- Тұрақты жұмыссыздықтың алдын алу.
- Нақты көші-қон кезінде туындайтын мәселелер - тұрғын үймен қамтамасыз ету, көшіп-қонушыларға жұмыс орындарын беру шешіледі.
- Ұлттық виртуалды кеңістік қалыптасуда.
- Халықтың әлеуметтік осал топтарының ел ішінде, сондай-ақ шетелде тұратын жерінен басқа қалаларда да жұмысқа орналасу мүмкіндігі бар.

Виртуалды еңбек көші-қонының негізі тек артықшылықтарға ие және оны кез-келген елдің экономикасы аясында жүзеге асыруға болады. Бірақ егер мұқият қарасаңыз, виртуалды еңбек нарығында теріс аспектілер бар, соның негізінде виртуалды көші-қон конфликтогендік сипатқа ие болады.

«Қақтығыс» ұғымының анықтамасынан бастап айтарлықтай айырмашылық бар. Сонымен, классикалық анықтамаға сәйкес, «қақтығыс» сәйкес келмейтін пікірлер немесе мотивтер негізінде екі немесе одан да көп тараптардың қақтығысын білдіреді. Виртуалды кеңістіктегі қақтығыс жағдайында бұл екі немесе одан да көп шындықтың қақтығысы дегенді білдіреді [5, 37 б.].

Мұндай қақтығыстарды шешу нақты қақтығыспен салыстырғанда қиынырақ, өйткені виртуалды кеңістікте оны шешуге неғұрлым көп күш жұмсалса, соғұрлым күшті болады. Бұл виртуалды кеңістіктегі қарым-қатынас ерекшеліктеріне байланысты - эмоциялардың болмауы, мәтіндерді, тапсырмаларды және т.б. қабылдаудың дүниетанымдық ерекшеліктерінің айырмашылығынан туындаған түсінбеушілік туындайды.

Виртуалды еңбек нарығы деңгейінде:

- Жанжал виртуалды еңбек нарығының ерекшеліктерімен анықталады, атап айтқанда, қызметті ақпараттық бақылау және үйлестіру саласына ауысқан виртуалды қызметкерлерді басқару мәселелері, жалдау, іріктеу, еңбекті ұйымдастыру, оқыту, ынталандыру, қызмет нәтижелерін бағалау және т.б.

- Бұл нарықты зерттеу фрагменттелген, қашықтықтан жұмыспен қамтудың салдары нашар зерттелген және институттар, ғылыми ортада және еңбек орталарында нақты бекітілген терминология мен категориялардың болмауы. Бүгінгі таңда еңбек заңнамасында виртуалды нарық қатынастары Қазақстан Республикасы Еңбек кодексімен қашықтан жұмыс істеу туралы реттеледі [6].

Виртуалды нарық қатынастарының реттеудің заңдылығы мен шекаралары туралы айту өте қиын, өйткені ол кейде қашықтан жұмыс істеу тұжырымдамасына сәйкес келмейтін акт модификацияларына бейімделеді. Демек, стандартты еңбек келісімшарттарының модификациясы, әлеуметтік қорғауға қол жетімділіктің шектелуі, сондай-ақ нақты көші-қон кезінде виртуалды мигрант өзі жұмыс істейтін елде немесе қалада қарастырылған әлеуметтік төлемдерді алмайды. Еңбекті қорғау әлсірейді, әсіресе жұмыс беруші мен жұмыс беруші арасындағы қарым-қатынас, егер жұмысқа орналасу провайдер ұйымы арқылы жүрсе, шиеленіседі.

Нақты мигранттарды статистикалық есепке алудың нақты әдістерінің жоқтығынан виртуалды мигранттар үшін мұндай әдістер жоқ, бұл мемлекет деңгейінде сұраныс пен ұсынысты үйлестіруді мүмкін емес етеді (шет елдердегі азаматтардың еңбек құқықтарын қорғау мәселесі). Бұл сондай-ақ халықтың қашықтықтан жұмыс істеу тетіктері, тәуекелдері мен артықшылықтары туралы нашар хабардар болуына байланысты. Сонымен бірге виртуалды көші-қонды заңсыз жұмыспен қамту саласына аударады.

Виртуалды мигранттың зияткерлік капиталының салмағы азаяды, өйткені шетелдік компанияларда жұмыс істеу үшін шет тілін білу қажет. Егер өз елінде кәсіпқой оны жоғары деңгейде иеленсе, онда виртуалды көші-қон елі үшін оның білімі орташа деңгейге сәйкес келеді (бұл сөзсіз қақтығысқа, орындалмаған тілекке әкеледі). Виртуалды мигранттардың бейімделу қақтығыстары да сөзсіз, өйткені қазіргі уақытта виртуалды еңбек нарығында сұранысқа ие кадрларды қайта даярлау бойынша білім беру бағдарламалары жоқ.

Виртуалды еңбек көші-қоны жоғары білікті жұмыс орындарын құру үшін жақсы әлеуетке ие бола отырып, нақты көші-қон процестерінен кем түспейтін жаңа қауіп-қатерлерге-прекариалды және көлеңкелі жұмыспен қамтуға тап болады.

Жоғарыда келтірілген пайымдауларды қорытындылай келе, бір жағынан мемлекеттер арасындағы еңбек қатынастарына қатысты шекараны кеңейтуге мүмкіндік беретін және екінші жағынан кәсіби және жеке өсудің жаңа мүмкіндіктерін беретін виртуалды еңбек нарығының саласы көптеген виртуалды еңбек мигранттары үшін зиянсыз құбылыс емес деп айтуға болады. Виртуалды нарықта болып жатқан жеткіліксіз зерттелген процестер виртуалды нарық пен виртуалды көші-қонды заңнамалық реттеуге шектеулер қояды. Екінші жағынан, осы құбылыстың барлық ерекшеліктерін толық зерттемеген виртуалды мигранттың өзі өз қажеттіліктеріне қанағаттанбау, өз құқықтарын қашықтықтан қорғау мүмкін еместігі жағдайында болады, бұл сөзсіз тұлғааралық және тұлғааралық сипаттағы қақтығыстарға әкеледі.

Бұл жағдай виртуалды кеңістіктегі қақтығыстардың ерекшеліктерімен, мысалы, қарым-қатынас процесінде вербалды емес компоненттің болмауы, әңгімелесушінің эмоцияларын қабылдауды қиындатады, нақты және Интернет кеңістігіндегі қарым-қатынас ережелерінің айырмашылығы, байланыс арналарының сәйкес келмеуі-міндеттерді қоюдың кросс-сипаты, қашықтықтан жұмыс форматында қарым-қатынастың құпиялылығын орнату. Бұл мәселелердің барлығын жұмыс берушілер де, виртуалды еңбек көші-қоны және виртуалды еңбек нарығы саласындағы зерттеулермен айналысатын ғалымдар да шешуі керек.

Белгілі болғандай, виртуалды кәсіби қатынастардың бұл саласы еңбек мигрантының өзі үшін де, ел үшін де жағымды және жағымды салдарлардан басқа, әртүрлі сападағы конфликтогендерді қамтиды. Оларға виртуалды еңбек қатынастары үшін заңнамалық базаның нашар дамуы, нақты еңбек көші-қонына тән бейімделу және басқа да қақтығыстардың болуы, виртуалды мигранттардың кәсіби біліктілігі мен зияткерлік әлеуеті мәселелері жатады. Көбінесе виртуалды еңбек нарығы саласында көлеңкелі қатынастар бар. Жоғарыда айтылғандардың бәрі виртуалды еңбек көші-қоны мен виртуалды еңбек нарығын осы процестерді қоздыратын фактор ретінде терең зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аниш А. *Виртуальная миграция: цифровая глобализация. // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 8. Науковедение: Реферативный журнал. – 2008. – С. 62-66.*

2. Русакова Т.Б. *Суцность и направления развития виртуального рынка труда в Российской Федерации. // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки. 2019. Т. 12. № 5. – С. 44-57.*

3. Бурибаев Е.А., Белхожаева Д.Ж. *Қашықтықтан жұмыс істеу жағдайындағы оқытушылардың еңбегін құқықтық реттеу мәселелері // Абай атындағы ҚазҰПУ ХАБАРШЫ «Юриспруденция» сериясы, 2021. - №4 (66). – Б.31-37.*

4. Жеребин В.М., Алексеева О.А., Ермакова Н.А. *Интернет-занятость как новая форма трудоустройства населения. - Народонаселение. 2016. № 1(71). – С. 67-78.*

5. Сизова И.Л., Хусяинов Т.М. *Труд и занятость в цифровой экономике: проблемы российского рынка труда. - Вестник СПбГУ. Социология. 2017. Т. 10. Вып. 4. – С. 37.*

6. *Қазақстан Республикасы Еңбек кодексі 2015 жылғы 23 қарашадағы ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)*

МРНТИ:10.63.59
УДК:331.109

М.Ә. Жұмахмет¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ЕҢБЕК НЕМЕСЕ АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ ШАРТ: ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДЕГІ АЙЫРМАШЫЛЫҚТАР

Аңдатпа

Осы зерттеудің өзектілігі азаматтық-құқықтық және еңбек шарттарының құқық қолдану тұрғысынан арақатынасы әрқашан өте қызық және маңызды, өйткені бұл жерде екі тараптың қаржылық пайдасын және жұмыс берушілер мен жұмыскерлер аңғармайтын басқа да ерекшеліктерді ескеру қажет. Бұл осындай шарттар бойынша төлемдерден салықтар мен жарналарды есептеу ережелеріндегі айырмашылықтарға ғана емес, сонымен қатар олар берілетін кепілдіктердің әртүрлі көлеміне де байланысты. Нәтижесінде азаматтық-құқықтық шарттар тек салық төлеушілердің ғана емес, бақылаушы органдардың да назарын аудара бастады. Алайда, еңбекті мемлекеттік реттеудің басым императивті әдістерін жеңе отырып, азаматтық және еңбек құқығы элементтерінің өзара енуі туралы мәселе жаңа мәнге де, жаңа дыбысқа да ие болды.

Түйін сөздер: еңбек шарты, азаматтық-құқықтық шарт, мердігерлік шарт, жұмыскер, жұмыс беруші, кодекс, салық.

*Жұмахмет М.А.*¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ТРУДОВОЙ ИЛИ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОЙ ДОГОВОР: РАЗЛИЧИЯ В ПРАВОВОМ РЕГУЛИРОВАНИИ

Аннотация

Актуальность данного исследования заключается в том, что соотношение гражданско-правовых и трудовых договоров с точки зрения правоприменения всегда очень интересно и важно, так как здесь необходимо учитывать финансовую выгоду обеих сторон и другие особенности, которые не могут быть замечены работодателями и работниками. Это связано не только с различиями в правилах исчисления налогов и взносов с выплат по таким договорам, но и с разным объемом гарантий, по ним предоставляемым. Вследствие этого гражданско-правовые договоры стали привлекать заслуженное внимание не только налогоплательщиков, но и контролирующих органов. Однако с преодолением преимущественно императивных методов государственного регулирования труда вопрос о взаимном проникновении элементов гражданского и трудового права приобрел и новую значимость, и новое звучание.

Ключевые слова: трудовой договор, гражданско-правовой договор, договор подряда, работник, работодатель, кодекс, налог.

*M.A. Zhumakhmet*¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

LABOR OR CIVIL LAW AGREEMENT: DIFFERENCES IN LAW REGULATION

Abstract

The relevance of this study is due to the fact that the relevance of civil law and labor agreements with the point of view of law enforcement is always very interesting and important, as it is necessary to take into account the financial output of institutions and other features that can not be found here employees and employees were covered. This is due not only to differences in the rules for calculating taxes and contributions from payments under such contracts, but also to the different volume of

guarantees provided for them. As a result, civil law contracts began to attract the deserved attention of not only taxpayers, but also regulatory authorities. However, with the overcoming of predominantly imperative methods of state regulation of labor, the issue of mutual penetration of elements of civil and labor law has acquired both new significance and a new sound.

Keywords: employment contract, civil contract, contract, employee, employer, internal labor regulations, code, tax.

Азаматтық-құқықтық және еңбек шарттарының құқық қолдану тұрғысынан арақатынасы әрқашан көптеген сұрақтар туғызды. Бұл осындай шарттар бойынша төлемдерден салықтар мен жарналарды есептеу ережелеріндегі айырмашылықтарға ғана емес, сонымен қатар олар бойынша берілетін кепілдіктердің әртүрлі көлеміне де байланысты. Нәтижесінде азаматтық-құқықтық шарттар тек салық төлеушілердің ғана емес, бақылаушы органдардың да назарын аудара бастады.

Азаматтар мен шаруашылық жүргізуші субъектілердің қарым-қатынасы шарттық негізде құрылады. Шарттық қатынастарда екі тәсіл бар: біреуі еңбек заңнамасына негізделген, жұмыс беруші азаматпен еңбек шартын жасасқан кезде, ал екіншісі азаматтық-құқықтық заңнамаға негізделген, ұйым жеке тұлғалармен келісім-шарттар, ақылы қызметтер, тапсырыс, авторлық шарттар бойынша жұмыс істеген кезде және т.б. Азаматтардың «еңбекке» қатысуына байланысты ұйымдардың осы еңбек және азаматтық-құқықтық қатынастары субъектілік құрамы бойынша толығымен сәйкес келеді және жасалған еңбек азаматтық-құқықтық шарттардың функциялары бойынша формальды түрде ұқсас, алайда осы шарттардың мазмұны, тараптардың құқықтары мен міндеттері, оларды жасасудың құқықтық салдары түбегейлі айырмашылықтарға ие болады [1, 27 б.].

Өзге шарт түрлерімен салыстырғанда еңбек шартының ерекше белгілері бойынша, Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V Еңбек кодексінің 27-бабына сәйкес еңбек шартында мына талаптардың біреуінің болуы:

- 1) жұмыскердің жұмысты (еңбек функциясын) белгілі бір біліктілік, мамандық, кәсіп немесе лауазым бойынша орындауы;
- 2) міндеттемелерді еңбек тәртіптемесіне бағына отырып, жеке орындауы;
- 3) жұмыскердің еңбегі үшін жалақы алуы шарттардың өзге түрлерінен еңбек шартының ерекше белгілері болып табылады [2].

Еңбек шартын жасасқанда ҚР ЕК келесі баптарын мұқият зерттеу қажет:

- 28-бап. Еңбек шартының мазмұны;
- 29-бап. Бейбәсекелестік туралы шарт;
- 30-бап. Еңбек шартының мерзімі;
- 31-бап. Еңбек шартын жасасуға жол берілетін жас мөлшері;
- 32-бап. Еңбек шартын жасасу үшін қажетті құжаттар;
- 33-бап. Еңбек шартын жасасу, өзгерту және толықтыру тәртібі.

Сондай-ақ еңбек шарты еңбек заңнамасымен, көбінесе ҚР ЕК реттелетін еңбек қатынастарының пайда болуына негіз болып табылатынын айтуға болады. Ал азаматтық-құқықтық сипаттағы (бұдан әрі – АҚС) азаматтық-құқықтық заңнамамен, негізі Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексімен реттелетін азаматтық-құқықтық қатынастардың пайда болуы үшін негіз болып табылады [3].

Еңбек шарты бойынша құқықтық қатынастардың мәні жұмыскер, жоғарыда айтылғандай ҚР ЕК 27-бабының нормаларына сәйкес, ішкі еңбек тәртіптемесінің қағидаларына бағына отырып, жұмысты орындауға міндетті. ҚР ЕК жұмыс уақытының ұзақтығын, демалыс және мереке күндерін, сондай-ақ еңбек демалысын айқындайды.

Азаматтық-құқықтық шарт бойынша атқарушы нақты «нартәуекел» деп, тапсырманы орындауға (нақты қызмет көрсетуге) тиіс. Орындаушының артықшылығы: ол өзінің АҚС шарты бойынша міндеттерін қалай жақсырақ орындауға болатынын өзі шешеді.

Еңбек шарттары және құқықтық қорғау мәселесі бойынша еңбек заңнамасы жұмыс берушінің жұмыскерді тиісті еңбек жағдайларымен және жұмыс орнымен қамтамасыз етуге міндетті екені көзделген, жұмыс құралдарымен, материалдармен және т.б. Жұмыс беруші сондай-ақ еңбектің тиісті қорғалуын ескеруге міндетті.

АҚС шарты бойынша орындаушы бастапқыда барлық қажетті нәрселермен өзін-өзі қамтамасыз етеді. Азаматтық-құқықтық шартқа тапсырыс берушінің орындаушыны жұмыс орнымен, материалдармен және басқа жабдықтармен қамтамасыз ету міндеті туралы шартты қосу тараптардың келісімімен ғана жүзеге асады.

Жұмыскер Қазақстан Республикасының заңнамасымен бекітілген орташа айлық жұмыс сағаттарының санына бөлінген айлық жалақының ең төмен мөлшерінен кем болмауға тиіс жалақы алады және ол тұрақты түрде бір айда 1 рет, есептілік кезеңнен кейінгі әр айдың 10 күнінен кешіктірілмей төленуге тиіс. АҚС шарты бойынша төленетін ақының мөлшері тараптардың келісуіне байланысты және әдетте, қызмет көрсету фактісі бойынша төленеді.

Жұмыскердің лауазымдық міндеттеріне еңбек тәртіптемесінің қағидаларын (еңбек тәртібін) сақтау кіреді. Бұл ереже ҚР ЕК 5-тарауында бекітілген. АҚС шартының орындаушысы еңбек тәртібін сақтауға міндетті емес.

Жұмыскер тиісті жағдайларда еңбек заңында белгіленген кепілдіктер мен өтемақыларға сенуге құқығы бар (мысалы, штат қысқартылған кездегі, пайдаланылмаған еңбек демалысы үшін өтемақы төлемдері). Сонымен қатар, еңбек шартының талаптарын бұзғаны үшін жұмыскер – тәртіптік және (немесе) материалдық жауаптылыққа, ал, жұмыс беруші өз кезегінде материалдық, әкімшілік, тіпті, қылмыстық жауаптылыққа тартылады.

АҚС шарт бойынша, өтемақы немесе тиісті құқықтық кепілдік туралы талап тараптардың келісімі бойынша шартқа енгізілген жағдайларды қоспағанда, орындаушы кепілдіктер мен өтемақыларға сене алмайды. Өзінің бұзылған құқықтарын қайта қалпына келтіру үшін жұмыскер еңбек даулары бойынша комиссияға, мемлекеттік еңбек инспекциясына және сотқа жүгінуіне болады. Жұмыскерлердің сондай-ақ өз құқықтарын қорғау үшін кәсіптік одақтар бірлестігіне (ҚР ЕК 22-бабы), ұжымдық еңбек дауының рәсіміне бастамашылық етуге және өзінің жұмыс берушісіне ереуіл жариялауға (ҚР ЕК 171-бабы) құқығы бар.

Шарттың азаматтық-құқықтық талаптарын бұзғаны үшін тараптар азаматтық заңнамада көзделген азаматтық-құқықтық жауаптылыққа тартылады. Еңбек шарты бойынша жұмыс істеп жатқан жұмыскер үшін жұмыс беруші жеке табыс салығын, міндетті зейнетақы жарналарын төлеуге, сондай-ақ жұмыскердің өміріне немесе денсаулығына зиян келтірілген жағдайда өзінің азаматтық-құқықтық жауаптылығын сақтандыруға міндетті. Егер жұмысқа немесе қызмет көрсетуге тапсырыс беруші жеке тұлға болып табылса, ол Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі)» сәйкес табыс салығын ғана төлейді [4].

Еңбек шарты еңбек заңнамасында көзделген жағдайларда бұзылады: жұмыскердің бастамасымен; жұмыс берушінің бастамасымен; тараптардың еркіне тараптардың еркінен тыс мәнжайлар бойынша және т.б.

Азаматтық-құқықтық шарт: орындаушы қызмет көрсеткен соң АҚС шартында көзделген еңбекақысын тапсырыс беруші төлеген кезде; тараптардың келісім бойынша; сот шешімі бойынша бұзылады.

Осылайша, шарттың әр түрі үшін өзінің кемшіліктері мен артықшылықтары бар деген тұжырымға келуге болады. Олардың қайсысымен өзінің қатынастарын заңдастыруды шарт тараптарының өздері ғана біледі. Жоғарыда келтірілген салыстырудың көмегімен азаматтық-құқықтық шартыңызда еңбек шартына тән талаптардың болуын анықтауға болады. Мысалы, егер сіз орындаушының тапсырыс берушінің қол астында екенін көрсетсеңіз немесе ішкі тәртіптеменің қағидалары белгіленсе; орындаушы үшін тапсырма жасалмаса, тапсырма орындалуға тиіс (қызмет көрсетілуге тиіс) уақыт кезеңі көрсетілмесе және т.б. Ол жасалған шартта аталған белгілеріне сәйкес азаматтық-құқықтық болып табылмайтынын білдіреді.

Тиісінше, тексеру кезінде салық инспекторлары бұл шартты жалған деп санайды. Бұл екі тарап үшін құқықтар мен міндеттердің мүлдем басқа мөлшері мен сипатын көздейді, бірінші кезекте, жұмыс беруші үшін: салықтарды және басқа да міндетті төлемдерді жұмыскердің ақысын төлеу бойынша бюджетке қосымша есептеу, сондай-ақ өсімақы мен айыппұлдарды қолдану.

Азаматтық шартта мынандай: «аудармашының жұмысын орындайды» немесе «жобаның менеджері болып табылады», немесе «кәсібі бойынша заңгер» және т.с.с. фразалар жазылмауға тиіс. Оның орнына орындалатын іс-әрекеттерді жазу қажет, мысалы: «аударма бойынша қызмет көрсетеді», «келесі қызмет түрлерін орындайды... (атап көрсету шығу керек)». Сондай-ақ АҚС шартында жалақының мөлшерін көрсетуге болмайды, одан да оны «...шарты бойынша сыйлықақы» немесе «көрсетілген қызмет үшін еңбекақы» деп тұжырымдаған дұрыс.

Егер өтеусіз қызметтер көрсету деп аталған шартта еңбек шартының маңызды талаптары болса, онда даулы жағдайлар болғанда қауіп туындауы мүмкін, өйткені жұмыскер жұмыстан босатылғанда сотта осы азаматтық-құқықтық шарт негізі еңбек шарты болып табылатынын дәлелдеуі мүмкін.

Мұндай қауіптердің болуы АҚС шартында қолданбауды білдірмейді, оны тәжірибеде компаниялардың бухгалтерлері жиі қолданады. Сондықтан компания мен жеке тұлғаның арасындағы қатынастар еңбек қатынастары емес азаматтық-құқықтық қатынастар болса, онда еңбек қатынастарын ресімдегенде, компания қауіп аймағына түседі, және одан басқа, салыққа артық ақшалай қаражатын төлейді.

Тағы да бір маңызды нәрсе: Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы «Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі» кодексінің 35-бабының 3-тармағына сәйкес [5], жұмыскерлердің еңбегін тұрақты негізде пайдаланбайтын жеке тұлға Қазақстан Республикасының салық заңнамасында белгіленген мынадай кірістер:

- 1) салық салынатын төлем көзінен;
- 2) мүліктік кіріс;
- 3) өзге де кірістер алған кезде дара кәсіпкер ретінде тіркелмеуге құқылы.

Қорытындылай келе, жұмыс беруші ұйымдар азаматтармен шарттар жасасқан кезде шарттардың мәні мен шарттарын нақты және нақты анықтап, олардың қандай құқықтық қатынастарға әкелетінін нақты көрсету керек деген қорытынды жасауға болады.

Тараптардың шарттық қатынастарын дұрыс сараламау бухгалтерлік есепте және қолданыстағы заңнамада белгіленген салықтарды есептеуде қателіктерге әкелуі мүмкін. Мәселені түсінбеушілік теріс құқықтық салдарға әкелуі мүмкін: оның ішінде моральдық зиянға өтемақы төлеумен байланысты жұмыс берушінің іскерлік беделі зардап шегеді; шартқа қол қойған лауазымды адамға немесе ұйымға қызметкерлерді жұмысқа қабылдауға және жұмыстан босатуға жауапты өзге адамға әкімшілік жаза қолдануға байланысты, лауазымынан шеттетілгенге дейін (дисквалификациядан) жұмыс берушінің іскерлік беделі зардап шегеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хамзина Ж.А., Бурибаев Е.А. *Совершенство трудового законодательства в контексте правового обеспечения процесса вступления Казахстана в ОЭСР.* – М.:Первое экономическое издательство, 2020. – 214 с.
2. *Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 23 қараша 2015 ж.* <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)
3. *Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (ерекше бөлім) 1 шілде 1999 ж.* <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K990000409> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)
4. *Қазақстан Республикасының 2017 жылғы 25 желтоқсандағы «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (Салық кодексі)»* <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)
5. *Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік кодексі 29 қазан 2015 ж.* <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

МРНТИ:10.63.59
УДК:331.109

Қ.Тұрлыханқызы¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ЖҰМЫСКЕР ЕҢБЕК МІНДЕТТЕРІН КІНӘЛІ ТҮРДЕ БҰЗУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЖҰМЫСТАН БОСАТУ ТУРАЛЫ ЕҢБЕК ДАУЛАРЫН СОТТА ҚАРАУ

Аңдатпа

Мақалада жұмыскерді еңбек міндеттерін кінәлі әрекеттеріне байланысты бұзғандықтан еңбек шартын бұзудағы істі қарау, жұмыстан босату ерекшеліктерін айқындау және сот практикасында талдау заңдылықты сақтауға және соттардың құқық нормаларын біркелкі қолдану қарастырылған. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында еңбек дауларын құқықтық реттеу еңбек қатынастары саласында өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сонымен, біздің еліміздегі еңбек дауларын шешу тәртібі жұмыскерлердің еңбек құқығын заң арқылы сотта қарау, қорғаудың маңызды тәсілдері туралы айтылған.

Түйін сөздер: еңбек, еңбек дауы, жұмыскер, жұмыс беруші, сот, еңбекті қорғау, еңбек құқығы.

K.Turlykhanqyzy¹

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University*

CONSIDERATION OF LABOR DISPUTES ON DISMISSAL IN COURT IN CONNECTION WITH A GUILTY VIOLATION OF OFFICIAL DUTIES BY AN EMPLOYEE

Abstract

The article provides for the consideration of cases on termination of employment contracts for violation of the employee's labor duties in connection with criminal acts, the definition of the features of dismissal and the analysis of judicial practice, compliance with the law and uniform application of the law. Today, the legal settlement of labor disputes in the Republic of Kazakhstan is one of the most pressing issues in the field of labor relations. Thus, the procedure for resolving labor disputes in our country is an important way to protect the labor rights of workers in court.

Keywords: labor, labor dispute, employee, employer, court, labor protection, labor law.

Турлыханқызы К.¹

¹*Казахский национальный педагогический университет им. Абая*

РАССМОТРЕНИЕ ТРУДОВЫХ СПОРОВ ОБ УВОЛЬНЕНИИ В СУДЕБНОМ ПОРЯДКЕ В СВЯЗИ С ВИНОВНЫМ НАРУШЕНИЕМ РАБОТНИКОМ ДОЛЖНОСТНЫХ ОБЯЗАННОСТЕЙ

Аннотация

В статье рассмотрен вопрос по делам о расторжении трудовых договоров за нарушение трудовых обязанностей работника в связи с преступными действиями, определение особенностей увольнения и анализ судебной практики, соблюдение законности и единообразное применение закона. На сегодняшний день правовое урегулирование трудовых споров в Республике Казахстан является одним из наиболее актуальных вопросов в сфере трудовых отношений. Таким образом, порядок разрешения трудовых споров в нашей стране является важным способом защиты трудовых прав работников в судебном порядке.

Ключевые слова: труд, трудовой спор, работник, работодатель, суд, охрана труда, трудовое право.

Қазақстан Республикасында жеке және ұжымдық еңбек дауларының пайда болуы, біріншіден, өнеркәсіптің қалыптасуымен, жалдамалы еңбектің пайда болуымен, екіншіден, жұмыс берушілер мен жалдамалы жұмыскерлердің өз мүдделерінің қарама-қайшылығын түсінумен және үшіншіден, олардың қолданыстағы еңбек туралы заңнамасында белгілеуімен байланысты болды. 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы еңбек құқығының қайнар көздерінің арасында жоғары заңдық күші бар негізгі заң болып табылады [3], сонымен қатар, еңбек құқығы жүйенің негізгі ережелерін белгілейтін және құқықтың барлық салаларына, оның ішінде еңбек құқығына тән бастапқы бастауларды бекітетін тікелей іс-қимыл құжаты болып табылады.

Қазақстанда еңбек қатынастары ҚР Еңбек кодексінің ережелерімен ғана емес, сонымен қатар арнайы заңнамалық актілермен мемлекеттік қызмет туралы, құқық қорғау қызметі туралы және т.б. заңдармен реттеледі. Еңбек дауларын сотта қарау тәртібі Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексінде және Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінде айқындалады. Сонымен қатар, Жоғарғы соттың 2017 жылғы 19 қазандағы № 9 нормативтік қаулысы қолданылады. Еңбек дауларын қарау барысында, соттар еңбек қатынастары мен азаматтық-құқықтық қатынастарды айыра білу керек. Еңбек қатынастарының сипаты дегеніміз - жұмыскер белгілі бір кәсіп, біліктілік, белгілі бір лауазымда ішкі тәртіп ережелеріне сәйкес белгілі бір жұмысты орындайтын жағдай, ал жұмыс беруші жұмыскерге жалақы төлейді және еңбек заңнамасында белгіленген еңбек жағдайларын қамтамасыз етеді.

Соттар бұзылған еңбек құқықтарын қалыпына келтіріп қана қоймай, сондай-ақ осындай бұзушылыққа әкеп соққан себептер мен жағдайларды анықтайды және болашақта бұзушылықты жою және алдын алу бойынша профилактикалық жұмыстар жүргізеді. Сот мемлекеттік органдардың, қоғамдық ұйымдар мен лауазымды адамдардың атына заңнаманы бұзуын жою керектігі туралы, еңбек заңнамасының бұзылуына әкеп соғатын себептер мен жағдайларды жою туралы арнайы қаулы шығаруы мүмкін. Қазақстан Республикасының тәуелсіз және құқықтық мемлекет ретінде қалыптасу барысында еңбек заңнамасының хронологиялық даму кезеңдеріне талдау жасай отырып, оның жетістіктері мен кемшіліктерін анықтап, құқық қолдану практикасының жай-күйіні сәйкес қабылданған заңдардың қабылдану деңгейі мен өңделуіне қатысты талдау жасау болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясы кез-келген адам мен азаматтың құқықтары мен заңды мүдделерін сотта қорғалу қағидасын бекітті. Конституцияның 13-бабының 2-тармағына сәйкес «...әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғауына құқығы бар...» [3]. Сонымен қатар, ҚР Конституциясының 76-бабының 1-тармағында «...сот билігі Қазақстан Республикасы атынан жүзеге асырылады және өзіне азаматтар мен ұйымдардың құқықтары, бостандықтары мен заңды мүдделерін қорғауды, Республиканың Конституциясының, заңдарының, өзге де нормативтік құқықтық актілерінің, халықаралық шарттарының орындалуын қамтамасыз ететуді мақсат етіп қояды» [3]. Бұл жағдайда да еңбек құқықтарын соттық қорғау еңбек құқықтарын қорғаудың негізгі тәсілдердің бірі болмақ.

Егер құқықтары мен заңды мүдделері турасында жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы келіспеушіліктер тараптардың келісім қағидаты негізінде шешім таппаса, ол келесі – юрисдикциялық кезеңге өтеді, ол кезде дау татуласу-делдалдық, соттық, әкімшілік органдарда қаралады.

Еңбек құқықтарын қорғау кезінде туындаған еңбек даулары азаматтық сот ісін жүргізу тәртібімен қаралып, жалпы юрисдикциялық соттардың соттылығына жатады. Талап арызды қарау барысында судья дау еңбек қатынастарынан, яғни жұмыскер мен жұмыс берушінің арасындағы еңбек функциясын ақылы түрде жеке орындау туралы келісімге негізделген қатынастардан туындай ма (штаттық кестеге сәйкес лауазымы, мамандығы, біліктілігі көрсетілген кәсіптер бойынша, жұмыскерге тапсырылған жұмыстың нақты түрі бойынша жұмыстар), жұмыс берушінің еңбек заңнамалары және өзге нормативтік құқықтық актілермен, ұжымдық шартпен, келісімдермен, жергілікті нормативтік актілермен, еңбек шарттарымен көзделген еңбек жағдайларын қамтамасыз ету барысында жұмыскердің ішкі еңбек тәртібі ережесіне бағынуын, бұл іс осы соттың соттылығына жатқызылуын анықтайды. Егер дау

азаматтық-құқықтық сипаттағы еңбек шартының талаптарын орындамау немесе тиісінше орындамаудан туындаса, бұл талаптар еңбек шартының мазмұнына кіргізілгенімен, ол өз сипатына қарай жұмыс берушінің азаматтық-құқықтық міндеттемелеріне жатады, сондықтан мұндай даудың соттылығы соттылықтың жалпы тәртібі бойынша анықталады. [1]

Тәжірибеде еңбек даулары бойынша өтінішті қабылдау кезінде соттылықты міндетті түрде тексеруі, әр еңбек дауын дұрыс және тез қарау үшін маңызды. Дауды қарауға құқылы емес органның шешімі заңды күші болмайды және мәжбүрлі тәртіппен орындалуға жатпайды. Еңбек дауларының соттылығын азаматтардың басшыға қатысты шағымдарын жоғары тұрған органға жолдауынан ажырату қажет. Дауларды қараудың бекітілген тәртібі, ведомстволық бағыныстылығымен қоса, жұмыскердің нақты басшының әрекетіне, әрекетсіздігіне жоғары тұрған органға шағымдануға құқығынан айырмайды. Еңбек дауларының сотқа ведомстволығы ҚР Еңбек кодексінің 159 және 164-баптары айқындалған. Алайда ҚР Еңбек кодексінің 159-бабының 1-тармағы жеке еңбек дауларын – келісу комиссиялары, ал реттелмеген мәселелер не келісу комиссиясы шешімінің орындалмауы бойынша соттар қарайтындығын ескеру қажет [4]. Яғни, заң дауларды міндетті түрде келісу комиссияларында қарауды көздейді. Ал егер дау келісу комиссиясында реттелмесе немесе комиссияның шешімі орындалмаса, сол жағдайда ғана келісу комиссиясына жүгінгендігі туралы дәлелдемелерді қоса тіркеп, сотқа жүгінуге болады. Келісу комиссиясына жүгінгендігі туралы дәлелдемелер болмаған жағдайда сот талап арызды қайтару туралы ұйғарым шығарып, жұмыс орны бойынша келісу комиссиясына өтінішпен жүгінуге қажеттілігін түсіндіреді.

Заң шығарушы соттармен қаралатын жеке еңбек дауларының екі тобын қарастырады:

- сотқа дейінгі кезеңнен өткен жеке еңбек даулары;

- тікелей соттың ведомстволығына жататын жеке еңбек даулары (яғни, еңбек даулары жөніндегі келісу комиссиясының (ЕДКК) қарауынсыз).

ЕДКК-мен де, сотпен де қаралатын жеке еңбек дауларына:

- ЕДКК шешімі жұмыскерді немесе жұмыс берушіні қанағаттандырмаған және олар бұл шешімді сотқа шағымданған даулар;

- заңдарға немесе өзге нормативтік құқықтық актілерге қайшы шығарылған шешімдер бойынша және осы негізде прокурор өтінішпен сотқа жүгінген даулар бойынша;

- ҚР Еңбек кодексінің 160-бабында көзделген мерзімде ЕДКК шешім шығармай, жұмыскер сотқа жүгінген даулар жатады [4].

Осылайша, қазіргі қолданыстағы Қазақстандық заңнама тікелей соттарда қаралатын жеке еңбек дауларының нақты түрлерін көздемесе де, ҚР Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 6 қазандағы № 9 «Соттардың еңбек дауларын шешу кезінде заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы» нормативтік қаулысына сәйкес келісу комиссиясымен реттелмеген немесе келісу комиссиясының шешімін орындалмаған, сонымен қатар, ҚР ЕК 159-бабының 1-тармағында көрсетілген келісу комиссиясымен қаралмаған істер сотта қаралатындығын көрсетеді [4]. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасында еңбек дауларын құқықтық реттеу еңбек қатынастары саласында өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сонымен, біздің еліміздегі заңмен белгіленген еңбек дауларын шешу тәртібі жұмыскерлердің еңбек құқығының қорғаудың басты құралдарының бірі болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясының 13-бабының 2-тармағына сәйкес әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғалуына құқығы бар. Жеке және ұжымдық еңбек дауларын қарауды реттейтін аса маңызды нормативтік құқықтық актілерінің қатарына Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі кіреді.

Қазақстан Республикасында еңбек кодексі екі мәрте қабылданған болатын. Оның алғашқысы 2007 жылы 15 мамырында Қазақстан Республикасының Еңбек кодексінің қабылдануымен белгіленеді, аталған кодекс өз күшін жойып, оның орнына екінші мәрте 2015 жылғы 23 қарашасында жаңа ҚР ЕК қабылданған еді. 2007 жылдың 15 мамырында қабылданған ҚР Еңбек кодексінің күшіне енуімен Қазақстан Халықаралық Еңбек Ұйымының талаптарын ескере отырып, қабылданған заманауи нормативтік құқықтық актіге ие болды. Бірақ, мойындауымыз керек, 2007 жылғы жаңа ҚР ЕК қабылдануы еңбек қатынастарын реттеуде өз бетінше барлық

мәселелерді шешті деп айтуға болмайды. Сол кездегі салыстырмалы түрде алғаш қабылданған кодекске үнемі өзгерістер мен толықтырулар енгізу процестері және олар алпыстан астам болған мұны растағаны анық.

Қазақстан Республикасының 2007 жылғы Еңбек кодексінде алғаш рет жеке және ұжымдық еңбек дауларын қараудың жекелеген тәртібі белгіленді. Жеке еңбек дауларын тараптардың өтініші бойынша келісім комиссияларында немесе тікелей сотқа жүгіне алатын болды. Заңда ұжымдық еңбек дауларын қараудың сотқа дейінгі тәртібі, оның ішінде медиациялық рәсімдер белгіленді. Аталған заң еңбек қатынастарын толыққанды жауап бере алмады. Заңға жыл сайынғы еңгізілген көптеген өзгерістер мен толықтырулар жаңа заңның қабылдануының қажеттілігінің дәлелі бола білді. Сондықтан да, Қазақстан Республикасы Парламентінің жаңа еңбек заңнамасын дайындау, құқықтың басқа салаларының (бюджеттік, салық және т.б.) әдістерін қолдануымен кешенді көзқарас негізінде құқықтық реттеуді онтайландыру міндеті тұрды. [5]

2016 жылдың 1 қаңтарынан бастап заңды күшіне енген ҚР жаңа Еңбек кодексінің ерекшелігі жеке еңбек дауларын қарау және шешу барысына біршама өзгерістер енгізді. Жеке еңбек дауларын міндетті түрде келісу комиссияларында қаралатындығы және ол сотқа дейінгі міндетті саты болып табылды. Заңның тағы бір ерекшелігі келісу комиссиясын құру жұмыс берушінің негізгі міндеттеріне кіргізді. Және де жеке еңбек даулары бойынша келісу комиссияларына жүгінбейтін субъектілердің де тізімін енгізді.

Қазақстанда заңды күшіне 2016 жылдың 1 қаңтарында енген ҚР Еңбек кодексі, жеке еңбек дауларын қарау тәртібін өзгертті. Бұрын жеке еңбек даулары келісу комиссияларында немесе сотпен қаралатын. Келісу комиссиясы, егер тарап келісу комиссиясына жүгінуге ниет білдірсе, еңбек дауы тарапының өтініші бойынша дауды қарайды. Енді заңмен жеке еңбек даудың келісу комиссиясымен қарауы міндетті болып табылады. Яғни бұрын жұмыскер жеке еңбек дауы бойынша я келісу комиссиясына немесе сотқа жүгіну құқылы болса, қазіргі таңда ол міндетке айналды. Келісім комиссиясы ҚР заңнамасымен көзделген татуластыру комиссиясы сияқты ұйымдарда, оның филиалдарында және өкілдіктерінде жұмыс берушімен жұмыскерлердің өкілдерінің саны тепе тең негізде құрылатын тұрақты жұмыс істейтін орган болып табылады. Қазіргі уақытта келісу комиссиясы жеке еңбек даулардың барлық категориясын шешуге құқығы бар жеке еңбек дауларын реттеу үшін міндетті сотқа дейінгі орган болып табылады. Комиссиядағы даулардың қарау мерзімі – 15 жұмыс күн құрайды [4]. Осылайша, 2020 жылдың 7 шілдесінде ҚР Еңбек кодексіне өзгертулер мен толықтыру ретінде жеке еңбек дауларын қарау тәртібі енгізілді. Атап айтатын болсақ ҚР ЕК 159-бабының 1-тармағына жұмыс берушілер мен микрокәсіпкерлік субъектінің, жұмыскерлерінің саны он бес адамнан аспайтын коммерциялық емес ұйымның жұмыскері, үй жұмыскері, заңды тұлғаның жеке-дара атқарушы органы, заңды тұлға атқарушы органының басшысы, сондай-ақ заңды тұлғаның алқалы атқарушы органының басқа да мүшелері арасында туындайтын дауларды қоспағанда, жеке еңбек даулары - келісу комиссиялары, ал реттелмеген мәселелер не келісу комиссиясы шешімінің орындалмауы бойынша соттар қарайды.

Қорыта келгенде қазіргі уақытта сот арқылы қорғау адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын кепілдендірудің барлық механизмінде азаматтардың құқықтарын қорғаудың негізгі әдісі болып табылады. Алайда, азаматтардың құқықтарын қорғау соттарының практикалық қызметі барысында қорғаудың тиімділігін төмендетіп қана қоймай, азаматтардың сот жүйесіне деген сенімін алдын-ала анықтайтын көптеген проблемалар туындайтыны ешкімге құпия емес. Осыған байланысты нақты істерді қарау және шешу барысында іс жүзінде туындайтын кейбір проблемаларды қарау қажет. Бұл тұжырымның неғұрлым егжей-тегжейлі негіздемесі осы жұмыстың келесі тармақтарында қамтылған. Қазіргі таңда тәрбие адам тұлғасын жан-жақты дамытуға, олардың қадір-қасиетін білу адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын құрметтеуді күшейтуі керек. «Адамның қадір-қасиеті» идеясы ұлттық және халықаралық конституцияларда ірге тасы мәртебесіне ие заң. Оның адам құқықтарының әмбебап негізі ретіндегі символизмі жоқтығымен абсурдпен үйлеседі нақты анықтау. Абыроймен қамтамасыз

ету барлық дерлік адамдардың қалауы сияқты. [2] Бірақ бұл дәлдіктің жетіспеушілігі көбінесе судьялардың өздерінің моральдық нормаларын белгілеуіне әкеледі құқықтары үшін бәсекелес талаптармен бетпе-бет келуде, олардың әрқайсысында адам қадір-қасиетін бұзудың орынды жағдайы бар. Еңбек дауларын ғылымдағы азаматтық-құқықтық даулардың ерекше категориясы ретінде бөлінуі, бір жағынан, даудың негізіндегі нақты қатынастардың ерекшелігімен, екінші жағынан еңбек құқығы саласының өзіндік ерекшелігімен түсіндіріледі. Еңбек қатынастары дербес пәні, өзіндік әдісі және құқық көздерінің жеке жүйесі бар құқықтың ерекше саласымен реттеледі. Дәл осы жағдайлар, ең алдымен, ғалымдардың еңбек дауларын азаматтық-құқықтық даулардың тәуелсіз категориясы ретінде бөлуін түсіндіреді. Еңбек дауларын қарау кезінде юрисдикциялық органдар Еңбек және онымен байланысты құқықтық қатынастардың ерекшеліктерін ескереді және дауларды еңбек құқығының қайнар көздеріне сәйкес шешеді.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № АР09259109).

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1. Дүйсенбаев Г. Трудовые споры: как работает согласительная комиссия <https://www.zakon.kz/4842317-trudovye-spory-kak-rabotaet.html> (Өтініш берген күн: 28.02.2022 ж.)*
- 2. Хамзина Ж.А., Бурибаев Е.А. Достоинство человеческой личности как высшая ценность, на которой основано право на социальное обеспечение ISSN 1810-8636 // Казахский национальный педагогический университет имени Абая ВЕСТНИК Серия «Юриспруденция». - No1(63), 2021*
- 3. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда Республикалық референдумда қабылданған. [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/ K950001000](http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000) (Өтініш берген күн: 28.02.2022 ж.)*
- 4. Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі 2015 жылғы 23 қараша № 414-V ҚРЗ. // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414> (Өтініш берген күн: 28.02.2022 ж.)*
- 5. Еңбек даулары бойынша азаматтық іс № 6001-18-00-3гп/418*

**АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚ
ГРАЖДАНСКОЕ ПРАВО
CIVIL LAW**

МРНТИ 10.23.35
УДК 346.3

Кожекенов М.Н.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

**ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЕРСТВО:
ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РЕГУЛИРОВАНИЯ
НА МЕЖДУНАРОДНОМ И НАЦИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ**

Аннотация

В настоящее время отношения в сфере государственно-частного партнерства (ГЧП) урегулированы в законодательстве большинства государств, применяющих данный механизм взаимодействия государственных органов и частного бизнеса. В статье рассмотрены важнейшие предпосылки развития государственно-частного партнерства, представлены основные формы и организационно-правовые модели, а также нормативно-правовая база, регулирующая взаимодействие субъектов государственно-частного партнерства при реализации социально значимых проектов. Исследование определило основные тенденции регулирования ГЧП на международном и национальном уровне; выявило условия более обоснованного выбора зарубежных моделей правового регулирования ГЧП для совершенствования законодательства Республики Казахстан.

Ключевые слова: правовое регулирование, государственно- частное партнерство, бизнес, модели ГЧП, законодательство.

М.Н. Қожекенов¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

**МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІКТІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ДЕНГЕЙДЕ РЕТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ**

Аңдатпа

Қазіргі уақытта мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) саласындағы қатынастар мемлекеттік органдар мен жеке бизнестің өзара іс-қимылының осы тетігін қолданатын көптеген мемлекеттердің заңнамасында реттелген. Мақалада мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамытудың маңызды алғышарттары, негізгі нысандары мен ұйымдық-құқықтық модельдері, сондай-ақ әлеуметтік маңызы бар жобаларды іске асыру кезінде мемлекеттік-жекешелік әріптестік субъектілерінің өзара іс-қимылын реттейтін нормативтік-құқықтық базасы ұсынылып қарастырылады. Зерттеу халықаралық және ұлттық деңгейде МЖӘ реттеудің негізгі үрдістерін айқындады; Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіру үшін МЖӘ құқықтық реттеудің шетелдік модельдерін таңдаудың неғұрлым негізделген шарттарын анықтады.

Түйін сөздер: құқықты қреттеу, мемлекеттік-жекешелік әріптестік, бизнес, МЖӘ модельдері, заңнама.

M.N. Kozhekenov¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP: KEY TRENDS IN REGULATION INTERNATIONAL AND NATIONAL LEVEL

Abstract

Currently, relations in the field of public-private partnership (PPP) are regulated in the legislation of most states that use this mechanism of interaction between state bodies and private business. The article discusses the most important prerequisites for the development of public-private partnerships, presents the main forms and organizational and legal models, as well as the legal framework governing the interaction of public-private partnership entities in the implementation of socially significant projects. The study identified the main trends in the regulation of PPPs at the international and national level; revealed the conditions for a more reasonable choice of foreign models of legal regulation of PPP to improve the legislation of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: legal regulation, public-private partnership, business, PPP models, legislation.

Введение

В гражданском праве зарубежных стран эффективное правовое регулирование государственно-частного партнерства (ГЧП) относится к числу ключевых факторов успеха применения и развития этой формы взаимодействия государства и бизнеса. Именно с законодательным закреплением необходимых правовых механизмов, обеспечивающих достижение публичных целей посредством ГЧП, стимулирующих частный сектор к участию в проектах ГЧП, а также надлежащим образом защищающих права и интересы всех участников проектов ГЧП, связывается ожидаемый эффект от реализации проектов ГЧП [1, с.46].

Материалы и методы

Исследование проблемы государственно-частного партнерства в контексте основных тенденций регулирования на международном и национальном уровне осуществлено при комплексном использовании базисных методологических основ (системного подхода, включающего структурный и функциональный анализ, и диалектического метода) и специальных юридических методов (историко-правового, сравнительно-правового, структурно-юридического и др.).

Результаты и обсуждение

Современная международная основа государственно-частного партнерства представлена совокупностью моделей и образцов правового регулирования ГЧП, а также типовых правил поведения государств и иных субъектов в сфере развития ГЧП и реализации эффективных проектов ГЧП, которые содержатся в решениях и иных актах международных организаций и региональных интеграционных образований. Это такие международно-правовые акты как Модельный закон СНГ «О публично-частном партнерстве»; Руководство и Типовые законодательные положения ЮНСИТРАЛ для законодательных органов по проектам в области инфраструктуры, финансируемым из частных источников; Зеленая книга о ГЧП и праве ЕС о публичных контрактах и концессиях; Директива от 26 февраля 2014 г. 2014/23/EU Европейского парламента и Совета о заключении концессионных договоров; Руководство ЭСКАТО по ГЧП 2017 г.; Стандарты ЕЭК ООН по ГЧП и другие.

С.В. Маслова обосновывает позицию о том, что одним из безусловных трендов регулирования ГЧП на международном уровне является признание его в качестве средства достижения Целей в области устойчивого развития (ЦУР) (Резолюция ГА ООН от 21 октября 2015 г. A/RES/70/19). Именно этот аспект регулирования ГЧП находится в фокусе резолюций Генеральной Ассамблеи ООН и документов региональных комиссий Экономического и Социального Совета ООН: ЕЭК, ЭКА и ЭСКАТО. В Практическом руководстве «Государственно-частное партнерство для достижения ЦУР в Азиатско-Тихоокеанском регионе»

сформулированы международные рекомендации, призывающие легитимно закрепить взаимосвязь ГЧП и ЦУР: «ЦУР могут быть указаны в качестве одной из непосредственных целей для проектов ГЧП», а «конкретные требования, касающиеся ЦУР, подлежат включению в процедуры подготовки и отбора проектов ГЧП путем установления критериев отбора проектов ГЧП, параметров принятия решений, содержания технико-экономических обоснований, конкурсной документации и т.д.». Они также нацелены на то, чтобы роль привлекаемого государствами частного сектора заключалась не только в предоставлении финансовых ресурсов, но и в содействии повышению качества инфраструктурных активов и услуг, при оказании которых компании ставили бы людей и планету на первое место. Еще более содержательно потенциал ГЧП как средства достижения ЦУР, способного генерировать не только экономические, но и социальноэкологические выгоды для населения, раскрыт в Стандартах ЕЭК ООН по ГЧП. Фактически в них предлагается новый подход «ГЧП на благо людей», согласно которому ГЧП воспринимается не только как средство, позволяющее приступить к осуществлению проектов, но и как инструмент, например, обеспечения жизнестойкости инфраструктуры, смягчения рисков и адаптации к изменению климата, сокращения выбросов CO² и освоения более устойчивых моделей производства и потребления, а также благополучия человека путем расширения доступа к базовым услугам и осуществления социальной повестки действий на национальном и международном уровне. И хотя финансово-экономические аспекты эффективности ГЧП не утрачивают своего значения, удовлетворение экономических интересов государств уравнивается с удовлетворением общественных потребностей населения, порой даже с изменением баланса в пользу общественных интересов. Другими словами, согласно предлагаемому подходу проекты ГЧП на благо людей в дополнение к традиционным результатам ГЧП призваны обеспечить реальные трансформационные перемены и приносить пользу людям, способствуя тем самым достижению ЦУР. Принятые для этого Стандарты ЕЭК ООН по ГЧП в отношении автодорог, железных дорог и источников возобновляемой энергии содержат модели и правила поведения в части наиболее приемлемых для соответствующего сектора форм ГЧП и отвечающих им платежных механизмов, полезных для внедрения инновационных технологий в секторе; положительных и отрицательных сторон ГЧП в соответствующем секторе; защиты общественных интересов при привлечении частного бизнеса; параметров и признаков проектов ГЧП, осуществляемых на благо людей; процедурных вопросов подготовки и реализации проектов ГЧП и – самое главное – правовых ориентиров и типовых положений в отношении ГЧП во взаимосвязи с ЦУР. Как следует из текста самих Стандартов ЕЭК ООН по ГЧП, они являются рекомендацией для правительств, рассматривающих возможность создания и практического осуществления ГЧП на благо людей для достижения ЦУР [2, с.118-119].

Цивилистика зарубежных государств держит ориентир на должную оценку социального направления развития ГЧП, в том числе как средство достижения ЦУР [3]. В казахстанской науке гражданского права этот вектор применения ГЧП является малоизученным. Между тем в разных юрисдикциях уже воплотили его, установив законодательно взаимосвязь между ГЧП и ЦУР либо национальными целями развития, например, «Стратегия устойчивого развития Латвии до 2030 года», «Национальная стратегия роста Греции», Закон Уганды о государственно-частном партнерстве, многие - ведут активную работу в этом направлении.

В Казахстане первый Закон РК «О концессиях» был принят 23 декабря 1991 года, и был направлен на регулирование правовых условий осуществления определенного вида хозяйственной деятельности иностранным инвесторам на территории республики и предоставления им в аренду определенных объектов. 7 июля 2006 года был принят ныне действующий Закон «О концессиях», в нем были устранены определенные ограничения, мешающие развитию и реализации ГЧП в стране. Одно из основных изменений – это возможность участвовать в концессионных проектах юридическими лицами, зарегистрированными в Республике Казахстан, после в закон неоднократно вносились поправки.

31 октября 2015 года в Казахстане был принят Закон РК «О государственно-частном партнерстве», с этой даты стал активно развиваться механизм ГЧП. В соответствии с постановлением Правительства РК от 17 июля 2008 года № 693 «О создании специализированной организации по вопросам концессии» было создано АО «Казахстанский центр государственно-частного партнерства», единственным акционером которого является Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Центр ГЧП представляет собой аналитический и экспертный центр Правительства РК по развитию ГЧП в Казахстане. Казахстанский центр государственно-частного партнерства оказывает услуги по исследованиям, обучению и консультированию, экспертизе и оценке реализации инвестиционных проектов.

В настоящее время актуализируются вопросы активизации ГЧП во всех других значимых отраслях – это инфраструктура, энергетика, промышленность, сельское хозяйство. В регионах Казахстана функционируют социальные объекты, реализованные в рамках государственно-частного партнерства в разных сферах, большая часть которых – в сфере образования и здравоохранения. Так, по республиканской программе «Балапан» в рамках государственно-частного партнерства в Казахстане появилось новые детские сады, также реализуются ГЧП-проекты по открытию врачебных амбулаторий в поселках, по модернизации и эксплуатации столовых в образовательных организациях, по установке детских площадок и благоустройство дворов многоэтажных домов и другие. Лидером по проектам ГЧП является Восточно-Казахстанская область, согласно реестру проектов Центра ГЧП на разных стадиях находится 182 проекта на общую сумму 17,6 млрд тенге.

Проекты ГЧП по бюджетным возмещениям делятся на 3 категории: I категория – полное возмещение. Полное возмещение инвестиций и операционных затрат частного партнера из бюджета; II категория – частичное возмещение. Возмещение инвестиций за счет бюджета и за счет услуг с рынка; III категория – без возмещения из бюджета. Компенсация инвестиционных и операционных затрат из бюджета не требуется. Возмещение происходит за счет услуг (тариф, госзаказ, ГОБМП, платные услуги и другие). С целью привлечения частных инвестиций в ГЧП проекты, Министерством национальной экономики выработаны такие меры как «Одно окно» ГЧП, «Пакетные решения», «Возвратное» ГЧП, Цифровизация процессов ГЧП. Эти новые меры создадут благоприятные условия для увеличения потоков инвестиций и снизят нагрузку на региональный и республиканский бюджет. Проекты ГЧП имеют социальную направленность, они ориентированы на улучшение благосостояния населения.

Несмотря на положительную динамику увеличения проектов ГЧП, имеются такие проблемы как параллельное развитие ГЧП в сельском хозяйстве и туризме; в связи с меняющимися условиями требуется модернизация законодательства. За последние годы наблюдается позитивная тенденция в развитии и реализации проектов ГЧП, к примеру, увеличение проектов с частичным возмещением или без возмещения из бюджета. Однако имеются вопросы, требующие внимания, это, необходимость развития ГЧП в отрасли жизнеобеспечения, т.е. в сельском хозяйстве; развития ГЧП проектов в сфере туризма, где у нас имеется огромный потенциал, но отсутствует соответствующая инфраструктура; усовершенствование законодательства, обеспечивающее выгоду как для государства и населения, так и для инвесторов; проведение общественных слушаний по крупным проектам ГЧП, с целью получения отзывов и рекомендаций от потенциальных потребителей [4].

В зависимости от стратегической социально-экономической цели, определяющей взаимодействие государства и частных субъектов, можно выделить три этапа эволюции государственно-частного партнерства, характерные для любого государства. Первый этап: использование государственно-частного партнерства в целях формирования публичных доходов государства при ограниченности административных ресурсов и несформированности административно-территориального распределения аппарата публичной власти; основная правовая форма государственно-частного партнерства - система откупов и регалий. Второго этап: развитие государственно-частного партнерства в целях создания системы организационных средств (инфраструктуры) для осуществления функций государства; основная правовая форма

государственно-частного партнерства - договор концессии. Третий этап: государственно-частное партнерство служит цели повышения эффективности государственных расходов при ограниченности публичных ресурсов, используется, как правило, для реализации функций, требующих значительного объема ресурсов без получения дополнительных доходов: социальной, экологической, функции поддержки науки, образования и культуры. Данный этап характеризуется также развитием и дифференциацией системы правовых средств, опосредующих отношения государственно-частного партнерства: договоры, специальные налоговые режимы, организационно-правовые формы юридических лиц [5].

Закон РК «О государственно-частном партнерстве» от 31 октября 2015 года №379-V, который определяет правовые условия государственно-частного партнерства, его способы осуществления, и регулирует общественные отношения, возникающие в процессе подготовки и реализации проекта государственно-частного партнерства, заключения, исполнения и прекращения договора государственно-частного партнерства, а также особенности правового регулирования государственно-частного партнерства в инновациях. В мировой практике выделяются 4 уровня институциональной инфраструктуры ГЧП: 1) государственный уровень; 2) региональный уровень; 3) ведомственный (министерства, отраслевые); 4) уровень профессиональных объединений. В Республике Казахстан в соответствии с Законом «О государственно-частном партнерстве» выделяются два основных уровня реализации проектов ГЧП: республиканский и местный. Глава 3 Закона «О государственно-частном партнерстве» содержит нормы и положения, осуществляющие правовое регулирование в области государственно-частного партнерства. В соответствии со статьей 19 Компетенция Правительства Республики Казахстан в области государственно-частного партнерства охватывает большой спектр действий по:

- разработке основных направлений государственной политики в области государственно-частного партнерства и организации их осуществления;
- утверждению перечня объектов государственно-частного партнерства, в отношении которых проводится закрытый конкурс по определению частного партнера;
- определению юридического лица по сопровождению республиканских проектов государственно-частного партнерства;
- утверждению перечня проектов государственно-частного партнерства особой значимости и других.

Центральный уполномоченный орган по государственному планированию реализует в пределах своей компетенции государственную политику в области государственно-частного партнерства; осуществляет межотраслевую координацию и методологическое руководство в области государственно-частного партнерства; формирует и утверждает перечень республиканских проектов государственно-частного партнерства, планируемых к реализации; согласовывает конкурсную (аукционную) документацию проекта государственно-частного партнерства по республиканским проектам государственно-частного партнерства, в том числе при внесении в нее соответствующих изменений и (или) дополнений; разрабатывает и утверждает примерный перечень рисков, возникающих на различных этапах государственно-частного партнерства; разрабатывает и утверждает правила планирования и реализации проектов государственно-частного партнерства, включающие вопросы планирования проектов государственно-частного партнерства, проведения конкурса (аукциона) и прямых переговоров по определению частного партнера, проведения мониторинга договоров государственно-частного партнерства, проведения мониторинга и оценки реализации проектов государственно-частного партнерства; согласовывает типовые конкурсные (аукционные) документации проекта государственно-частного партнерства и типовые договоры государственно-частного партнерства по способам осуществления государственно-частного партнерства в отдельных отраслях (сферах) экономики; разрабатывает и утверждает правила приема объектов государственно-частного партнерства в государственную собственность; привлекает Центр развития государственно-частного партнерства для проведения оценки реализации проектов государственно-частного партнерства, экспертиз бизнес-плана к проекту государственно-частного партнерства

при прямых переговорах по определению частного партнера, конкурсной (аукционной) документации проекта государственно-частного партнерства, в том числе при внесении в них соответствующих изменений и (или) дополнений; ведет перечень недобросовестных потенциальных частных партнеров, формирующийся на основании решений судов, вступивших в законную силу, и размещает данный перечень на своем интернет-ресурсе; разрабатывает и утверждает критерии отнесения проекта государственно-частного партнерства к проекту государственно-частного партнерства особой значимости; осуществляет иные функции.

Законом предусмотрено, что Правительством Республики Казахстан определяются цели, задачи и виды деятельности Центра развития государственно-частного партнерства: проведение исследований и выработка рекомендаций по вопросам государственно-частного партнерства; проведение экспертизы бизнес-планов к республиканским проектам государственно-частного партнерства при прямых переговорах по определению частного партнера, в том числе при внесении в них соответствующих изменений и (или) дополнений; проведение экспертизы конкурсной (аукционной) документации республиканских проектов государственно-частного партнерства, в том числе при внесении в них соответствующих изменений и (или) дополнений; оценка реализации проектов государственно-частного партнерства; обучение специалистов в области государственно-частного партнерства; ведение перечня проектов государственно-частного партнерства, планируемых к реализации [6].

2 января 2021 года были внесены изменения и дополнения в некоторые законодательные акты Республики Казахстан, включая Закон «О концессиях» и Закон «О государственно-частном партнерстве» с целью совершенствования законодательства о ГЧП. Следует отметить следующие ключевые изменения: поправки вводят квалификационное требование, предъявляемое к потенциальному частному партнеру - иметь собственные средства, составляющие не менее 20% от стоимости объекта ГЧП. В Законе «О концессиях» такое квалификационное требование существовало ранее, но порог составляет 10%. Интересно, что какого-либо официального объяснения такой разницы в пороговых значениях не было дано. Отныне в конкурсной (аукционной) документации должны быть определены условия конкурса (аукциона), в которые не допускается внесение изменений в ходе переговоров. Договор ГЧП для реализации проектов особой значимости может быть заключен с компанией, учрежденной победителем конкурса (аукциона), при условии, что ее создание было заявлено победителем конкурса в конкурсной (аукционной) заявке (в Законе «О концессиях» данная опция существовала ранее). Дополнительные соглашения к договору ГЧП, предусматривающие его изменение или расторжение, требуют согласования заинтересованных государственных органов. Аналогичным образом, изменение договора ГЧП, влекущее изменение размера государственных обязательств, подлежит одобрению бюджетной комиссии. Все условия договора, перечисленные в пункте 1 статьи 46 Закона о ГЧП, в соответствии с внесенными изменениями, являются существенными, отсутствие любого такого условия будет означать, что стороны не достигли соглашения. Важно отметить, что концедентом по Закону «О концессиях» теперь является один или несколько государственных органов, действующих от имени Республики Казахстан или Правительства Республики Казахстан, либо местный исполнительный орган Республики Казахстан, действующий от имени административно-территориальной единицы. В Законе о ГЧП, напротив, государственным партнером является Республика Казахстан, от имени которой выступают центральные и местные исполнительные органы, государственные учреждения и субъекты квазигосударственного сектора. Вместе с тем, хотя поправки приводят Закон «О концессиях» в соответствие с общими принципами Гражданского кодекса, они не решают вопрос противоречия с Законом о ГЧП. Так, Закон о ГЧП продолжает определять Республику Казахстан в качестве государственного партнера, в том числе в случае, если последними являются субъекты квазигосударственного сектора. Соответственно, могут возникнуть различные последствия в зависимости от личности (и, следовательно, ответственности) государственного партнера согласно Закону «О концессиях» и Закону о ГЧП, в связи с чем это необходимо учитывать при структурировании проекта ГЧП/концессии.

Заключение

Учитывая новые подходы к концепции ГЧП на международном уровне, представляется целесообразным рассмотреть вопрос о расширении и в национальном законодательстве о ГЧП целевых установок ГЧП и его базового инструментария и дополнить экономические аспекты социальными и экологическими составляющими, обеспечивающими основные права и потребности населения, подобно тому, как это продекларировано и предлагается государствам в Резолюции ГА ООН от 21 октября 2015 г. A/RES/70/1. Основываясь на уровне соответствия национального законодательства о ГЧП международным стандартам ГЧП, определенным ЕБРР и Всемирным банком, к числу лучших образцов правового регулирования ГЧП можно отнести законодательство о ГЧП таких стран, как Сербия, Монголия, Бразилия, Великобритания, Литва, Мексика, Филиппины, ЮАР, Южная Корея, Чили, Колумбия, США и др. По отдельным видам регулируемых отношений в сфере ГЧП к ним также могут быть причислены законы о ГЧП Беларуси, Греции, Казахстана, Польши и т.д.

Очевидна целесообразность возможности установления открытого перечня объектов соглашений о ГЧП и концессионных соглашений. Важное значение обретает проблема регламентации таких источников финансирования проектов ГЧП, как собственные средства частного партнера, заемные средства, предоставленные частному партнеру, бюджетные средства, средства от эксплуатации объекта ГЧП и иные средства, а также таких способов возврата инвестиций частного партнера и платежных механизмов, как платежи пользователей объекта ГЧП, платежи от публичного партнера, связанные с доступностью объекта ГЧП или основанные на других показателях эффективности деятельности частного партнера, в том числе по достижению ЦУР, а также форм, условий, размера и (или) лимита их предоставления. Практика показывает необходимость оптимизации условий соглашений о ГЧП и концессионных соглашений с целью их фокусирования на специфике ГЧП, которая заключается в распределении рисков между партнерами и объединении их ресурсов, а также в инновационных, социальных и экологических эффектах ГЧП. Все вышеуказанное обретет новый уровень эффективности при условии расширения перечня мер государственной поддержки ГЧП и гарантий, касающихся минимального дохода и (или) спроса на услуги частного партнера, налоговых и иных льгот и преференций. Как правило, итоговым вопросом является проблема разрешения противоречий, споров, что диктует необходимость внедрения процедур разрешения споров в соответствии Регламентом ЮНСИТРАЛ с частным партнером в иностранном арбитраже.

Список использованной литературы:

- 1 Cheung E., Chan A.P.C., Kajewski S. 2012. *Factors Contributing to Successful Public Private Partnership Projects, Comparing Hong Kong with Australia and the United Kingdom.* – *Journal of Facilities Management.* Vol. 10. Issue 1. P.45–58. DOI: <https://doi.org/10.1108/14725961211200397>
- 2 Маслова С.В. Тенденции правового регулирования государственно-частного партнерства на международном и национальном уровнях. – *Московский журнал международного права.* – 2019. - № 3. - С. 114–127. DOI: 10.24833/0869-0049-2019-3-114-127
- 3 Berrone P. [et al.]. 2019. *EASIER: An Evaluation Model for Public–Private Partnerships Contributing to the Sustainable Development Goals.* – *Sustainability.* Vol. 11. Issue 8. – P. 1-25. DOI: <https://doi.org/10.3390/su11082339>
- 4 Панзабекова А.Ж. Развитие государственно-частного партнерства в инновационной сфере Казахстана. // *Научный журнал НИУ ИТМО. Серия «Экономика и экологический менеджмент».* 2017. – №1. – С.34-41.
- 5 Ларин С.Н. *Государственно-частное партнерство: зарубежный опыт и российские реалии* // *Государственно-частное партнерство в инновационных системах / под общ. ред. С.Н. Сильвестрова.* – М., 2008. – 312 с.
- 6 Закон Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 379-V «О государственно-частном партнерстве» - https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37704720

МРНТИ:10.27.21

УДК: 347.08

Г.Б. Меирбекова¹, А.К. Тусубекова¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

МОНОПОЛИЯҒА ҚАРСЫ ЖӘНЕ БӘСЕКЕЛЕСТІКТІ РЕТТЕУГЕ АРНАЛҒАН ЗАҢНАМАНЫ ДАМУ ТУРАЛЫ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақала нарықтық жағдайында монополияға қарсы және бәсекелестікті реттеуге арналған заңнаманың ерекшеліктері ескеріле отырылып, тәжірибеде оларды қолданудың тиімділігінің артуының негізгі бағыттары анықталады. Бүгінгі таңда кейбір кәсіби салаларда монополияға қарсы және бәсекелестікті реттеуге арналған бәсекелестік қатынастарды дамыту және оларды қорғау әлемнің экономикалық дамыған елдерінің мемлекеттік саясатының басым міндеттері болып табылады. Бәсекелестікті және оны қорғауды қолдау үшін әртүрлі құқықтық құралдар қолданылады: нарықтық бәсекелестікті дамытудың бағдарламалық және басқа шаралары, бәсекелестікке тыйым салу және монополистік қызметке тыйым салу қарастырылады.

Монополияға қарсы реттеу дегеніміз - мемлекеттік орган нарықтық бәсекелестікті дамыту үшін жағдай жасау және монополистік қызметті шектеу мақсатында жүзеге асыратын экономикалық, әкімшілік және заңнамалық актілердің жиынтығы екенін естен шығармау жайлы айтылады.

Түйін сөздер: монополия, бәсекелестік, жеке тұлға, кәсіпкер, кәсіпкерлік қызмет, экономика

G.B. Meirbekova¹, A.K. Tussubekova¹

¹Kazakh National Pedagogical University by name of Abai, Republic Kazakhstan, Almaty

THE NEED TO INTRODUCE DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

The article takes into account the specifics of antimonopoly and competition law in market conditions, identifies key areas for improving the efficiency of their application in practice. Today, the development and protection of antimonopoly and competitive relations in some professional areas are the priorities of the state policy of economically developed countries. To support competition and protect it, various legal instruments are used: program and other measures for the development of market competition, the prohibition of competition and the prohibition of monopolistic activities.

It should be borne in mind that antimonopoly regulation is a set of economic, administrative and legislative acts carried out by a state body in order to create conditions for the development of market competition and limit monopolistic activities.

Keywords: monopoly, competition, individual, entrepreneur, entrepreneurial activity, economics.

Меурбекова Г.Б.¹, Тусубекова А.К.¹

¹ Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА АНТИМОНОПОЛЬНОГО И КОНКУРЕНТНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Аннотация

В статье учтена специфика антимонопольного и конкурентного права в рыночных условиях, определены ключевые направления повышения эффективности их применения на практике. Сегодня развитие и защита антимонопольных и конкурентных отношений в некоторых профессиональных сферах являются приоритетами государственной политики экономически развитых стран. Для поддержки конкуренции и ее защиты используются различные правовые инструменты: программные и другие меры развития рыночной конкуренции, запрет конкуренции и запрет монополистической деятельности.

Следует иметь в виду, что антимонопольное регулирование представляет собой совокупность хозяйственных, административных и законодательных актов, осуществляемых государственным органом в целях создания условий для развития рыночной конкуренции и ограничения монополистической деятельности.

Ключевые слова: монополия, конкуренция, физическое лицо, предприниматель, предпринимательская деятельность, экономика.

Кіріспе. Мемлекеттің тікелей реттеушілік ықпалынсыз кәсіпкерлік субъектілерінің дербес іс-әрекеттері салдарынан пайда болатын монополиялардың пайда болуы белгілі бір кәсіпкерлік субъектісінен адал бәсекелестікте жеңуіне және басқа бәсекелестердің нарықтан шығуына байланысты, капиталдарды шоғырландыру және кәсіпкерлік субъектілерін біріктіру, нарықтың дамымауы және т.б. арқылы пайда болуы мүмкін. Бұл ретте бәсекелестік үшін заңды шектеулер жоқ, басқа субъектілер осы нарықта ұқсас кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға және өз арасында бәсекелесуге құқылы. Сондай-ақ кәсіпкерлік қызмет субъектісінің зияткерлік қызмет нәтижелеріне айрықша құқықтарды және оларға теңестірілген кәсіпкерді, өнімді (жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді) дараландыру құралдарын иеленуінен (пайдалануынан) туындауы мүмкін. Бұл өнертабыстарға, пайдалы модельдерге, өнеркәсіптік үлгілерге, тауар белгілеріне, қызмет көрсету белгілеріне, тауар шығарылған жерлердің атауларына, фирмалық атауларға және т.б. құқықтар болып табылады. Қазақстан Республикасының заңнамалары Конституциядан негіз ала отырып, монополияны сақтау барысында жөнсіз, негізсіз бәсекелестікке тыйым салады және оны шынайы бәсекелестікке кері әсер ететін қызмет түрі деп санайды. Кейбір жағдайларда бәсекелестік аймақтағы немесе бизнестегі монополиялық жағдайды білу үшін пайдаланылуы тиіс. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында монополияларға қарсы ұйымдарға әкімшілік рәсімдер арқылы бәсекелестіктің алдын алуға мүмкіндік беретін құқықтық база бар [1, 85 б.]. Бәсекелестік қатынастарды ұйымдастырудың негізі болып, біріншіден, әркімнің өз мүмкіндіктері мен мүлкін заңмен тыйым салынбаған коммерциялық-экономикалық қызметте пайдалану құқығы бекітілген, екіншіден, бәсекелестік пен монополияға бағытталған экономикалық қызметке тыйым салынады.

Қазақстан Республикасының Конституциясы жеке тұлғаның кәсіпкерлік және олардың меншік бостандығына кепілдік береді [2].

Сондай-ақ, кез-келген қызмет түрін заңға сәйкес реттейді және шектейді және бәсекелестікке тыйым салады.

Заңсыз бәсекелестіктен қорғаудың егер мекеме нарыққа кіруді шектесе немесе бәсекелестіктің сауда немесе экономикалық дамуға заңсыз және теріс әсерін тигізуге, үстем жағдайды теріс пайдалануға тыйым салынады. Осы аталған ереженің 2-тармағында кері пайдаланушылық іс-әрекет ретінде ол кемсітушілік (яғни, дәлелсіз саралау) бағасын не болмаса шартын орнату; бәсекелесті құрту үшін өзінің құнынан төмен бағаны қолдану әдісі ретінде саналатын болады.

Негізгі бөлім (әдістеме, нәтижелер). «Бәсекелестік туралы» заң – монополияға қарсы органдар бәсекелестіктен қорғау үшін шаралар қабылдайтын негізгі заң. Монополияға қарсы істерді қарау тәртібі, оның ішінде бәсекелестіктің алдын алу, Бәсекелестік туралы заңның 9 тарауының 58-67-баптарында белгіленген [3].

Жоғарыда көрсетілген құқықтық актісінен бөлек, коммерциялық немесе коммерциялық емес ұйымның, атқарушы органдардың, жергілікті өзін-өзі басқарушы органдардың өтініш хаттары, прокурордың ұсынысы негізі ретінде, сондай-ақ монополияға қарсы органдардың бастауымен бәсекелестікке қатысты іс қозғалуы мүмкін.

Қазіргі жағдайда монополистік қызмет үшін қылмыстық жауапкершіліктің әлеуметтік-экономикалық шарттылығын зерттеу теориялық та, практикалық тұрғыдан да маңызды. Мұндай зерттеудің ерекшелігі - монополистік қызметті қылмыс ретінде анықтайтын заң шығарушы алға қойған әлеуметтік мәні бар мақсатты бөлу.

Ол үшін адал бәсекелестік аясындағы қатынастардың жиынтығын мұқият талдап, қылмыстық заң нормаларының мақсаттарын, сондай-ақ нормаларды қорғауға арналған және мұны тиімді орындауға қабілетті экономикалық мүдделерді белгілеу қажет.

Бұл тәсіл бәсекелестікті реттеу саласындағы қоғамдық қатынастарды зерттеуді, осы қатынастарға әсер етудің сипаттамалары мен әдістерін анықтауды, қылмыстық заңдармен қорғалатын қоғамдық қатынастардың ауқымын қарастыруды және олардың мазмұнын талдау арқылы осы қатынастардың сипатын анықтауға мүмкіндік беретін қылмыстық заңға әсер етудің практикалық маңыздылығын анықтап алуды талап етеді.

Енді, міне, осы бапта келтірілген қылмыстық заңның тыйым салудың әлеуметтік жағдайын зерттеуге кіріспес бұрын. Қазақстан Республикасының 1997 жылғы қабылданған Қылмыстық кодексінің 196-бабында көрсетілген бәсекелестік, монополиялық қызмет түсінігін анықтаймыз.

ҚР Қылмыстық кодексінің 196-бабы толықтай Монополистік қызметке бағытталған болытын. Және монополистік қызметі үшін қылмыстық жазаға ұшырайтыны көрсетілген еді. Алайда, бұл заңнама 2015 жылдың 1-қаңтарында өз күшін жойды [4].

2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚР Заңымен қабылданған ҚР Қылмыстық Кодексінің 8 тарауындағы 221 бабында Монополистік қызметке байланысты жасалған қылмысының көлеміне қарай бірнеше жаза түрлері қолданылады. Мысалы, 221 баптың 1 тармағына сәйкес 1000 айлыққа дейінгі есептік айыппұл түрлері мен 800 сағатқа дейінгі қоғамдық жұмыстар және 1 жыл көлемінде бас бостандығынан шектеу немесе айыру жазасы. Егер қылмы түрі ауыр болса, белгі қызметке немесе лауазымнына 3 дейін айырып, мүлкі тәркіленеді, айыппұл мөлшері 3000 дейінгі айлық көрсеткішіне дейін көтеріледі. Не болмаса 6 жылға дейін бас бостандығынан айырылу немесе шектелуі мүмкін [4].

Нарықтық экономиканың негізгі принциптерінің бірі еркін бәсекелестік болып табылады. Бәсекелестіктің негізгі мазмұны – тұтынушы үшін күрес, оның қажеттіліктерін толық қанағаттандыру. Экономиканың бәсекелестік саласы – бұл технологиялық, экономикалық және әлеуметтік себептерге байланысты нарықтық кеңістікті ұйымдастырудың ең қолайлы нысаны болып шаруашылық субъектілері арасындағы еркін бәсекелестіктің қатынасы болып табылады.

Бәсекелестік қатынастарды дамыту және оларды қорғау әлемнің экономикалық дамыған елдерінің мемлекеттік саясатының басым міндеттері болып табылады. Бәсекелестікті және оны қорғауды қолдау үшін әртүрлі құқықтық құралдар қолданылады: нарықтық бәсекелестікті дамытудың бағдарламалық және басқа шаралары, бәсекелестікке тыйым салу және монополистік қызметке тыйым салу. Бәсекелестікті реттеуде басты рөлді бәсекелестік заңы атқарады.

Осылайша, монополияға қарсы реттеу дегеніміз – мемлекеттік орган нарықтық бәсекелестікті дамыту үшін жағдай жасау және монополистік қызметті шектеу мақсатында жүзеге асыратын экономикалық, әкімшілік және заңнамалық актілердің жиынтығы.

Бәсекелестік дегеніміз – олардың тәуелсіз әрекеттері олардың әрқайсысының белгілі бір нарықтағы тауар айналымының жалпы жағдайларына әсер ету және тұтынушылар талап ететін тауарларды өндіруді ынталандыру мүмкіндіктерін тиімді шектейтін кезде бәсекелестік. Монополия (грек тілінен: «монос - бір және полео - мен сатамын») – бұл бір адамға, адамдар

тобына немесе мемлекетке қандай-да бір экономикалық қызметті жүзеге асыру үшін қажеті айрықша құқық.

Монополия дегеніміз – сатушылар саны азаятындай етіп нарық моделі, әр сатушы жеткізудің жалпы көлеміне, демек сатылатын тауардың бағасына әсер ете алады. Бұл кәсіпкерлік монополия, яғни. пайда табу үшін кез-келген өнімді өндіру және өткізу бойынша монополия. Монополия мыналардың негізінде пайда болады: шоғырлану, яғни. қосымша капиталды тарту есебінен өндірісті шоғырландыру; және өндірісті орталықтандыру, шағын және орта бизнесті ірі ірі кәсіпорындарға біріктіру. Бұл біріктіру күшпен немесе ерікті түрде пайда болуы мүмкін.

Жалпы монополияның әртүрлі түрлері бар.

Табиғи монополия – объективті себептерге байланысты туындайды. Бұл бір немесе бірнеше фирмалар тарапынан берілген өнімге сұраныс ең жақсы қанағаттандырылатын жағдайды көрсетеді. Ол өндірістік технологиялар мен тұтынушыларға қызмет көрсету ерекшеліктеріне негізделген. Бұл жерде бәсекелестік мүмкін емес немесе мүмкін емес. Мысал ретінде энергиямен жабдықтау, телефон байланысы, байланыс және т.б. Бұған сонымен қатар қоғам үшін ерекше маңызды және стратегиялық маңызы бар барлық инфрақұрылымдар кіреді (теміржол көлігі, әскери-өнеркәсіптік кешен және т.б.). Табиғи монополиялардың болуы олардың ірі өндірістен үлкен экономикалық пайда әкелетіндігімен негізделген. Ол көптеген ұқсас нысандарда болатын ресурстардың шығындарымен салыстырғанда арзанырақ тауарлар жасайды.

Әкімшілік монополия мемлекеттік органдардың әрекеті нәтижесінде пайда болады. Бір жағынан, бұл жеке фирмаларға белгілі бір қызмет түрін жүзеге асыруға айрықша құқық береді. Екінші жағынан, бұл біріккен және әртүрлі басшыларға, министрліктерге және қауымдастықтарға бағынған кезде мемлекеттік кәсіпорындар үшін ұйымдастырушылық құрылымдар. Мұнда, әдетте, бір саланың кәсіпорындары топтастырылған. Олар нарықта бір шаруашылық субъектісі ретінде пайда болады және олардың арасында бәсекелестік болмайды.

Экономикалық монополия – ең көп таралған. Оның пайда болуы экономикалық себептерге байланысты, ол экономикалық даму заңдылықтары негізінде дамиды. Біз нарықта монополиялық жағдайға ие болған кәсіпкерлер туралы айтып отырмыз. Оған екі жол әкеледі. Біріншісі – кәсіпорынның сәтті дамуы, капиталдың шоғырлануы арқылы оның ауқымының үнемі өсуі.

Екіншісі – капиталды орталықтандыру процестеріне, яғни жеңімпаздардың ерікті түрде бірігуіне немесе банкроттықты сіңіруге негізделген. Кез-келген жолмен немесе екеуінің көмегімен кәсіпорын нарықта үстемдік ете бастаған кезде осындай пропорцияларға жетеді.

Қазіргі уақытта нарыққа көшу кезеңінде ашық және адал бәсекелестікке дайын емес Қазақстанның монополиялық құрылымдары шетелдік компаниялардың ішкі нарыққа енуіне қарсы тұруда. Мемлекеттің монополистік мінез-құлықты шектеуге, билікке қысым жасаудың өзіндік тетіктерін құруға бағытталған кез-келген әрекеттерін ауыр қабылдайтын жаңа мемлекеттік емес қаржылық топтардың белсенділігінің жоғарылағаны байқалады [5, 48 б.].

Көптеген жылдар бойы монополиялар мемлекеттік қолдауға сенім артты. Бұл жағдай ішінара сақталғанмен, қазіргі уақытта басқа сызық басым. Әлемдік экономикаға интеграцияланған қазіргі заманғы ірі бизнес әлемдік нарықтардағы бәсекелестікке мүдделі.

Бәсекелестікке байланысты заңнамаға сәйкес монополистік қызмет түсінігі төмендегідей анықталған: монополистік қызмет дегеніміз – нарық субъектілерінің қызметі, олардың жағдайын тиісті тауар нарығын, оның ішінде бақылауға мүмкіндік береді. Тиісті тауар нарығында тауар айналымының жалпы жағдайларына айтарлықтай әсер етеді.

Монополистік қызметтің құқықтық анықтамасына сүйене отырып, оның негізгі тұстарын бөліп көрсетуге болады.

Біріншіден, монополистік қызмет – бұл жазаланатын құқық бұзушылық монополистік қызметті басқа жазаланатын әрекеттен – әділетсіз бәсекелестіктен ажырату қажет.

Екіншіден, монополистік қызмет дегеніміз – экономикалық қызмет. Бұл тауарларды немесе тауарларды өндірумен, сатумен, сатып алумен немесе өндірумен, қызмет көрсетумен, жұмыстарды орындаумен байланысты. Оның мақсаты тек пайда табу ғана емес, сонымен қатар оны барынша көбейту.

Үшіншіден, монополистік қызметті бәсекелестіктің керісінше сипаттауға болады. Бұл монополистік қызмет мемлекеттің нарықтық дамуға түрткі болатын экономикалық қатынастарды дамыту үшін осындай жағдайлар жасау және іске асыру жөніндегі күш-жігерін бұзады дегенді білдіреді.

Төртіншіден, «монополистік қызмет» ұғымы «монополистік актіге» қарағанда кеңірек.

Бәсекелестік дегеніміз бәсекелестіктегі артықшылықтарға қол жеткізуге немесе қамтамасыз етуге бағытталған, сондай-ақ тұтынушылардың заңды құқықтарын бұзуға бағытталған кез келген әрекетті білдіреді. Бәсекелестікке тыйым салынады.

Кейбір жағдайларда нарықтық қатынастар субъектісінің монополияға қарсы органның заңдардың сақталуын бақылау жөніндегі өкілеттіктері шегіндегі рәсімдері бірнеше заңдарды бұзуы мүмкін. Мысалы, кейбір жағдайларда «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» Қазақстан Республикасының Заңы, «Жарнама» және «Бәсекелестік туралы» Заң болуы мүмкін. Осыған байланысты Монополияға қарсы комиссияға шағым беруге дайындық барысында қолданыстағы заңдар мен ережелерді тиімді түрде құқық бұзушылық күшін жою білу керек.

Бәсекелестердің іскерлік беделінің төмендеуі, бәсекелестіктің нысандары, заңды тұлғалардың зияткерлік тауарларын орынсыз салыстырудың алдын алу. Еременконың зерттеулері бұл мәселеге айтарлықтай үлесі бар. Сондықтан қолданар алдында қолданыстағы заңнаманы анықтау қажет. Жарнама ережелерін бұзу жағдайларын қарау кезінде бәсекелестікті анықтауда бірқатар маңызды факторларды анықтаудың қажеті жоқтығын ескеру қажет [6, 28].

Біз бәсекелестік болып табылатын келесі әрекеттерді ескереміз. тауар таңбалары мен буманы құқыққа сыйымсыз қолдану; өзге өндірушілердің тауарларын құқыққа сыйымсыз қолдану; бұйым түрлерінің сырт пішінін көшіру; нарық субъектілерінің беделіне нұқсан келтіру; көрінеу жалған, және дәйегі жоқ жарнама түрлері; мәжбүрлі түрдегі ассортимент арқилв тауарды өткізіп немесе сатып алу; сатушыларға бойкот жасау туралы ұсыныс; сатып алушылардың беделіне кір келтіруге бағытталған үндеу іс әрекеттері; нарық субъектісіне бәсекелес арқылы шартты бұзу туралы ұсыныс; сатушылардың жұмысшысые сатып алу арқылы коммерциялық құпия ақпаратын құқықтық заңнамаға қарсы сыйымсыз қолдану. Нарық субъектісі болып табылатындар: жеке тұлғалар; заңды тұлғалар; шетелдік заңды тұлғалар мен өкілдігі; коммерциялық емес ұйымдар.

Бәсекелестік фактісі бойынша құқықты бұзушыларға арналған санкциялар. Монополияға қарсы орган әкімшілік айыппұлды есептеу кезінде айыппұлдың мөлшер көлемін арттыру не болмаса кеміту шараларын ескере отырып, қарастыруы керек.

Осы тұрғыдан ескерілетін жайттар: монополияға қарсы заңнаманы бұзу субъект соның салдарын өз еркі бойынша жоюы; келтірілген шығынның орнын қалпына келтіруі не болмаса келтірілген шығынды жоюы; уәкілетті тұлғаның тоқтату талаптарына мән берметен заңға қарсы іс әрекеттерін тоқтатпауы; әкімшілік құқықты бұзушылық әрекетін қайтадан жасауы.

Айыппұлдың ақырғы мөлшері монополияға қарсы орган жанындағы келісім комиссиясының ұсынуымен қаралады. Комиссия орын алған заң бұзушылықты талдай отырып, айыппұл мөлшерін қосымша түрде арттыруы не болмаса азайтуы туралы ұсынысын ұсынуына болады.

Нарық субъектісіне зиян тигізіп не болмаса іскерлік беделіне нұқсан келетін жалған, бұрмаланған дйегі жоқ ақпараттарды тарату. Көп жағдайда осындай бәсекелестік формасында қажеті жоқ мәліметерді тарату арқылы бәсекелесіне және өніміне тұтынушылардың сенімінен жоғалтып, беделінен айыру жолымен өзіне клиенттерді тарту үшін іске асыратын әдістерді қолданады.

Заңды тұлғаның беделіне нұқсан келтіретін, қорлау не болмаса мазақ ету көзі болып табылатын мәліметтер теріс пиғыл ретінде қолданбалы заңнамада бекітілген.

Нарық субъектісі жұмысына қатысты көрінеу жалған, ешбір дәйегі жоқ, дәлелсіз ақпаратты таратуы нарық субъектісінің беделіне нұқсан келтіру іс-әрекеті ретінде танылады. Алайда, нарық субъектісі жайнда өзгертіліп бұрмалану әдісін қолдана отырып, таратқан ақпарат түрі нарық субъектісінің беделіне нұқсан келтіруге жақпайтын мәлімет болып саналады.

Дистрибьюторға бәсекелестерден артықшылық беретін ақпараттарды жариялау бәсекелестікке қарсы әділетсіздік екенін есте ұстаған жөн.

Коммерциялық беделге нұқсан келтіретін жалған ақпарат беру, егер бұл сұраныстың таралуына әсер етпесе, бәсекелестік болып табылады. Бұл екі тараптың да бәсекелес тараптардың билік органдарымен азаматтық қатынастары болса немесе қарым-қатынас орнатуға ниет білдірсе мысалы, екі коммерциялық ұйым жергілікті әкімшіліктің сындарлы реформаларын жүргізуге ниетті, бірақ хаттарда біреудің коммерциялық беделіне нұқсан келтіретін қате ақпарат бар. Мүмкін. бәсекелестіктің нәтижесі тұтынушылар бәсекелес тауарларынан (қызметтерінен) бас тартады.

Бәсекелестік туралы бәсекелестіктің сипатын белгілейді. Ең бастысы, осы процедураның нәтижесінде ақпарат басқа адамға жетеді. Сонымен бірге, ақпаратты мүдделі тұлғаға беру бәсекелестік болып саналмайды. Бәсекелестік туралы ақпараттағы нақтылықтың үш нысанын анықтайды: жалған, бұрмаланған және дәл емес. Олардың барлығы ақпараттың шындыққа жанаспайтынын көрсетсе де, объективті шектеулер анық емес. Шын мәнінде, жалған және нақты емес мәліметтер ақпаратты бұрмалаудың әртүрлі деңгейлерін білдіреді: бірінші жағдайда ақпараттың шындыққа толық сәйкес келмеуі, екінші жағдайда ішінара сәйкессіздік. Мысалы, ақпарат дұрыс емес немесе дәл емес деп танылуы мүмкін, мысалы, ақылға қонымды ақпараттың болмауына байланысты, бұл өз кезегінде контексте тұтынушы туралы қате түсінік тудырады. Берілген нысандарда нарық субъектісінің беделіне нұқсан келтіретін сенімді ақпаратты тарату әділетсіз бәсекелестік емес. Залал іскерлік беделге келтірілген залал немесе залал мөлшері ретінде есептеледі. Іскерлік беделге нұқсан келуі, ең алдымен, адам туралы зиянды, жалған ақпарат тарату арқылы туындауы мүмкін. Ашық жалған ақпаратқа шындыққа жанаспайтын және азаматтың немесе заңды тұлғаның іскерлік беделін түсіретін қолданыстағы заңдарды немесе моральдық принциптерді бұзатын ақпарат кіреді [7, 64 б.].

Адамның ар-намысымен қадір-қасиетіне не болмаса іскерлік мүмкіндігіне кір келтіріп, нұқсан әкелетін ақпарат бар жарнамалардың жасалуы және таралуы туралы білетін жеке немесе заңды тұлға жарнама берушілерден осындай жарнамаларды теріске шығаруды және олардың мүдделерін қорғауды және талап етуді талап етуі керек. Қазақстан Республикасының заңнама-сымен. Оның жарамдылығы көрсетілген.

Екіншіден, нарық субъектісі өзіне сенімді болмаса да, бірақ кемшіліктерді анықтайтын және олардың тиімділігін төмендететін дәлелдер болса, бұл теріс әсер етуі мүмкін, мысалы, білім деңгейіне. Жіктелген тауарларға тауарлар немесе қызметтер кіруі мүмкін. Бұл жағдайда орналас-тырылған ақпарат әдетте сапасыз өнім туралы түсініктен, белгілі бір талаптарға сәйкес келмеуі-нен және арнайы рұқсаттардың жоқтығынан тұрады.

Бәсекелестіктің қандай да бір нысанын бұрмалаумен қатар, оған нарық субъектісінің коммерциялық беделін төмендетіп қана қоймай, зиян тигізуі мүмкін ақпарат та енеді. Рентабельді ұғымдар нарық субъектісінің тұтынушылардан айырылуын қамтиды. Мысалы, мұндай салдар адамның базардан шығып, заңды тұлғаны таратуына байланысты туындауы мүмкін. Бұл жағдайда нарық субъектісінің беделі жоғалмаса да, ол өзінің аналогтарын жоғалтуы мүмкін. Ол тұтынушыларды өндіріс сипатына, әдісі мен орнына, тұтынушылық сипаттама-ларына, сапасына немесе өндірушілерге қатысты адастырады.

Жалған тұтынушылар мен бәсекелестіктің айырмашылығы – жағымды ақпаратты тарату дистрибьютордың әрекеттерінің нәтижесі. бәсекелестік процесінде нарықтық қатынастардың субъектілері тұтынушыларды жаңылыстырады және асырады, ал кәсіпкерлік қызметпен айналысатын және тауарларды, кәсіпорындар мен қызметтерді сатумен айналысатын адам бәсекелестік пен тұтынушылардың ағымын шектеуге тырысады. Алайда, екі жағдайда да жария-ланған ақпарат дұрыс емес. Алданған тұтынушылар жалған ақпарат беруден басқа нысандарды қабылдауы мүмкін. Бұған жету үшін тұтынушы белгілі бір жағдайда коммерциялық ұйымның іс-әрекетін, яғни жалған әсердің пайда болуын қалай қабылдайтынын түсіну керек.

Тұтынушыны адастырудың бірнеше жағдайлары туралы ескертеді: саны, сапасы, өнім, тұтынушы сипаттамалары, өндірілетін орны, өнімнің әдісі мен сипаты. Оның ерекшеліктерін, негізгі сипаттамалары мен сипаттамаларын өндірістік артықшылық ретінде білу қажет. Өндіріс әдістері өндіріс технологиясында қолданылатын компоненттер мен тауарлардың өндіріс

жағдайларын көрсетеді. Өндіріс орны тауар өндірілетін елді көрсететін шағын географиялық объект болуы мүмкін.

Тұтынушының белгісі бойынша тұтынушылардың әртүрлі сұранысын қанағаттандыра алатын тауарлардың өзіне тән ерекшелігі болып табылады. Өзіне тән ерекшелігі жағынан қателестіру ол туралы жалған мәліметтерді берілуі тиіс ақпараттар негізі ретінде қарастырылады. Өнімнің сапасы мен тауарлардың әртүрлі тұтынушылықтағы қасиеттерінің көрінісі рәсімделген техникалық құжаттың сипаттылық бөлімінде көрсетіледі.

Тұтынушыны ескерсе де, ұсынылған әрекеттер ең алдымен бәсекелестер үшін зиянды. Тұтынушыны адастыратын нарық субъектісінің артықшылығы көпшілік алдында шағымдану немесе тұрақты әрекеттер сияқты бір реттік «әрекеттердің» нәтижесінде болуы мүмкін. Соңғысы өнімнің қаптамасында дұрыс емес ақпараттың пайда болуына байланысты. Егер ақпарат өзгермесе, тұтынушы қате жалған ақпаратқа жүгіне береді. Азаматтық кодексте көрсетілгендей әр тұтынушының тауар сатып алуға, оның тиісті сапасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, тауарлар туралы толық және дәл ақпарат алуға, тұтынушылардың қоғамдық ұйымдарына кіруге құқығын белгілейді [8]. Нарық субъектісі өндірген немесе сатқан тауарларды басқа нарық субъектілерінің тауарларымен дұрыс емес салыстыруы. Біз қарастырған бәсекелестіктің алдыңғы екі нысаны сияқты, салыстырудың орынсыз түрі ақпаратты таратумен байланысты. Алайда, салыстырудың орынсыз нысаны олардан бір уақытта ақпаратты тарататын адамның және оның бәсекелесінің тауарларын бір уақытта салыстыру болатындығымен ерекшеленеді.

Салыстыру ақпарат таратуда екі немесе одан да көп құбылыстарды ескере отырып, параметрлерді, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерттеуді қамтиды. Өнімді салыстыруды қолдану кезінде бұл нақты сипаттамаларды, қасиеттерді, өнімнің параметрлерін тікелей салыстыру және бір өнімді екіншісімен салыстыру немесе олардың айырмашылықтарын көрсету арқылы жасалады.

Барлық кезде жарнамалатын тауарлар мен жұмыс, қызметерді басқа заңды тұлға не кәсіпкерлердің жұмысымен салыстыру, сонымен бірге жала жабу, абырой немесе іскерлік бедел туралы кір келтіретін ақпаратты қамтитын орынсыз салыстырулар қарастырылған өзге адамдардың сөздері жарнаманың орынсыз түрлеріне қатысты деп танылады.

Жарнамалық хабарландыруларда екі тараптың яғни өндірушілердің өнімдерін салыстырса болады. Ол ескерілмейді. Қажетсіз, жөнсіз салыстырулар қателіктен туындайтын логикалық операциялардың көмегімен жасалады, бұл оның объективті дұрыстығын растау немесе жоққа шығару мүмкін еместігін білдіреді. Мысалы, объективті сипаттамаларды салыстыруға адастыратын жағымсыз әсерін тудыратын, маңызды емес немесе салыстырылмайтын фактілерге негізделген салыстырулар орынсыз салыстырулар болып саналады. Мұндай салыстыру бір тауардың екіншісінен жоғары немесе басқасына ұқсас деген тұжырымға келген кезде пайда болады, бірақ өнімнің нақты сипаттамалары көрсетілмейді.

Кәсіпкерлік қызметті жүзеге асырудағы құқық иесінің рұқсатынсыз коммерциялық құпияны пайдалану заң жүзінде ақпаратты коммерциялық құпияның көзі ретінде заңсыз пайдалану деп танылады. Ақпараттарды коммерциялық ақпарат ретінде қарастыру үшін оның коммерциялық мәні болуы керек, өйткені оның заңды тұлғаларға еркін қол жетімді емес, үшінші тұлғаларға жасырын болуына байланысты және иесі ақпараттың құпиялығын қорғау бойынша шаралар қабылдауы керек.

Коммерциялық құндылық туралы ақпарат – бұл жеке тұлғаның ақпаратты пайдаланудан, оның ішінде өндірістік шығындарды төмендетуден түскен кірісін арттыратын ақпарат. Құпия ақпараттың иесі құпиялылықты сақтау үшін қажетті шараларды қабылдауға міндетті, ақпарат басқа көздерде болмауы керек (жарияланған, жария етілген). Ақпарат иесі құпиялылықты сақтау үшін қажетті шараны қолданбағандықтан, белгісіз адамдарға қол жетімді ақпаратты алу, пайдалану және жария ету коммерциялық құпияны сақтау құқығының бұзылуы болып табылмайды.

Егер ақпарат иесі рұқсат етпей алынған мәліметтер болса ол бәсекелестік болады. Оларға ақпаратты алу, оны керегінше пайдалану және рұқсатсыз жария ету. Бұл дегеніміз, нақты

ақпаратты негізді заңды түрде иеленетін, дегенмен ол ақпаратты басқа тарапқа көрсетуге құқығы жоқ тұлға болады.

Алайда, қатысушы басқа адамдардың жария етілмейтін құпиясын, ақпаратын ешкімнің келісімінсіз бәсекелесі жария ете алады. Егер осылай болса, бәсекелестің іс-әрекеті оның бәсекелесі туралы ақпараттың коммерциялық құндылығын азайтуға және шығын келтіруге бағытталған. Бәсекелес ұстанымының әлсіреуі клиенттерді сатып алуға негізделген есептеулерге негізделеді. Бұл әрекеттер бәсекелестік болып саналады, егер олар ақпарат иесінің рұқсатынсыз жасалған болса. Егер ақпараттың иесі заңды тұлға болса, белгілі бір әрекеттерді, мысалы, оның атынан ақпаратты беру, пайдалану немесе жариялауды уәкілетті тұлға жүзеге асырады. Сонымен бірге, егер біреудің құпия ақпаратын иесінің рұқсатынсыз пайдалану кезінде іс-әрекет адал жүргізілсе (мысалы, ақпарат бұқаралық ақпарат құралдарынан алынған болса) бәсекелестік болып табылмайды. Құпия болып табылатын ақпаратты белгіленген тәртіппен ешкімнің жария етуге, оны иеленуге, пайдалануына билік етуіне құқығы жоқ, ал егер жария еткен жағдайда Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес заң алдында жауап береді.

Егер сол жария етілген ақпараттан келген зиянды зян келтіруші азаматтық заңнамалар негізінде өтеп беруге тиіс. Сонымен бірге моральдық шығында заңға сәйкес өтеледі [9, 391 б.]. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексінің 10 бабының 6 тармағында коммерциялық құпияны, ол туралы ақпаратты, оны қорғау құралдарын, сонымен қатар коммерциялық құпияға жатпайтын ақпараттың тізбесін айқындау тәртібі сақталуы керек делінген. Сондай-ақ, бүгінгі күні бірқатар жылжымайтын мүлікпен айналысатын компаниялар монополияға қарсы заңнаманы бұзғаны үшін әкімшілік жауапкершілікке тартылуда. Ол туралы ақпарат ҚР Ұлттық экономика министрлігі Табиғи монополияларды реттеу, бәсекелестікті және тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитетінің баспасөз қызметінен көруге болады. Мысал ретінде, «Табиғи монополиялар субъектісінің Қазақстан Республикасының табиғи монополиялар туралы заңнамасында белгіленген міндеттемелерді бұзғаны үшін, бекітілген тарифтік сметаны орындамағаны үшін «Әкімшілік құқық бұзушылық» туралы кодексінің 164-бабының 4-бөлігіне сәйкес Шымкент қаласы бойынша «КремцКиП», ПК «Абдулла», ЖШС ПМО «Шымкентжилстрой», «Кочкаров М» және Интер-Транс и К » әкімшілік жауапкершілікке тартылды [10].

Қорыта келгенде, бәсекелестік бір мақсатқа жетуде әр түрлі тұлғалар бәсекелестер арасындағы жарыс болып табылады. Кәсіпкерлікте бәсекелестік нарықтық шаруашылық қатысушыларының арасындағы өндірістің, тауарларды сатып алу мен сатудың үздік жағдайлары үшін және осының негізінде барынша мүмкін болатын пайда алғаны үшін бәсекелестік дегенді білдіреді. Бәсекелестіктің сипаты мен нысандары әр түрлі нарықтарда және әр түрлі жағдайларда бірдей емес, бұл бағаға, өнім өндіру көлеміне және кәсіпкерлік д-ти параметрлеріне қатысты шешімдер қабылдау кезінде шаруашылық жүргізуші субъектілердің мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Мороз С.П. *Предпринимательское (хозяйственное) право: Учебник для вузов / под ред. Мороз С.П. – Изд. 2-е, перер. и доп. – Алматы.: Издательство «Бастау», 2017. – 542 с.*

2 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 30.08. – Алматы: Жеті Жарғы. 2017. – 97 б.

3 Қазақстан Республикасының «Бәсекелестікті және монополистік қызметті шектеу туралы» 2001 ж. 19 қаңтар, № 144-ІІ Заңы//<http://adilet.zan.kz/kaz/> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

4 Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Заңы.// <http://adilet.zan.kz/kaz/> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

5 Өтемұрат О. «Монополистерге мүмкіндік беретін нормалардан сақ болу керек». Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Өркениет, 2013. – 378 б.

6 Айтжанов А.Т, Князева И.В. Қазақстан Республикасы бәсекелестік туралы заңнамалары: Оқулық, Астана: 2015 -111 б.

7 Радостовец Н.В. Проблемы предупреждения преступных нарушений правил конкуренции: Монография. – М.: Статут, 2017. – 124 с.

8 Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі. (Жалпы бөлім) Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 275-V ҚРЗ / <http://adilet.zan.kz/kaz/> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

9 Қошқаров Ж. Экономикалы дамыған елдердің шағын кәсіпкерлігіндегі құпия ақпараттарды ұстау ерекшеліктері // Материалы международной научно-практической конференции / Библиотека предпринимательского права. Вып. №7. – Алматы, 2015. – 44-48 бб.

10 Қазақстан Республикасы Әкімшілік Құқық бұзушылық Кодексі Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ/ <http://adilet.zan.kz/kaz/> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

МРНТИ 10.27.01
УДК 347

Сейілхан Үсен¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.д., профессор Ж.А. Хамзина

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ҚОРҒАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада азаматтық құқықтарды қорғау мәселелері қарастырылады, олардың еркін және кедергісіз жүзеге асырылу мүмкіндігі қазіргі заманғы мемлекеттің құқықтық саясатының өзекті бағыттарының бірі болып табылады. Автор қоғам таныған азаматтық құқық субъектілерінің мүдделерін тиісінше қорғауды қамтамасыз ету тұтастай алғанда азаматтық-құқықтық реттеудің басым міндеті ретінде, ал азаматтық құқықтар мен құқықтық мүдделерді қорғаудың тиімді тетігінің болуы шынайы азаматтық қоғам мен құқықтық мемлекетті қалыптастырудың ажырамас шарты болып табылатынын атап көрсетеді.

Түйін сөздер: азаматтық құқық, азаматтық-құқықтық реттеу, азаматтық айналым, құқықтық мемлекет, құқықтық қорғау, азаматтық құқықтарды қорғау тетігі, азаматтық құқықтарды қорғау нысандары.

Сейілхан Үсен¹

¹ Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
Научный руководитель: Хамзина Ж.А., д.ю.н., профессор

ВОПРОСЫ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы защиты гражданских прав, возможность свободного и беспрепятственного осуществления которых выступает в качестве одного из актуальных направлений правовой политики современного государства. Авторы отмечают, что обеспечение надлежащей защиты признаваемых обществом интересов субъектов гражданского права предстает в качестве приоритетной задачи гражданско-правового регулирования в целом, а наличие эффективного механизма защиты гражданских прав и правовых интересов является неотъемлемым условием формирования подлинного гражданского общества и правового государства.

Ключевые слова: гражданское право, гражданско-правовое регулирование, гражданский оборот, правовое государство, правовая защита, механизм защиты гражданских прав, формы защиты гражданских прав.

Seilkhan Ussen¹

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University*

Research supervisor: Zh.A. Khamzina, doctor of law, professor

CIVIL RIGHTS PROTECTION ISSUES

Abstract

The article deals with the problems of civil rights protection, the possibility of free and unhindered exercise of which acts as one of the current directions of the legal policy of the modern state. The author notes that ensuring the proper protection of the interests of civil law subjects recognized by society appears as a priority task of civil law regulation in general, and the existence of an effective mechanism for the protection of civil rights and legal interests is an integral condition for the formation of a genuine civil society and a rule of law state.

Keywords: civil law, civil law regulation, civil turnover, legal state, legal protection, civil rights protection mechanism, forms of civil rights protection.

Азаматтық құқықтарды қорғау – бұл азаматтық және азаматтық іс жүргізу құқығы теориясындағы маңызды категориялардың бірі болып табылады [1, 56 б.]. Бұл категорияның мәнін ұғынбау азаматтық, құқықтық санкциялардың сипаты мен ерекшеліктерін, оларды жүзеге асыру механизмі мен азаматтық, құқықтық бұзылуымен байланысты туындайтын өзге де мәселелерді түсінуге қиындық туғызады. Азаматтық айналым субъектілердің нақты азаматтық құқықтарын ғана танып қоймайды, сонымен қатар олардың құқықтық қорғалуын қамтамасыз етеді. Заттық құқықтар мен меншік құқығы ішінара шектеу болып табылмайды. Меншік құқығын қорғау институтына римдік жеке құқық кезеңінен бастап маңызды мағына берілген. Ал римдік жеке құқық аппараттық түсініктің негізін қалыптастырды.

Бұл зерттеудің маңыздылығы мынада көрініс табады, яғни меншіктің экономикалық қатынастары әрбір қоғамның негізін құрады, ал құқықтық реттеу осы қатынастырды бекітетін, реттейтін және қорғайтын нормалардың жүйесі ретінде пайда болады және сақталады. Қазіргі Қазақстан жағдайында меншік айрықша мағынаға ие, себебі, ол саяси және экономикалық өзгерістің түбегейлі базисі, демократияның қайнар көзі, сонымен қатар құқықтық мемлекетті құрудың негізгі шарты болып табылады. Сол себепті меншік қатынастарын қорғау барлық құқықтық жүйенің маңызды мақсаты болып табылады. Қазақстан Республикасында жекеменшік құқығының әрекет етуінің фундаментальді кепілі Конституцияның 6-бабында бекітілген, яғни Қазақстан Республикасында мемлекеттік меншік пен жекеменшік танылады және бірдей қорғалады [2].

Бұл норма жоғарғы адамзат құндылығының құқықтары мен бостандықтарын жариялаумен тығыз байланысты, ал оларды тану, сақтау және қорғау мемлекеттің міндеті және экономикалық жүйеде жекеменшік үшін тиімді жеке қызығушылықты сақтауға тырысады және оған ерекше көңіл бөледі. Сөздің кең мағынасында алғанда құқықты қорғау деп құқықтың бұзылуына жол берілмейтіндей жағдай жасайтын қоғамдық қатынастар тәртібін мемлекеттің қолдауын айтамыз.

Қорғау құқығы бұзылған азаматтық құқықтары қалпына келтіруді қамтамасыз ету принципі, оларды сот арқылы қорғау азаматтық заңның негізгі бастауы ретінде айтылады (Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 2-бабы) [3].

Қатысушылардың қарауындағы субъективті азаматтық құқықтар тек қана нақты жүзеге асырылуға тиіс емес, сонымен бірге олар субъективтік құқықтың бұзылуымен пайда болған барлық жоғалтуларды өтеп, қалпына келтіруді, бұзылған құқықтарды түзетуге мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан проф. В.П. Грибановтың мынадай пікірі көңілге қонады: «құқық қорғау сипатының мүмкіндігі оның құқық өкілеттігі ретінде субъективтік материалдық талаптар мазмұнының өзімен белгіленеді» [4, 23 б.]. Демек кез келген субъективті азаматтық құқық қорғауға жатады, сонымен бірге осы құқықтың жүзеге асырушысы заңда қаралған құралдардың көмегімен оны қорғауға тиісті құқықты еншілейді.

Қазақстан Республикасының Азаматтық кодекстің 15-тарауының [3] шеңберінде азаматтық құқықтағы қорғануды кең мағынадағы меншік иесінің мүддесін қорғаудан айыра білу керек. Кең мағынада меншік иесінің мүддесін қорғау екі негізгі нысанға бөлінеді: юрисдикциялық және юрисдикциялық емес.

Қорғаудың юрисдикциялық түрі субъективті құқықтар бұзылғанда немесе дауға түскенде өкілетті мемлекеттік органдардың оны қорғауға араласуы болып табылады. Құқығы немесе заңдық мүддесі бұзылған тұста мемлекеттік немесе басқа да құзіретті органдарға (сот, аралық сот, жоғары инстанция және т.б.) шағымданады, әлгі аталған органдар өз кезегінде бұзылған құқықты қалпына келтіру және бұзықшылықты жою үшін өкілеттігіне сай қажетті шараларды қолданады. Қорғаудың юрисдикциялық нысаны бұзылған құқықтарды қорғаудың жалпы және арнайы тәртібін белгілейді. Жалпы тәртіпке сәйкес заңмен қорғалатын азаматтық құқықтардың мүддесін қорғау сот (төрелік немесе аралық сот) арқылы жүзеге асады.

ҚР Азаматтық кодекстің 9-бабы [3] жалпы тәртіппен қатар әкімшілік тәртібін де қарастырған. Әкімшілік тәртіппен жүзеге асырылатын меншік иесінің құқығын қорғау құралы шағым болып табылады, ол құқық бұзушылық нәтижесінде зардап шеккен құқық иесінің мүддесін қорғауға орай тиісті өкілетті органға беріледі. Кейбір заңдарда аралас, яғни меншік құқығы мен басқа да заттық құқық қорғаудың әкімшілік сот тәртібін қолданады. Мұндай жағдайда мүліктің меншік иесі мен иеленушісі сотқа шағынбас бұрын мемлекеттік басқару органына шағымданады. Қорғаудың юрисдикциялық емес нысаны заттың меншік иесі мен оны иеленушісінің мемлекеттік және басқа құзіретті органға бармай-ақ өз бетімен қорғауын білдіреді. ҚР Азаматтық кодекстің тұжырымдарында аталған әрекеттер «азаматтық құқықтардың өзін-өзі қорғауы» ұғымымен байланысты (АҚ-тің 9-бабы) және меншік құқығы мен басқа заттық құқықтарды қорғаудың бір әдісі ретінде қаралады.

Азаматтық құқықтың өзін-өзі қорғауы өзінің заңды табиғатында құқық қорғау әдісі болып табылмайтын өзіндік нысанын еншілейді деген пікір де бар. Мәселен, проф. А.П. Сергеев қорғанудың дербес түрі ретінде өзін-өзі қорғау құқығы сот және әкімшілік нысандарымен бірдей қаралуы керек дейді [5, 14 б]. Біздің де пікірімізше, өзін-өзі қорғау құқығына ешкімнің тиіспейтіндігін қамтамасыз етуге, бұзылған құқықты қалпына келтіріп, оның салдарын жоюға бағытталған өкілетті тұлғаның заң немесе шарт негізінде әрекет етуге жол берілген азаматтық құқықты қорғаудың дербес нысаны болып табылады.

Жоғарыда айтылған құқықтық қорғаудың кең мағынасын меншік құқығын қорғаудың (және басқа да заттық құқықтың) арнайы құрал жүйесінен айыра білуі керек. Мұндай арнайы қорғану құқық бұзушылықтың сипатына байланысты келеді. Меншіктің абсолютті құқығы немесе басқа да заттық құқығы (мысалы, мүлікті алып қою) ретінде тікелей құқық бұзушылық кезінде заттық-құқықтық сипаты бар құралдары оны қорғауға кіріседі. Құқық бұзушы мен өкілетті тұлға арасында міндеттемелік қатынас болған ретте (мысалы, жалға алушы шартта көрсетілген мерзімде затты меншік иесіне қайтаруға тиіс болса) міндеттемелік құқықтың қорғау құралдары қолданылады. Міндеттемелік-құқық құралы талап қоюға тән нәрсе, ол бірден меншік құқығынан көріне бермейді, азаматтық құқықтың басқа институттарына негізделеді, яғни міндеттемелік талап қою меншік құқығын тікелей емес, соңында, яғни ақыр аяғында қорғайды. Ал меншік құқығын қорғаудың заттық-құқықтық құралы меншік құқығын қорғауға тікелей бағытталуымен сипатталады және қандай да бір нақты міндеттемемен байланыста болмайды. ҚР-ның заңдары жәбірленушінің құқық бұзушыға қарсы талап қою түрін таңдау мүмкіндігін (айталық, шарттық немесе заттық-құқықтық) бермейді, бұл орайда шетелдердегі «талап қою бәсекесі» деп аталатын жағдайларды қолдамайды.

Азаматтық құқық институттарының әр түрінен туындайтын не заттық-құқықтық, не міндеттемелікке жатпайтын ерекше қорғау тобы белгіленген. Мысалы, хабар-ошарсыз кетті деп танылған немесе өлді деп жарияланған адамдардың меншікке мүліктік құқықтарын қорғау (ҚР АҚ-тің 29, 32-баптары), кепіл ұстаушының жауапкершілігі туралы және т.б. болып табылады. Азаматтық құқықтар мен оған тиесілі міндеттер кез келген құқық қатынастарының, оның ішінде азаматтық құқықтың да түп қазығы болып табылады. Субъективті құқықтардың сипаты олардың

саралауы арқылы көрінеді. Біріншіден, абсолюттік (шек қойылмаған) және арақатысты құқық болып бөлінеді. Оларға тән ортақ қасиет аталған құқыққа сәйкес міндет кімнің мойнына жүктелетіндігіне байланысты мәселе деуге болады. Кейбір құқықтар азаматтық айналымға басқа қатысушылардың бәрін де құқықтардың жүзеге асуына бөгет жасамайтын етіп міндеттейді. Абсолюттік азаматтық құқық мазмұны жағынан қарама-қарсы тұрған арақатысты құқық: бұл құқық бойынша міндетті болатын бір ғана белгілі жақ немесе бірнеше белгілі жақтар. Бұл құқықтың сол міндетті болған субъектіге не міндетті субъектілерге ғана күші бар, сондықтан бұл міндетті бұзатын тек солар ғана.

Екінші саралау азаматтық құқықты заттық және міндеттеемелік деп бөледі. Заттық құқық деп заттар жөнінде туатын құқықты айтады. Бұл құқықтың иесі өзінің осы құқығын басқаның көмегіне мұқтаж болмай-ақ, тікелей іске асыра алады. Заттық құқықтардың ішіндегі бастысы – меншік құқығы. Меншік құқығы затқа тән, сондықтан да зат меншік иесінің тікелкі иелігінде болады, меншік иесі мен заттың арасында ешқандай делдалдық деген жоқ. Сатып алушының затқа құқығы міндеттеемелік деп бағаланады. Ол затты, яғни тек сатушының, яғни міндетті адамның қатысуымен ғана ала алады. Заттық құқықтар абсолюттік құқық, ал міндеттеемелік құқық – арақатысты құқық болып табылады.

Саралаудың үшінші түрінде құқық мүліктік және мүліктік емес деп бөлінеді. Сонымен азаматтық айналымға қатысушылар өздерінің құқықтарын емін-еркін қолдана алады. Дегенмен де заң азаматтық құқықтарды жүзеге асыру шектерін айқындайды. Біріншіден, оның азаматтық құқығын басқа біреуге қасақана залал келтіру үшін пайдалануына тыйым салады, сондай-ақ өзге де құқық түрлерін қолдану арқылы әлгіндей мақсатқа жол берілмейді. Мұндай құқықтарды өзге біреуге залал ету үшін қолданылуын айқындау сот тәжірибесінде мүмкін бе, мүмкін емес пе, айта қою қиын. Ал құқықты тұлғаның өзінің бас пайдасына жолсыз пайдалануының өзге түрлеріне келетін болсақ, ол азаматтық құқықтарды жүзеге асыруды шектеуде ескерілген. Бәсекелес кезінде коммерциялық ұйымдардың азаматтық құқығын шектеу олардың бас пайдасы үшін жолсыз әрекеттерге баруына тосқауыл қоюдан туындаған. Бәсекені шектеу белгілі бір тауар өндірушіден тек бір-екі фирманың ғана тауар алу мүмкіндігінен көрінеді. Коммерциялық ұйымдардың өзін жоғары қоюы деп оның монополистік пиғылмен бағаны аспандатып жіберуін айтады. Бұл өзі кеңінен таралған құбылыс.

Бұзылған немесе дауға түскен азаматтық құқық сотпен қорғалады. Бұл орайда сот әртүрлі тәсілдерді қолданады.

Құқықты тану. Бұл жағдайда сот кімнің дұрыс, кімнің бұрыс екендігін, кімнің құқығына жөнсіз қиянат жасалғанын анықтайды. Мұрагерлік жөніндегі дауда мұрагердік біреуі өзгесінің құқығын мойындамаса, онда сот мұрагерлікке құқықты тану жөнінде шешім шығарады. Бастапқы жағдайда қалпына келтіру және құқықты бұзатын немесе оның бұзылу қаупін туғызатын әрекеттерге тыйым салу. Оған мысалретінде затты заңсыз иеленушіден алып беру құқығын, сондай-ақ оны бұрынғы заңды иесіне қайтаруды айтуға болады. Егер сіз затыңызды жоғалтып алып, оны біреуден көрсеңіз, сот арқылы әлгі затыңызды қайтара аласыз.

Залалды өтеу. Егер тараптарға оның құқығын бұзу арқылы залал келтірсе, онда ол құқық бұзушыдан толық түрде өтемін талап етуге құқылы. Залал бұл арада келтірілген материалдық зиянның ақшалай көрінісі болып есептеледі. Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінде заладың екі түрі қарастырылады. Біріншісі – нақты нұқсан келтірілген залал, яғни мүліктің жоғалуы немесе зақымдануы, немесе бұзылған құқықты қалпына келтіруге кететін шығын. Екіншісі – алынбай қалған табыстар (айырылып қалған пайда) яғни дағдылы айналым жағдайында оның алуына болатын, бірақ алынбай қалған табыстарды егер ол түскен болса, онда құқық бұзылмаған болар еді.

Міндетті заттай орындатуға ұйғарым шығару. Жәбірленушінің көбіне-көп өз құқығын қалпына келтіруде көңілі көншімейді, сондықтан да ол құқығын бұзушыдан келген залалды сол күйінде қалпына келтіруді талап етеді. Егер сіздің сатып алған теледидарыңыз кепілдік мерзім ішінде істен шығып қалса, онда оны алған жерден ауыстырып беруді талап етесіз, сөйтіп міндетті заттай сол қалпына орнына келтіруге мәжбүр етуге құқыңыз бар.

Моральдық залалды өтеу. Моральдық залал деп азаматтардың материалдық игілігі болып саналмайтын және мүліктік емес құқығын бұзу арқылы оған дене немесе рухани залал келтіруді айтады. Оған мысал ретінде отбасындағы құпияны азаматтың еркінен тыс жария етуді немесе оның атын жамылып жарамсыз қылықтар жасауды және т.с.с. келтіруге болады. Азаматтың талабы бойынша сот құқық бұзушыға келтірген моральдық залалды ақшалай өтеуді міндеттей алады. Мұндай өтемнің көлемін сот қана анықтайды. Бұл бір жағынан алғанда оңай шаруа емес, өйткені, залалдың көлемін анықтауда белгілі бір қойылған шек жоқ. Ол үнемі ақшамен есептеуге келе бермейді.

Ар-намысты, қадір-қасиетті және іскерлік беделді қорғау. Азамат пен ұйым өзінің ар-намысына, қадір-қасиетіне және іскерлік беделіне кір келтіретін мағлұматтарды теріске шығару үшін сотқа жүгінеді. Сотқа жүгіну ондай мағлұматтарды таратушы адам әлгі таратқан мағлұматтарының шындыққа сай екендігін дәлелдей алмаған жағдайда жүзеге асады. Егер мұндай мағлұматтар бұқаралық ақпарат құралдары арқылы таратылған болса, онда сол бұқаралық ақпарат құралдарында берілген мағлұмат тегін түрде теріске шығарылуға тиіс. Егер аталған мағлұматтар ұйымнан шыққан құжатта болса, бұл құжаттағы мағлұматтардың шындыққа сай келмейтіндігі туралы тиісті адамға міндетті түрде хабарлана отырып, мұндай құжат алмастырылуға немесе кері сұратылып алынуға тиіс. Сонымен, тұлға таратылған жалған мағлұматтар арқылы өзіне келген залалды (моральдық зиянды) өтеуді талап етуге қақысы бар.

Енді тағы бір тәсіл – өзін-өзі қорғауға тоқтала кетелік. Осы сөз тіркесінің өзінен көрініп тұрғандай, азамат пен ұйым өзінің құқығын өзі қорғайды. Бұл орайда өзін-өзі қорғау тек құқық бұзушыға және оның әрекеттерін жоюға ғана бағытталуы тиіс. Тәжірибеде өзін-өзі қорғау жиі кездеседі. Мысалы, телефон станциясы абонентті көрсетілген қызметке төлемді үнемі уақытылы төлемегені үшін байланыс жүйесінен айырып тастайды. Мұндай өзін-өзі қорғау құқығы кепіл, мүлікті қорғау шарасы, қажетті қорғану және т.б. түрлерінде кездеседі.

Қорыта келе, азаматтық құқықты қорғаудың жаңа құралдары ҚР АҚ-тің 9-10 баптарында қарастырылған [3], бұл баптарда бұрын-соңды заңдарда қаралмаған жолдары көрсетілген. Мысалы, моральдық зиянды өтеу, яғни тұлғалардың өзіндік мүліктік емес иеліктері мен құқықтарының бұзылуы, кемітілуі немесе олардан айырылуы, соның ішінде жәбірленушінің өзіне қарсы құқық бұзушылықтың жасалуы салдарынан басынан кешірген жан азабы немесе тән азабы. Моральдық шығын ақшалай нысанда төленеді. Екінші бір жағдай, ол мемлекеттік билік органының заңдарға сай келмейтін құжат шығаруы, сондай-ақ осы органдардың лауазымды адамдарының әрекетімен (яки әрекетсіздігімен) келтірілген залалды өтеу механизмі енгізілген (ҚР АҚ 9-баптың 5-тармағы). Азаматтық-құқықтық қорғаудың әдістері дегеніміз: а) зат иесінің ол затты біреудің заңсыз иеленуінен өзіне зат күйінде қайтарылуын талап етуі (виндикация); ә) иемдену еркінен айырмайақ заңды пайдалануға жасалып отырған кедергіні жоюды талап ету (негаторлық талап); б) затты жойып жіберген немесе бүлдірген жағдайда зиянның (шығынның) орнын толтыру (ақшалай құнын өтеу); в) басқа бір адам негізсіз ие болған немесе сақтап қалған, виндикация жолымен немесе зиянның орнын толтыру арқылы қайтарып алуға болмайтын заттың құнын зат иесіне ақшалай төлеу.

Меншік құқығын қорғаудың алғашқы екі әдісі меншік иесіне затты сол қалпында иемдену, пайдалану және оған билік жүргізу мүмкіндігін қамтамасыз етуге бағытталған. Талап ету – затты иесіне қайтару немесе пайдалануға тигізіп отырған кедергіні жою туралы сотқа қойылған талап заттық-құқықтық талап деп аталады. Аталған әдістердің соңғы екеуі міндеттемелік құқығына жатады – мұндай жағдайда меншік иесіне заттың ақшалай ақысы төленеді, ал тиісті талаптар міндеттемелік талаптар деп аталады.

Қорғау құқығы проблемасы бұл тек материалдық құқықтың ғана проблемасы емес, ол сонымен бірге азаматтық іс жүргізу құқығының да проблемасы болып табылады. Сонымен бірге азаматтық іс жүргізу құқығы ғылымында қорғау құқығы, әдетте, талап қою құқығы туралы мәселеге келіп тіреледі. Бұл орайда талап қоюға құқық туралы мәселені шешуде айтарлық алшақтық туындайды. Меншік құқығын қорғаудың тиімді құралын іздестіруде заңдық рәсімдерді жеңілдетуге деген ынта күшейе түсті. Қазақстанда талап қоюға байланысты жалпы іс

жүргізу тәртібі өте-мөте ауқымды болғанын айта кеткен жөн. Сондықтан да азаматтық сот құқықтық рәсімдері арқылы іс жүргізу, әсіресе бұйрық арқылы іс жүргізу (Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексімен) [6], ықшамдай түсу сотпен қорғау ісінің тиімділігіне жағдай жасайды. Әдебиеттерге қарағанда, көптеген елдерде бұйрық арқылы іс жүргізу бар екендігін көреміз, айталық, ол көне рим, ағылшын, басты герман және швед үлгілері түрінде кездеседі. Мысалы, рим құқығында сот бұйрығының болмысы преторлық қорғау нысанында болды, претор өтініш берушінің тілегі бойынша қандай да бір әрекеттерді тоқтатын болған, бұл орайда ол өтініш берушінің бұзылған мүддесін ескерген. Мұндай үкім интердикті деп аталады. Ал герман құқығында да шарт қойылған және сөзсіз сот бұйрығы бар. Мысалы, оның соңғысы соттың бұйрығынан немесе тыйым салуынан көрінеді, онда жауапкердің қойылған мәселе бойынша ақталуына жол берілмейді. Ондай бұйрықтарды беру жауапкерді шақырмай-ақ және оның түсіндірмесін тыңдамай-ақ талап қоюшының бір жақты өтінішімен жүзеге асырылады. ҚР АПК-ның 139-бабына сәйкес сот бұйрығы былайша айқындалады: «өндіріп алушының ақшалай сомаларды өндіріп алу немесе жылжымайтын мүлікті борышкерді немесе өндіріп алушыны олардың түсіндірмелерін тыңдау үшін шақырмай-ақ және сотта іс қарамай-ақ, даусыз талаптар бойынша борышкерден талап ету туралы арызы бойынша шығарылған судьяның актісі болып табылады» [7, 62 б.].

Заң бойынша қорғау объектісі тек қана субъективтік азаматтық құқықтар ғана емес, сонымен бірге ол заңдармен қорғалатын мүдделерді де қамтиды. Қорғалатын мүдделер субъективтік құқыққа байланысы жоқ дербес түрде бола алады. Мысалы, оған адамның ар-намысы мен абыройы жатады. Қорғауға жататын мүдде құқық бұзушылық нәтижесінде субъективтік құқықтың өзі тоқтатылған жағдай да болуы мүмкін. Мысалы, зат жойылып кеткен кезде оған меншік құқығын қорғау мүмкін болмай қалады. Мұндай жағдайда бұрынғы меншік иесінің заңмен қорғалатын мүддесін қорғау және мүліктік жағдайын қалпына келтіру мәселесі қойылуы мүмкін. Демек, заңмен қорғалатын мүдде қорғаудың дербес объектісі ретінде жиі кездесетінін байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Новицкий И.Б. Римское право. – М., 1993. – 187 с.
- 2 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы: Юрист, 2021. – 40 б.
- 3 Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі. – Алматы: Юрист, 2021. – 458 б.
- 4 Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. – М., 2010. – 281 с.
- 5 Сергеев А.П. Защита гражданских прав. В кн. Гражданское право. – М., 2007. – 301 с.
- 6 Қазақстан Республикасының Азаматтық процесілік кодексі. – Алматы: Юрист, 2021. – 144 б.
- 7 Жалғасбаев Т.К., Меирбекова Г.Б. Азаматтық сот өндірісінде дауды партисипативтік рәсім тәртібімен реттеу ерекшеліктері // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ХАБАРШЫ «Юриспруденция» сериясы, 2021. - №4 (66). – Б. 61-66.

МРНТИ 10.27.01
УДК 347

Б.А. Тайторина¹, М.Т. Бейсенбаева²

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

²Қазақ Ұлттық аграрлық зерттеу университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ГАЗ САЛАСЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының газ саласын құқықтық реттеу мәселелері заңнаманы талдау негізінде қаралды. Авторлар негізінен табиғи газдың меншікті ресурстары есебінен газ тасымалдау жүйесін кезең-кезеңімен дамыту және газға деген ішкі сұранысты – экологиялық таза отын түрі ретінде-ұлғайту үшін жағдай жасауды мақсат ететін Қазақстан Республикасының газ саласын реттеудің қазіргі заманғы нормативтік құқықтық базасын талдады.

Зерттеуде мемлекеттік тігінен интеграцияланған компанияның (ұлттық оператордың) тетігі газ саласын дамытудың бастапқы кезеңдерінде неғұрлым тиімді болып көрінетіндігі жөнінде; сондай-ақ шет елдердегі газ саласын реттеу оның әрбір нақты мемлекеттің даму деңгейіне байланысты айтарлықтай ерекшеленеді деген тұжырым жасалды.

Отын-энергетика кешенінің дамуы мультипликациялық әсер береді. ОЭЖ саласындағы инвестициялар елдің инфрақұрылымын белсенді дамытуға, озық технологиялар трансферін жүзеге асыруға мүмкіндік береді, экономиканың инновациялық дамуына ықпал етеді, еңбекке қабілетті халықтың едәуір бөлігінің жұмыспен қамтылуына кепілдік береді, осының негізінде әлеуметтік саланың дамуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: құқықтық реттеу, заңнама, құқық, газ, газ саласы, газбен жабдықтау, жер қойнауын пайдаланушылар, кен орны, энергетикалық нарық

Тайторина Б.А.¹, Бейсенбаева М.Т.²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

²Казахский национальный аграрный университет

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье на основе анализа законодательства рассмотрены проблемы правового регулирования газовой отрасли Республики Казахстан. Авторами подвергнута анализу современная нормативная правовая база регулирования газовой отрасли Республики Казахстан, имеющая целью создание условий для поэтапного развития газотранспортной системы и увеличения внутреннего спроса на газ – экологически чистого вида топлива – в основном за счет собственных ресурсов природного газа. В исследовании сделаны выводы о том, что регулирование газовой отрасли в зарубежных странах значительно различается в зависимости от уровня ее развития в каждом конкретном государстве; механизм государственной вертикально-интегрированной компании (национального оператора) представляется наиболее эффективным на начальных этапах развития газовой отрасли. Развитие топливно-энергетического комплекса дает мультипликационный эффект. Инвестиции в отрасли ТЭК позволяют активно развивать инфраструктуру страны, осуществлять трансфер передовых технологий, способствуют инновационному развитию экономики, гарантируют занятость значительной части трудоспособного населения, тем самым способствуя развитию социальной сферы.

Ключевые слова: правовое регулирование, законодательство, право, газ, газовая отрасль, газоснабжение, недропользователи, месторождение, энергетический рынок.

B.A. Taitorina¹, M.T. Beissenbayeva²
¹Abai Kazakh National Pedagogical University
²Kazakh National Agrarian University

LEGAL REGULATION OF THE GAS INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

In the article, based on the analysis of legislation, the problems of legal regulation of the gas industry of the Republic of Kazakhstan are considered. The authors analyzed the modern regulatory legal framework for regulating the gas industry of the Republic of Kazakhstan, which aims to create conditions for the gradual development of the gas transportation system and increase domestic demand for gas - an environmentally friendly type of fuel - mainly due to its own natural gas resources. The study concludes that the regulation of the gas industry in foreign countries varies significantly depending on the level of its development in each particular state; the mechanism of the state vertically integrated company (national operator) seems to be the most effective at the initial stages of the development of the gas industry. The development of the fuel and energy complex has a multiplier effect. Investments in the fuel and energy sector make it possible to actively develop the country's infrastructure, carry out the transfer of advanced technologies, contribute to the innovative development of the economy, guarantee the employment of a significant part of the working population, thereby contributing to the development of the social sphere.

Keywords: legal regulation, legislation, law, gas, gas industry, gas supply, subsoil users, field, energy market.

Кіріспе

Қазақстан Республикасын газдандырудың 2015-2030 жылдарға арналған бас схемасы (2014 жылдың соңында қабылданған) Қазақстанның ішкі газ тұтынуды ұлғайту жөніндегі жоспарларын ресми түрде бекітілді. Аталған құжаттың мақсаты-газ тасымалдау жүйесін кезең-кезеңімен дамыту және негізінен табиғи газдың меншікті ресурстары есебінен экологиялық таза отын түрі болып табылатын газға ішкі сұранысты ұлғайту үшін жағдай жасау.

2012 жылғы 9 қаңтардағы "Газ және газбен жабдықтау туралы" ҚР Заңы жер қойнауын пайдаланушылар иеліктен шығаратын шикі газды және жер қойнауын пайдаланушылар өндірген тауарлық газды сатып алуға мемлекеттің басым құқығына қатысты нормаларды қамтиды. Басым құқықты Ұлттық оператор – ҚР тауарлық газға деген ішкі қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін Үкімет құратын және газбен жабдықтау саласындағы қызметті жүзеге асыратын компания іске асырады. Заңда көзделген мемлекеттің басым құқығы заңда көзделген белгілі бір ерекшеліктерге ие. Басым құқық: газ және (немесе) газ конденсаты кен орындарында өндірілетін шикі газды және одан өндірілген тауарлық газды; газ және (немесе) газ конденсаты кен орындарында өндірілетін шикі газдан өндірілген тауарлық газды; қайта газдандыру процесінде алынған сұйытылған табиғи және тауарлық газды; ҚР халықаралық шарттарына сәйкес өткізілетін шикі газды; Қазақстан Республикасынан тыс өндірілген, газ тұтыну үшін әкелінген тауарлық газды өткізу жағдайларына, Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары негізінде Қазақстанда өндірілетін шикі газдан Қазақстаннан тыс өндірілген тауарлық газ; газ және газбен жабдықтау саласындағы мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) шарты негізінде өндірілген тауарлық газға қолданылмайды. Бұл ретте газбен жабдықтау саласындағы МЖӘ деп ҚР-ға тиесілі ілеспе газды қайта өңдеу бөлігіндегі ынтымақтастық түсініледі. Мемлекет газбен жабдықтау жүйесінің иеліктен шығарылатын объектілерін және осындай объектілер меншік иелерінің қатысу үлестерін (акциялар пакеттерін) сатып алуға басым құқыққа ие. Жер қойнауын пайдаланушы өндірген және жер қойнауы туралы Заңға сәйкес ҚР-ға тиесілі ілеспе газ және жер қойнауын пайдаланушылар мемлекет меншігіне берген ілеспе газ мемлекет меншігінде болады. Ілеспе газ уәкілетті органның шешімі бойынша ол айқындаған көлемде газ және газбен

жабдықтау саласындағы МЖӘ шарты шеңберінде инвестордың меншігіне беріледі. Қазақстан Республикасына тиесілі ілеспе газдан тауарлық және (немесе) сұйытылған мұнай газын өндіретін жер қойнауын пайдаланушылар уәкілетті органның шешімі бойыншатауарлық газды ұлттық операторға тараптар МЖӘ шеңберінде тартылатын инвесторға тауарлық және (немесе) сұйытылған мұнай газды келіскен баға бойынша бере алады.

Нәтижелер және талқылау

Газ тасымалдау бөлігінде де белгілі бір шектеулер белгіленеді. Атап айтқанда, газ тасымалдау ұйымдары тауарлық газды магистральдық құбыржолдары арқылы тасымалдау жөнінде: Ұлттық операторға; тауарлық газ өндірушілерге; жер қойнауын пайдаланушыларға – өздері өндірген шикі газды қайта өңдеу кезінде өндірілген тауарлық газдың меншік иелеріне; Қазақстан арқылы оның транзитін жүзеге асыратын, Қазақстаннан тыс жерде өндірілген тауарлық газдың иелеріне ғана қызметтер көрсетуге құқылы. Бұл ретте газ тасымалдау ұйымы газ ҚР техрегламенттері мен МЕМСТ-тарының талаптарына сәйкес келмеген және мемлекеттің басым құқығын сақтау туралы құжаттар берілмеген жағдайда газ тасымалдаудан бас тартуға міндетті.

Сұйытылған мұнай газын және табиғи газды тасымалдауға қатысты бірқатар шектеулер белгіленеді. Сұйытылған мұнай және табиғи газды Қазақстаннан тыс жерлерге темір жол, авто, теңіз және ішкі су көлігімен тасымалдауды: сұйытылған мұнай және табиғи газ өндірушілер; өздеріне тиесілі көмірсутек шикізатын қайта өңдеу кезінде өндірілген сұйытылған мұнай және (немесе) табиғи газдың меншік иелері; Қазақстаннан тыс жерде өндірілген сұйытылған мұнай және (немесе) табиғи газды Қазақстаннан әкету ниеті бар оның иелері жүзеге асыруға құқылы. Бұл ретте Қазақстаннан сұйытылған мұнай газын және (немесе) табиғи газды тасымалдау жөніндегі қызметтерді көрсететін тұлғалар мұндай қызметтерді жоғарыда аталған тұлғаларға ғана көрсетуге құқылы. Осылайша, ҚР заңнамасы ҚР Газ және газбен жабдықтау саласын қатаң реттеуді белгілейді, өйткені белгілі бір қызмет түрлерімен айналысуға (газды тасымалдау, өткізу, газбен жабдықтау жүйесінің объектілерін сатып алу және сату және т.б.) бірқатар шектеулер енгізеді. Мемлекет тарапынан Қазақстанда газ өткізуге айтарлықтай бақылау қарастырылған. Бұл ретте елде газбен жабдықтаудың бірыңғай жүйесін құру үшін алғышарттар жасалады. Бірыңғай экономикалық кеңістіктің (БЭК) нормативтік-құқықтық базасын қалыптастыру шеңберінде 2010 жылғы 9 желтоқсанда Мәскеуде газ тасымалдау жүйелері бойынша газ тасымалдау саласындағы табиғи монополиялар субъектілерінің қызметтеріне қол жеткізу қағидалары туралы келісімге қол қойылғанын атап өткен жөн. Бұл келісім баға белгілеу және тарифтік саясат негіздерін қамтиды және ҚР 2011 жылғы 2 мамырдағы № 434-IV Заңымен ратификацияланған.

Газ саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейтін заңнамалық және өзге де нормативтік құқықтық актілердің негізгі ауқымын "Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы" 2017 жылғы 27 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының Кодексі; "Газ және газбен жабдықтау туралы" 2012 жылғы 9 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы; "Магистральдық құбыр туралы" 2012 жылғы 22 маусымдағы Қазақстан Республикасының Заңы; "Индустриялық-инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы" 2012 жылғы 9 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы кұрайды. Осы саланы құқықтық реттеуді дамыту үшін Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңестің "Еуразиялық экономикалық одақтың ортақ газ нарығын қалыптастыру тұжырымдамасы туралы" 2016 жылғы 31 мамырдағы №7 шешімінің маңызы зор: Одақтың ортақ газ нарығын қалыптастыру бағдарламасының іс-шараларын орындау аяқталғаннан кейін мүше мемлекеттер одақ шеңберінде одақтың ортақ газ нарығын қалыптастыру туралы халықаралық шарт жасасады, онда мүше мемлекеттердің аумақтарында орналасқан газ тасымалдау жүйелеріне қол жеткізудің бірыңғай қағидалары, оның ішінде, және оның 2025 жылғы 1 қаңтардан кешіктірмей күшіне енуін қамтамасыз етеді.

Дәлелденген газ қоры бойынша Қазақстан әлемде ТМД елдері арасында 18-ші және 3-ші орында. Қазақстан Республикасының геологиялық газ ресурстары (Каспий қайраңындағы ашылған жаңа кен орындарын ескере отырып) 6-7 трлн. м³. алынатын қорлар шамамен 3,8 трлн. м³ газ.

Қазақстан Республикасында газ өнеркәсібін дамыту үшін негізгі шектеулер: газ қорларының негізгі үлесі мұнай – газ конденсатты кен орындарының ілеспе мұнай газына (бұдан әрі-ІМГ) келеді; ІМГ тазарту және тауарлық газды одан әрі өткізу үшін экономикалық ынталандырулар жоқ; Қазақстанның негізгі өңірлеріне тауарлық газды өткізу үшін газ тасымалдау инфрақұрылымы жоқ.

Негізгі газ құбырлары Қазақстан аумағы арқылы Ресей мен Қытай бағытында Түрікмен және Өзбек газының халықаралық транзитін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Газ өнеркәсібінің негізгі мақсаты ішкі нарықта газды тиімді өндіру және пайдалану үшін инфрақұрылымды дамыту болып табылады. Ұзақ мерзімді перспективада газ өнеркәсібінің негізгі міндеттері: ІМГ өңдеуге арналған технологиялар мен инфрақұрылымды дамыту; сұйытылған табиғи газды пайдалануға арналған инфрақұрылымды дамыту; Солтүстік Қазақстан өңірлерін газ тасымалдау инфрақұрылымымен қамтамасыз ету болып табылады; шалғайдағы аудандарды және СҚГ-ға мотор отындары нарығын газдандыруды дамыту; қосылған құны жоғары мұнай-химия өнімін ала отырып, газды қайта өңдеудің жоғары бөліністерін дамыту.

Жаһандық трендтерге шолу. Қазіргі уақытта әлемде тұтынылатын энергия ресурстарының шамамен 85%-ы қазбалы отын түрлеріне тиесілі, бұл ретте газға шамамен 24% тиесілі, бұл шамамен 3,35 трлн. жылына м³. Болашақта, қолда бар болжамдардың көпшілігіне сәйкес, әлемдік энергия теңгеріміндегі газдың рөлі күшейе түседі, бұл осы энергия тасымалдаушының жоғары экологиялық тазалығымен де, салыстырмалы түрде үлкен қорларымен де байланысты. Тауарлық газдың негізгі әлемдік өндірушілері Америка Құрама Штаттары (бұдан әрі – АҚШ) және Ресей болып табылады, оларға шамамен 1,3 трлн. жылына м³ немесе тауарлық газ өндірісінің әлемдік көлемінің 38%-дан астамы тиесілі.

Сонымен бірге, АҚШ-та дәстүрлі газ өндіретін шығарылатын қуаттылықтардың белсенді түрде дамып келе жатқан тақтатас газ кен орындарымен кең көлемде алмастырылуы байқалады. Мұндай кен орындарының ерекшелігі қолда бар газ ресурстарын болжаудың өте төмен дәлдігі, сондай-ақ оларды пайдаланудың алғашқы жылдарында ұңғымалар дебитінің айтарлықтай төмендеуі (80%-ға дейін) болып табылады, бұл ұңғымалар қорын үнемі жаңарту қажеттілігін және өндіру көлемінің тұрақсыздығының жоғары тәуекелдерін негіздейді.

Газ өндірудің ұзақ мерзімді әлемдік перспективаларына теріс әсер ететін және отынның көптеген қазбалы түрлеріне тән негізгі фактор өндірудің энергетикалық рентабельділігінің төмендеуі болып табылады. Жыл сайын жоғары рентабельді газ қоры азайып келеді және шартты отынның әр тоннасын өндіруге көбірек энергия жұмсау қажет. Осы тұрғыдан алғанда, энергетикалық рентабельділіктің өте төмен көрсеткіштерімен сипатталатын тақтатас газының ресурстарын пайдалану жаһандық энергия тапшылығына тағы бір қадам болып көрінеді.

Екінші жағынан, жер бетіндегі халық санының өсу қарқынының баяулауына қарамастан, энергия тасымалдаушыларға, оның ішінде газға әлемдік сұраныстың айтарлықтай ұлғаю үрдісі сақталуда.

Қолда бар болжамдарға сәйкес газға сұраныстың өсуінің ең жоғары серпіні электр энергиясын өндіру секторында күтіледі, ал газды әлемдік тұтынудың өсуінің негізгі қозғалтқыштары Оңтүстік-Шығыс Азия (бірінші кезекте Қытай) және Таяу Шығыс елдері деп аталады. Сонымен қатар, әлемдік экономикадағы дағдарыс құбылыстарының сақталуы, сондай-ақ болашақта оңай қол жетімді газ ресурстары санының біртіндеп төмендеуі мұндай болжамдарды теріс жағына қайта қарау қажеттілігіне алып келуі мүмкін.

Қазіргі уақытта Қазақстандық тауарлық газды өткізудің жалғыз сыртқы нарықтары Ресей мен Қырғызстан болып табылады. Жеткізудің бұл схемасы тарихи түрде кеңестік газ тасымалдау инфрақұрылымы аясында қалыптасты және Ресей Федерациясында "Газпром" ААҚ бірыңғай экспорттық каналының болуымен байланысты.

Еуразиялық экономикалық одақты дамыту шеңберінде бірыңғай энергетикалық нарықтар құру мәселелері пысықталуда, бұл келешекте Қазақстан үшін Еуропалық газ нарықтарына шығу мүмкіндігін ашуы мүмкін.

Шет елдерде газ саласын реттеу әрбір нақты мемлекетте оның даму деңгейіне байланысты айтарлықтай ерекшеленеді, ол мынадай факторлармен айқындалады: 1) газ тасымалдау инфрақұрылымының даму деңгейі; 2) нарықтың сыйымдылығы, газ көздерінен қашықтығы, тұтыну-дың шоғырлануы, төлемге қабілетті сұраныстың болуы; 3) өзге энергия жеткізгіштермен бәсекелестік (көмір, мазут); 4) саяси және өзге де факторлар. Бұл ретте газ нарығы дамушы елдер үшін (Индонезия, Малайзия, Мексика, ТМД елдері және т. б.) мынадай ерекшеліктер тән: 1) бүкіл салаға елеулі әсер ететін және нарықтың елеулі үлесін алатын мемлекеттік тігінен интеграцияланған компания бар; 2) мемлекеттік компания газ өндіру сегментінде кеңінен ұсынылған және (немесе) тәуелсіз өндірушілерден газ сатып алуды жүзеге асырады; 3) газды тасымалдау және бөлу көбінесе мемлекеттік компанияда монополияда болады, үшінші тұлғалар үшін тасымалдау жөніндегі қызметтерге қол жеткізуге әртүрлі шектеулер байқалады; 4) бір компанияның не компаниялар тобының шеңберінде газды тасымалдау жөніндегі қызметтерді оны іске асыру жөніндегі қызметпен қоса атқаруға жол беріледі; 5) тариф белгілеу мен баға белгілеуді реттеудің жоғары дәрежесі орын алады.

Өз кезегінде, газ нарығы дамыған елдер үшін (Германия, Ұлыбритания, Жапония және басқалары) мынадай белгілер тән: 1) газ өндіру және маркетинг сегменттерінде әртүрлі өндірушілер арасында бәсекелестік дамыған; 2) газ тасымалдауға арналған монополия жиі сақталады, бірақ мемлекет газ тасымалдау жүйесіне кемсітусіз қол жеткізуді белгілеуге ұмтылады; 3) газ тасымалдау жөніндегі қызметті көтерме және бөлшек саудада өткізуге біріктіруге жиі тыйым салынады; 4) тариф белгілеу жүйесі ақпаратты ашуды және кемсітушіліктің болмауын талап етеді.

Газ нарықтары дамыған барлық дерлік елдерде саланы бастапқы дамыту мемлекеттің қолдауымен газ өндіруді, тасымалдауды және өткізуді қамтитын монополиялық компаниялардың қолдауымен жүзеге асырылғанын атап өту қажет. Кейіннен газ саласының дамуы мен өткізу нарығының ұлғаюына қарай оны біртіндеп ырықтандыру және мемлекеттік сатылас интеграцияланған компанияның ықпалын қысқарту жүргізілді.

Осылайша, мемлекеттік тігінен интеграцияланған компанияның (ұлттық оператордың) тетігі газ саласын дамытудың бастапқы кезеңдерінде неғұрлым тиімді болып көрінеді, бұл инфрақұрылымға Елеулі күрделі салымдармен, инвестициялық жобалардың өзін-өзі ақтауының ұзақ мерзімдерімен және газ нарығының дамымауымен байланысты. Бұл тәсіл Қазақстанда қабылданған "Газ және газбен жабдықтау туралы" Қазақстан Республикасының Заңы шеңберінде өзінің заңды көрінісін тапты [1]. Заң Тәуелсіз Қазақстан тарихында алғаш рет тауарлық, сұйытылған мұнай газын және сұйытылған табиғи газды тасымалдау, бөлу, тұтыну, сондай-ақ көтерме және бөлшек саудада өткізу мәселелерін заңнамалық деңгейде реттеді.

Газ туралы заңды әзірлеу кезінде Қазақстан үшін аумақтың үлкен ауданы мен экономикалық белсенділіктің төмен тығыздығына байланысты ауқымды инфрақұрылымдық жобалардың өте төмен инвестициялық тартымдылығы тән екендігі назарға алынды, оларға өзгелерден басқа, газ тасымалдау және газ тарату желілерін салу мен жаңғырту жатады. Бұл мәселені шешу үшін газ туралы Заңмен газ және газбен жабдықтау саласындағы ұлттық оператор институты енгізілді, оның негізгі міндеттері жер қойнауын пайдаланушылардан кейіннен оны ішкі нарықта және экспортқа қайта сата отырып, шикі және тауарлық газды сатып алу, сондай-ақ Қазақстан Республикасын газдандырудың бас схемасы шеңберінде газ тасымалдау және газ тарату желілерін жаңғырту мен дамыту жобаларын түскен қаражатқа қаржыландыру болып табылады. Сонымен қатар, заңмен ұлттық оператордың мемлекеттің басым құқығы шеңберінде жер қойнауын пайдаланушылардан газ сатып алу бағаларын, сондай-ақ ішкі нарықта тауарлық және сұйытылған мұнай газын көтерме саудада өткізу бағаларын мемлекеттік реттеу енгізілді, олар ұлттық оператордың қажетті кірістілігін қамтамасыз етуге тиіс еді. Қазақстан Республикасында газға баға белгілеуді мемлекеттік реттеу жүйесінің елеулі кемшілігі қысқы жылыту кезеңінде газ жеткізудің тұрақтылығын қамтамасыз етуге, сондай-ақ газды тұтынудың біркелкі еместігін біршама тегістеуге мүмкіндік беретін газға сұраныс пен ұсыныстың маусымдық ауытқуларын есепке алудың болмауы болып табылады. Барлық белгіленген мән-жайлар Қазақстан Республикасында газға баға белгілеу жүйесін дереу жетілдіру, сондай-ақ ұлттық оператордың қызметін қаржылық қамтамасыз етудің қосымша нұсқаларын пысықтау қажеттілігін негіздейді.

Газ туралы Заңның тағы бір жаңалығы газ және газбен жабдықтау саласындағы әріптестік институты (бұдан әрі – МЖӘ) болды, ол мемлекетке тиесілі немесе жер қойнауын пайдаланушы

мемлекет меншігіне беретін ілеспе газды тиімді пайдалану проблемасын осындай газды кәдеге жаратуға байланысты проблемаларды болдырмау мақсатында шешуге арналған.

Сұйытылған мұнай газы бөлігінде газ туралы заңда уәкілетті органның сұйытылған мұнай газының көлемдерін өндірушілерден газ желісі ұйымдарына "әлеуметтік" баға бойынша тікелей бөлу тетігі көзделген. Орта мерзімді кезеңде сұйытылған мұнай газына "төмен" көтерме бағаларды сақтау орынды болып табылады және тауарлық газ нарығына ұқсас, нарық сыйымдылығының аздығынан туындаған инфрақұрылымды жаңғыртуға және дамытуға инвестициялардың төмен тартымдылығымен негізделген.

Сонымен қатар, ішкі нарыққа "әлеуметтік" газды жеткізудің қолданыстағы тетігінде бір-қатар елеулі кемшіліктер бар. Біріншіден, мұндай газ инфрақұрылымды жаңғырту және дамыту жөніндегі жобаларды іске асыруына қарамастан, барлық аккредиттелген газ желісі ұйымдарына таратылады. Нәтижесінде көптеген газ желісі ұйымдары алынған кірістерді инфрақұрылымға қосымша салмайды. Екіншіден, "әлеуметтік" газ желісін қоспағанда, газ желісі ұйымдары үшін сұйытылған мұнай газын экспорттауға рұқсат етілген, алайда іс жүзінде уәкілетті органда жеңілдікті сұйытылған мұнай газын заңсыз әкетудің алдын алуға мүмкіндік беретін тиімді тетіктер жоқ. Үшіншіден, газ желісі ұйымдарының өтінімдері негізінде жеткізу жоспары шеңберінде сұйытылған мұнай газын тарату тетігі жеткілікті түрде төмен транспаренттілікпен сипатталады және тиісті өңірдің сұйытылған мұнай газына нақты қажеттілігін бағалауға мүмкіндік бермейді.

Айта кету керек, бұл тетік тапшы нарықтар үшін уақытша шара ретінде орынды, ал қазақстандық сұйытылған мұнай газы нарығы профицит болып табылады. Осыған байланысты республикада оны ішкі нарыққа жеткізу жүйесін жетілдіру қажеттілігі бар [1].

2014 жылғы 5 желтоқсанда Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 1275 қаулысымен Қазақстан Республикасының газ секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі Тұжырымдамасы бекітілді:

Қазақстан Республикасының энергетикалық және экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

Қазақстан Республикасының аумағында тұтынушылардың барынша кең ауқымын газбен үздіксіз және экономикалық тиімді қамтамасыз ету және республиканың отын-энергетикалық балансындағы газ үлесін ұлғайту үшін жағдайлар жасау; газды пайдалану және қосылған құны жоғары газ-химия өнеркәсібі өнімін өндіру тиімділігін арттыру үшін жағдай жасау.

Тұжырымдаманың мақсаттарына қол жеткізу үшін мынадай негізгі міндеттерді шешу белгіленген:

1. Геологиялық барлау жұмыстарын қарқындету және тиімділігін арттыру арқылы ресурстық базаны кеңейтілген жаңғырту.

2. Газ өңдеу қуаттарын жаңғырту және кеңейту, ілеспе және табиғи газдың барлық бағалы компоненттерін кешенді алу және пайдалану.

3. Ішкі нарыққа және экспортқа жеткізу үшін тауарлық газ және газ химиясы өнімдерін өндіруді ұлғайту.

4. Жеткізу тиімділігін арттыру, құрылымы мен бағыттарын әртараптандыру үшін, оның ішінде тасымалдаудың жаңа технологияларын қолдана отырып, газ тасымалдау инфрақұрылымын дамыту.

5. Газға ішкі сұранысты, оның ішінде тұтынушылардың жаңа санаттары бойынша ынталандыру.

6. Ресурсты үнемдеу, өнеркәсіптің барлық секторларында газды үлестік тұтыну мен ысырапты қысқарту.

Қорытынды

Мемлекеттік саясаттың маңызды бағыты газ саласындағы жобалардың инвестициялық тартымдылығын арттыру болып табылады.

Тұжырымдаманы іске асыру бастапқыда 3 кезеңге бөлінген, республика 2021 жылы үшінші кезеңге өтті. Бірінші кезеңде (2015-2016 жылдар) газ саласының нормативтік-құқықтық базасын жетілдіруді қамтитын дайындық іс-шараларын өткізуді, олар арқылы тұжырымдаманы іске асыру болжанатын кешенді жоспарларды әзірлеуді және қабылдауды, сондай-ақ бірқатар пилоттық жобаларды іске асыруды болжады, олардың нәтижелері бойынша Қазақстан өңірлерін газдандыру сценарийлерінің тиімділігі айқындалатын болады. Тұжырымдамада екінші (2017-2020 жылдар) және үшінші (2021-2030 жылдар) кезеңдер шеңберінде іс-шаралар кешені

белгіленген, олардың нәтижесінде мынадай нысаналы көрсеткіштерге қол жеткізу жоспарланған:

1. Ресурстық база:

- минералдық-шикізат базасын толықтыруды қамтамасыз ету (газ қорларының 2015-2030 жылдар кезеңінде кемінде 600 млрд. м³ деңгейінде өсуі);

- Қарағанды көмір бассейнінде метан өндіру бойынша пилоттық жобаны іске асыру.

2. Газды өндіру және пайдалану:

- 2030 жылға қарай газ өндіру деңгейіне кемінде 59,8 млрд. м³ қол жеткізу;

- 2030 жылға қарай тауарлық газды бөлуге еркін көлемнің кемінде 21 млрд. м³ деңгейіне жетуі;

- 2030 жылға қарай сұйытылған табиғи газ өндірісінің көлемін кемінде 370 мың тонна деңгейінде жеткізу;

- газдан метанол, синтетикалық газойль, керосин, НАФТА, парафиндер мен майлар өндіру.

3. Газ тасымалдау: 2030 жылға қарай тауарлық газды магистральдық газ құбырлары арқылы тасымалдау көлеміне жылына кемінде 140 млрд. м³, оның ішінде жылына кемінде 120 млрд. м³ в транзит деңгейінде қол жеткізу (қолайлы сыртқы факторлар болған кезде);

"Интергаз Орталық Азия" АҚ магистральдық газ құбырлары бойынша:

1) 2013 жылғы деңгейден 2020 жылға қарай ҚНЖЕ-де газ тұтыну үлесін 5%-ға төмендету;

2) 2013 жылғы деңгейден 2020 жылға қарай электр энергиясын үлестік тұтынудың кемінде 10%-ын төмендету;

Тарату желілері бойынша:

1) 2013 жылғы деңгейден 2020 жылға қарай ҚНЖЕ-де газ тұтыну үлесін 10%-ға төмендету;

2) 2013 жылғы деңгейден 2020 жылға қарай электр энергиясын үлестік тұтынудың кемінде 10%-ын төмендету;

3) газдың коммерциялық ысырабының шамасын кемінде 50%-ға төмендету.

4. Газдандыру және газды тұтыну:

1) 2030 жылға қарай Қазақстан Республикасын газдандыру деңгейіне кемінде 56%-ға (ағымдағы деңгейден 32%-ға) қол жеткізу;

2) 2030 жылға қарай тауарлық газды ішкі тұтыну көлеміне жылына 18,1 млрд. м³ деңгейінде қол жеткізу, оның ішінде: отын-энергетикалық кешенмен – жылына 7,24 млрд. м³; өнеркәсіптік кәсіпорындармен – жылына 5,23 млрд. м³; халықпен және коммуналдық-тұрмыстық кәсіпорындармен – жылына 5,11 млрд. м³;) автомобиль, темір жол және теңіз көлігімен – жылына 0,5 млрд. м³.

5. Газ генерациясы:

1) 2030 жылға қарай кемінде 1700 МВт көлемінде жаңа газ генерациясын (ГТЭС және ПМУ) іске қосу;

2) 2030 жылға қарай газ генерацияларын 980 МВт кеңейту;

3) 2030 жылға қарай 947 МВт газ генерацияларын техникалық қайта жарақтандыру.

6. Газ химиясы:

1) 2030 жылға қарай газ – химия кәсіпорындарының тауарлық газды тұтынуын қамтамасыз ету – жылына кемінде 2,4 млрд. м³, пропан – жылына кемінде 650 мың тонна, бутандар-жылына кемінде 440 мың тонна;

2) 2030 жылға қарай жылына 500 мың тонна полипропилен және жылына 800 мың тонна полиэтилен өндіру, сондай-ақ өзге де газ-химия өнімдерін шығару көлемдеріне қол жеткізу.

7. Газ моторлы отын нарығы: 1) 2030 жылға қарай қоғамдық автокөліктерде және жол-коммуналдық қызметтердің көлігінде моторлы отын ретінде газды пайдалану деңгейіне қол жеткізу: Алматы және Астана қалаларында – кемінде 50%; облыс орталықтарында – кемінде 30%.

Газ секторында төменде көрсетілген міндеттерге қол жеткізу белгіленген:

1) газ өңдеу қуаттарын жаңғырту және кеңейту, ілеспе және табиғи газдың барлық бағалы компоненттерін кешенді алу және пайдалану;

2) ішкі нарыққа және экспортқа жеткізу үшін тауарлық газ және газ химиясы өнімдерін өндіруді ұлғайту;

3) газға ішкі сұранысты, оның ішінде тұтынушылардың жаңа санаттары бойынша ынталандыру "өндіру және қайта өңдеу секторын дамыту", "газ генерациясын және газ-химия өнер-

кәсібін дамыту" және "газ моторлы отын нарығын дамыту" бағыттары бойынша іс-шаралар кешенін іске асыру арқылы болжанады.

Өндіру және қайта өңдеу секторын дамыту. Нысаналы мақсат ретінде газды өндіру мен өңдеуді дамытудың прагматикалық" сценарийі айқындалды. "Прагматикалық" сценарийдің оңтайлы сипаты Қазақстанның ресурстық базасының жедел сарқылуынсыз елде мұнай өндірудің тиісті процестерінің теңгеріміне негізделген газ өндіру параметрлерінің серпінді өсуіне байланысты. 2020-2030 жылдар кезеңінде газ өндіру жылына шамамен 60 млрд.м³ деңгейінде тұрақтанатын болады, ал 2030 жылдан кейін Қазақстанның газ өндіру деңгейі 80 млрд. м³ асатын әлемдік топ-20-ға кіруі күтілуде.

Өндірілген газды пайдалану бөлігінде таңдап алынған" прагматикалық " сценарий 2030 жылға дейінгі кезеңде осындай әдісті қолданудың тиімділігі дәлелденген кен орындарында кері айдау арқылы қабаттардың мұнай беруін арттыру процесінде оны едәуір іске қосуды көздейді. Өз кезегінде, 2030 жылдан кейін қазақстандық ірі кен орындарында сұйық көмірсутектерді өндіру көлемінің төмендеуіне қарай кейіннен өткізу мақсатында қайта өңдеуге жіберілетін газдың үлесі өсетін болады.

Осылайша, 2020-2030 жылдар кезеңінде қазақстандық тауарлық газдың ресурстары жылына шамамен 21-25 млрд.м³ деңгейінде шектелетін болады, алайда көрсетілген кезеңнен кейін тауарлық газды өндіру көлемінің жылына 30-40 млрд. м³ дейін айтарлықтай өсуі күтіледі [2].

2013 жылғы «Жасыл экономикаға» көшу жөніндегі Тұжырымдамаға сәйкес: өндірістің жалпы көлемінде электр энергиясын өндірудегі газ электр станциялары үлесінің өсуі: 2020 жылға қарай 20%-ды, 2030 жылға қарай 25%-ды және 2050 жылға қарай 30%-ды құрауы тиіс [3]. 2020 жылы "Қазақстан Республикасының отын-энергетикалық кешенін дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасының" жаңа редакциясы бекітілді. Бастапқыда 2014 жылы бекітілген тұжырымдамадағы өзгерістер, ең алдымен, әлемдік экономиканың қазіргі заманғы болмысының нюанстарымен байланысты. Бірақ – отандық отын-энергетикалық кешеннің сыртқы факторларға тәуелділігін азайту және елдің максималды энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылатын түпкі мақсат өзгеріссіз қалды.

Отын-энергетика кешенінің дамуы мультипликациялық әсер береді. ОӘК саласындағы инвестициялар елдің инфрақұрылымын белсенді дамытуға, озық технологиялар трансферін жүзеге асыруға мүмкіндік береді, экономиканың инновациялық дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, олар еңбекке қабілетті халықтың едәуір бөлігін жұмыспен қамтуға кепілдік береді, осылайша әлеуметтік саланың дамуына ықпал етеді [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. "Газ және газбен жабдықтау туралы" 2012 жылғы 9 қаңтардағы № 532-IV Қазақстан Республикасының Заңы - https://onlinE.zakon.kz/document/?doc_id=31107618 (Өтініш берген күн: 28.02.2022 ж.)

2. Қазақстан Республикасының газ секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 5 желтоқсандағы № 1275 Қаулысы (Өтініш берген күн: 28.02.2022 ж.)

3. Қазақстан Республикасының «Жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдама туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы №577 Жарлығы Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығы. -<http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577> (Өтініш берген күн: 28.02.2022 ж.)

4. Иргалиев Е. Что ждет топливно-энергетический комплекс страны через 10 лет? - <https://365info.kz/2020/07/chto-zhdet-toplivno-energeticheskij-kompleks-strany-cherez-10-let>

**АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСС
ГРАЖДАНСКИЙ ПРОЦЕСС
CIVIL PROCEEDING**

МРНТИ: 10.31.21

УДК: 347.9.08

Г.Б. Меирбекова¹, А.Т. Камза¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

**ОРТА АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗ МЕМЛЕКЕТТЕР ДОСТАСТЫҒЫ
ЕЛДЕРІНДЕ МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙЫ**

Аңдатпа

Қазіргі уақытта ҚР азаматтарына сотқа жеткізбей туындаған дауларды шешу мүмкіндіктері туды. «Медиация туралы» арнайы Заң шығарылып, 2011 жылдың 5 тамызынан бастап қолданысқа енгізілді. Медиация туралы келісімге келетін болсақ, Қазақстанда ол дауды және жанжалды реттеу туралы келісім деп аталады және оған қатысушы тараптар дауды реттеуге қол қойған сәттен бастап, ол мәміле мәртебесін алады. Сонымен қатар, егер бұл келісімді тараптардың бірі өз еркімен орындамаса, екіншісі оны жеңілдетілген нысанда қолдануға жүгінуге құқылы. Мақалада медиация институтының пайда болуы, дамуынан бастап, оның қолдану аясын, медиаторлар түрін, Орта Азия елдері мен Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерімен салыстыра отырылып, кеңінен түсінік береді

Түйін сөздер: медиация, келісім, медиатор, жеке тұлға, Орта Азия елдері, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы

G.B. Meirbekova¹, A.T. Kamza¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University

**THE LEGAL STATUS OF THE USE OF THE INSTITUTE OF MEDIATION IN THE
COUNTRIES OF CENTRAL ASIA AND THE COUNTRIES OF THE COMMONWEALTH
OF INDEPENDENT STATES**

Abstract

Currently, citizens of the Republic of Kazakhstan have the opportunity to resolve disputes without bringing them to court. On August 5, 2011, a special law "On Mediation" was adopted and came into force. As for the mediation agreement, in Kazakhstan it is called an agreement on the settlement of disputes and conflicts, and it acquires the status of a transaction from the moment the parties sign the dispute settlement agreement. In addition, if one of the parties voluntarily failed to comply with this Agreement, the other has the right to submit an application for its application in a simplified form. The article describes the emergence and development of the mediation institute, the scope of its application, the type of intermediaries in comparison with the countries of Central Asia and the Commonwealth of Independent States.

Keywords: monopoly, competition, individual, entrepreneur, entrepreneurial activity, economics.

Меирбекова Г.Б.¹, Камза А.Т.¹

¹ Казахский Национальный педагогический университет им. Абая

ПРАВОВОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПРИМЕНЕНИЯ ИНСТИТУТА МЕДИАЦИИ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ И СТРАНАХ СОДРУЖЕСТВА НЕЗАВИСИМЫХ ГОСУДАРСТВ

Аннотация

В настоящее время граждане Республики Казахстан имеют возможность разрешать возникшие споры без доведения их до суда. 5 августа 2011 года принят и вступил в силу специальный закон "О медиации". Что касается соглашения о посредничестве, то в Казахстане оно называется соглашением об урегулировании споров и конфликтов, и оно приобретает статус сделки с момента подписания сторонами соглашения об урегулировании спора. Кроме того, если одна из сторон добровольно не выполнила настоящее Соглашение, другая вправе подать заявление о его применении в упрощенной форме. В статье описаны возникновение и развитие института медиации, сфера его применения, тип посредников по сравнению со странами Центральной Азии и Содружества Независимых Государств.

Ключевые слова: медиация, соглашение, медиатор, физическое лицо, страны Центральной Азии, Содружество Независимых Государств.

Кіріспе. Бейтарап медиатордың көмегімен Қазақстанға дауларды шешу мүмкіндігі 2011 жылы пайда болды. Осы себепті Қазақстан ТМД елдерімен Орталық Азия елдерінің арасында осы салада алғашқылардың бірі болып танылды. Қазақстан Республикасының № 41-І «Медиация туралы» Заңы 2011 жылғы 28 қаңтарда қабылданып, 2011 жылдың 5 тамызында күшіне енген болатын. Бұл заң 4 тарау, 28 баптан тұрады [1].

Қазақстанда негізінен жеңілдетілген және оңайлатылған медиация есепке алынады. Медиация процедурасының өзі ерікті, еркін болып табылады. Заң бойынша ешқашан медиаторға мәжбүрлеп жүгіну жағдайлары жоқ. Сондай-ақ, сот даудың тараптарын медиаторға жүгінуге өз бастамасы бойынша жіберуге құқылы емес. Дауды егер медиация тәртібімен шешкен тараптар үшін олардың сотқа жүгінген кезде олар төлеген мемлекеттік баждары мен басқа шығыстарын қайтаруға болады.

Татуластыру мақсатымен қашанда медиация туралы келісімдерді тараптардың орындау мүмкіндігі де бар. Медиаторлар елімізде кәсіби немесе кәсіби емес, қоғамдық медиатор мәртебесіне ие бола алады. Қазақстандағы қалыптасқан медиацияны жеке азаматтар мен шетелдік азаматтардың не азаматтығы жоқ адамдардың және заңды тұлғалардың қатысуымен де жасайды. Олар азаматтық, еңбек, отбасылық, қаржы, әкімшілік және басқа да құқықтық қатынастардан туындайтын дауларға, сондай-ақ қылмыстық істер мен атқарушылық іс жүргізу кезінде медиация шарттарын қолдануға болады.

Жиырма бес жасқа толған Қазақстан азаматы, жоғары білімі бар, Үкімет белгілеген бағдарлама бойынша оқудан өткен адам медиатор бола алады. Оған қосымша және кәсіби медиаторлардың немесе отставкадағы судьяның тізілімінде тұру керек. Сондай-ақ, бітімгершілік татуластыру іс жүргізу барысында медиатор немесе 40 жасқа толған және жергілікті атқарушы органның кәсіби емес медиаторлардың тізілімінде тұрған адам бола алады.

Қазақстандағы медиатор тәуелсіз тұлға болып табылады және куәгерлік иммунитетке ие. Одан медиатор медиация кезінде өзіне белгілі болған ақпарат туралы сұралуы мүмкін емес.

Ал көрші тұрған Қырғызстан Республикасындағы Медиация туралы Заң біздің елден кейін 2017 жылы 28 шілдеде қабылданған. Бұл заң оларда 5 тарау, 28 баптан тұрады.

Барлық елдердегі тәрізді қырғызстандық Медиация туралы заң еңбірінші азаматтық, отбасылық және еңбек қатынастарынан туындайтын дауларға байланысты қатынастарды реттейді. Ондағы Медиация қылмыстық-құқықтық қатынастардан туындайтын дауларға заңда нақты көзделген жағдайларда ғана қолданылады.

Жоғарыда айтқанымыздай, Қырғызстанда Қазақстан Республикасына қарағанда Медиация институты алты жылдан кейін қолға алынған. Қазір бұл мемлекетте Медиация туралы Заңның қабылданғанына бар болғаны үш жыл болды. Сондықтан, қазіргі кезде әлі де Қырғызстан Республикасының халқына медиация институтының тиімді және қолайлы екені түсіндірілуде. Оларда статистикасына келсек, 2020 жылдың басынан қазірге дейін 156 адам медиатордың көмегіне жүгінген. Бұл да болса кеше ғана медиацияны қыпастырған елге үлкен жетістік.

Қырғызстан мемлекетінің медиация заңы да Қазақстан Республикасының заңындағыдай қағидағармен реттеледі:

- 1) еріктілік еркінділік;
- 2) медиация тараптарының іске қатысушыларының ынтымақтастығы және теңдігі;
- 3) медиатордың бейтарап тәуелсіздігі;
- 4) қатысқан істер бойынша құпиялылықты сақтау [2, 96 б.].

2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап Қырғызстан Республикасы Қылмыстық кодексінің, Қылмыстық іс жүргізу кодексінің және Әкімшілік Құқық бұзушылық кодексінің күшіне енуімен, медиация, заңының 2-бөлігінде көзделген қылмыстық-құқықтық қатынастардан туындайтын дауларға қолданылады. Олара «Медиация туралы» Заңның 1-тармағы жауапкершілікке қатысты теріс қылық және бірнеше онша ауыр емес қылмыстар, атап айтқанда ұқыпсыздық, бұзақылық салдарынан өлімге әкелетін аз мөлшердегі ұрлықтарға да медиация қолданылуы мүмкін.

Қазіргі уақытта Қырғызстанда екі медиация орталығы жұмыс істейді - Ұлттық медиация орталығы және Медиация және келіссөздер орталығы. Бізге жеткен әр түрлі ақпаратқа сәйкес, қырғыз елінде 400-ден астам медиаторлар бар.

Олардың медиацияны қолдана отырып шешкен істерінің деректері бойынша, даулардың жалпы санының 65% - азаматтық істер, 8% - жер даулары, 12% - отбасылық даулар, 6% - еңбек даулары, 3% - қылмыстық істер [2, 297 б.].

Қырғызстанға қарағанда Өзбекстандағы медиация институтын дамыту сәл кештеу болды. 2018 жылғы 3 шілдеде қабылданған «Медиация туралы» Өзбекстан Республикасының Заңы 2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді. Өзбекстан Заңы да медиаторлардың кәсіби және кәсіби емес негізде жұмыс қызмет істеуін қарастырады. Олардың Заңына сәйкес, медиатордың қызметі кәсіпкерлік сипатта емес. Медиатордың кәсіби негіздегі қызметі ақылы немесе ақысыз болуы мүмкін. Кәсіби емес негізде - ақысыз.

Өзбек елінде медиацияның құқықтық негізі болып табылатын «Медиация туралы» Заң және оны әзірлеу кезінде қабылданған Өзбекстан Республикасының басқа да заңнамалық актілері болып табылады.

Өзбекстанда медиацияның мемлекеттік органның қатысуымен дауларды шешудегі басымдылығын белгілейді. Мұндай дау туындаған жағдайда мемлекеттік орган медиацияны қолдану бойынша шаралар қабылдауы керек.

Медиация сонымен бірге соттан тыс, дауды сотта қарау барысында сот актісін қабылдау үшін сот жеке кеңесу бөлмесіне шығарылғанға дейін, сондай-ақ аралық соттың шешімі шыққанға дейін дауды аралық сотта қарау барысында қолданылуы мүмкін.

Медиацияны пайдалану туралы келісім медиациялық шарттың ажырамас бөлігі. Медиациялық келісім болып табылатын шартта ескерту түрінде немесе жеке келісім түрінде жазбаша нысанда жасалады.

Өзбекстан Республикасында медиация рәсімі тараптар мен іске қатысушылар медиация рәсімі туралы келісім жасасқан күннен басталады. Медиация рәсімі туралы келісімшарт міндетті түрде жазбаша нысанда жасалады. Ол тараптар туралы ақпаратты толық қамтуы керек; қаралатын даудың мәні туралы; медиация рәсімін өткізудің тәртібі, медиатор, тараптар келіскен міндеттемелердің мазмұны, оларды жүзеге асырудың шарттары мен тәртібі туралы; медиация рәсімінің жүргізілу тілі, өтетін орны және болатын күні туралы; медиация рәсімінің ұзақтығы, қаншаға созылатыны туралы бар ақпарат қамтылуы қажет. Медиация процесі ерікті және еркін болып табылады. Әрбір тарап кез-келген уақытта оған қатысудан бас тарта алады. Қазақстан мен

Қырғызстан заңнамасындағыдай дау-шарды медиация тәртібімен шешкен тараптар үшін сотқа жүгінген кезде олар төлеген сот шығындары мен мемлекеттік бажды қайтарып алуға болады.

Өзбекстандағы медиация азаматтық-құқықтық қатынастардан туындайтын дауларға, оның ішінде кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруға байланысты дауларға, сондай-ақ жеке еңбек даулары мен отбасылық құқықтық қатынастарға байланысты дауларға қолданылуы мүмкін.

Медиация туралы келісім оны жасасқан тараптар үшін міндетті болып табылады және олар өздері ерікті түрде олармен қарастырылған тәртіпте және мерзімде жасайды. Егер медиация туралы келісім орындалмаса, тараптар өз құқықтарын қорғау үшін сотқа жүгінуге құқылы. Медиация туралы келісімді орындамаудың салдарын тараптар сол келісімде белгілей алады.

Сот талқылауы кезінде, дауды уәкілетті мемлекеттік орган қараған кезде медиация процесінде тараптар қол жеткізген медиация келісімі дереу сотқа немесе іс жүргізу барысында уәкілетті мемлекеттік органға жіберіледі.

Медиатор қызметін Өзбекстан Республикасы Әділет министрлігі бекіткен медиаторларды даярлау бағдарламасы бойынша арнайы оқу курсынан өткен, сондай-ақ Кәсіби медиаторлар тізіліміне енгізілген адам кәсіби негізде жүзеге асыра алады. Кәсіби негізде жиырма бес жасқа толған және медиатор міндеттерін орындауға келіскен адам. Кәсіби емес негізде делдал ретінде әрекет ететін адам Өзбекстан Республикасының Әділет министрлігі бекіткен медиаторларды оқыту бағдарламасы бойынша арнайы оқу курсынан өте алады [3, 27 б.].

Енді осы медиация институтын қолдануды енгізбеген елдер барма деген сұраққа жауап беретін болсақ, қазіргі уақытта Тәжікстанда медиация туралы заң жоқ. Бүгінгі таңда медиация өзінің дамуының алғашқы сатысында. Еуропалық қайта құру және даму банкінің, Даму жөніндегі халықаралық ұйымның және Тәжікстан Сауда-өнеркәсіп палатасының Тәжікстанда медиацияны дамыту бойынша бірлескен жобасы жүзеге асырылуда.

Тәжікстан заңнамасында дауларды шешудің әдісі ретінде медиация қарастырылмаған. Қазіргі кезде осы елде медиацияны дамыту үшін алғашқы қадамдар жасалуда. Жобаны Еуропалық Қайта құру және Даму Банкі, Халықаралық Даму Заңы Тәжікстанда медиацияны дамыту бойынша жұмыстар жүргізуде. Осы жоба аясында Тәжікстанның Сауда-өнеркәсіп палатасында Медиация және құқық орталығы құрылуда. Медиация туралы заң жобасын әзірлеу үшін жұмыс тобы құрылды. Бұл саладағы шетелдік тәжірибе зерттеліп жатыр. Халықаралық ұйымдардың көмегімен медиация және болашақ заң тұжырымдамасын әзірлеу бойынша іс-шаралар өткізілуде.

2020 жылдың ақпан айында Тәжікстанда медиаторлардың бірінші тобы оқытылды. Оқу процесін халықаралық медиатор, ресей маманы Власова Лилия және Медиация және келіссөздер орталығының (Минск, Беларусь) тренері Пухова Алеси басқарды [4, 49 б.].

Сондай-ақ, Медиация қақтығыстар мен дауларды шешудің тәсілі ретінде Түрікменстан заңнамасына әлі беймәлім. Іс жүзінде салыстырудың стандартты нысандары ешқандай делдалдардың немесе мамандардың қатысуынсыз қолданылады.

Түрікменстан заңнамасында дауларды медиация сияқты шешудің әдісі қарастырылмаған. Қазіргі уақытта татуластырудың стандартты нысандары жұмысшылар мен жұмыс берушілер арасындағы даулар бойынша еңбек кодексінде, қылмыстық кодексте жәбірленушіге келтірілген зиянды жою бөлігінде, сондай-ақ ерлі-зайыптылардың отбасылық заңнама аясында татуласу бөлігінде қарастырылған делдалдардың немесе мамандардың қатысуынсыз қолданылады.

Айта кету керек, бұл елдегі іс-шаралар мерзімді түрде медиацияға және осы саладағы шет елдердің тәжірибесіне арналған. Сондай-ақ, шетелдік ұйымдардың бастамасы бойынша жоғары оқу орындары медиация және дауларды шешудің басқа балама әдістері бойынша білім беру жұмыстарын жүргізеді. Сондықтан, бұл елде де медиация пайда болады деген үміт бар [4, 72 б.].

Сонымен бірге Орта Азияға жатпаса да Еуропа елдеріне жақындау орналасқанына қарамастан Арменияда қазіргі уақытта медиация туралы заң кешеге дейін жоқ болды. Алайда, бұл елде медиацияның пайда болуына кедергі бола алмады.

Арменияда медиацияның пайда болуы елдегі сот реформаларын жүзеге асырумен байланысты болды. Медиацияны енгізудің мақсаты ең алдымен елдің сот жүйесіне жүктемені азайту

болды. Медиацияны жүргізу тәртібін реттейтін негізгі құқықтық ережелер Армения Республикасының Азаматтық іс жүргізу, Отбасы және Азаматтық кодекстерінде бекітілген. Арнайы медиация туралы заң жоқ.

Арменияда медиация екі формада болады - соттан тыс және сот. Медиация туралы келісім тараптар арасында барлық азаматтық-құқықтық, еңбек немесе отбасылық-құқықтық қатынастар туралы даулардың барлығын медиация арқылы жасасу арқылы жасалуы мүмкін. Мұндай келісім болған кезде дауды сот қарастыруы мүмкін немесе егер тараптар медиация нәтижесінде келісе алмаса, төрелік сотқа жіберілуі мүмкін.

Істі қараудың кез-келген сатысында бірінші сатыдағы сот немесе апелляциялық сот тараптардың келісімімен немесе өтініші бойынша лицензияланған медиатордың қатысуымен медиация тағайындауға құқылы.

Медиация процесі ерікті болып табылады. Әр тарап, сондай-ақ медиатор кез келген уақытта бітімгершілік процесті тоқтата алады.

Дауды медиация тәртібімен шешкен тараптар үшін сотқа жүгінген кезде олар төлеген мемлекеттік бажды қайтаруға болады.

Армениядағы медиация азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастарға байланысты дауларда, сондай-ақ қылмыстық істерде және атқарушылық іс жүргізу барысында қолданыла алады.

Сот тағайындаған медиация нәтижесінде жасалған келісімді сот бекітеді, егер келісімде құпиялылық туралы ереже болмаса, тараптар дауды сот келіспей-ақ дауды тоқтатуға келіседі.

Соттан тыс медиация нәтижесінде жасалған келісім тараптардың бірінің өтініші бойынша сот келісім жасалғаннан кейін 6 ай ішінде бекітілуі мүмкін.

Медиация туралы Заңның жоқтығына қарамастан, Арменияда медиация практикасы дами бастады. Медиация рәсімдерін ұйымдастыру және жүргізу арқылы дауларды шешуге көмектесетін ұйымдар бар.

Сонымен қатар, кейбір ұйымдар Арменияда медиацияны насихаттау және кеңінен насихаттау мақсатында білім беру қызметін жүзеге асырады.

Арменияда студенттердің медиация саласындағы білім беру қызметіне көп көңіл бөлінеді. Университеттерде студенттер медиация негіздері бойынша курстардан өтіп, тренингтер және басқа да білім беру шараларын ұйымдастыра алатын клиникалар ашылған [5, 87 б.].

«Медиация туралы» Әзірбайжан Республикасының Заңы 2019 жылғы 29 наурызда қабылданды. Ия, кешірек болсада Орта Азия елдерінің ішінде Әзірбайжанда медиация туралы заң қабылдады, онда медиацияның мақсаттары мен қағидаттары анықталған, медиация рәсіміне негізгі тәсілдер бекітілген және медиаторлардың құқықтық мәртебесі белгіленген. Заң Халықаралық Медиация туралы Модельдік заңның және нұсқаулықтарының қағидаларына негізделген. Заң 2020 жылы ғана күшіне енді.

Әзірбайжандағы медиацияны азаматтық, коммерциялық, отбасылық, еңбек және әкімшілік дауларда қолдануға болады. Заң отбасылық, еңбек және коммерциялық даулар бойынша сотқа талап арыз жіберместен бұрын медиатормен ақпараттық жиналысқа міндетті түрде баруды қарастырады.

Медиациядағы тараптар тиісті келісім жасасу арқылы медиацияны өз еркімен пайдалануға келісуі мүмкін. Егер медиацияға шақырылған тарап медиацияға қатысудан бас тартса, онда ол екінші тараптың шығындарына жауап береді және болашақта мұндай әрекеттері үшін айыппұл салынуы мүмкін. Бұл Әзірбайжан медиациясының ерекшелігі болып табылады.

Ал ұқсастықтары судья тараптардың келісімімен тараптарды медиацияға жібере алады. Дауды медиация тәртібімен шешкен тараптар сот шығындарынан босатылады. Медиация туралы келісім оны жасаған тараптар үшін міндетті болып табылады және олар өз еркімен орындалады. Егер Медиация туралы келісім орындалмаса, тараптар медиация туралы келісімді оны орындау мүмкіндігі туралы атқарушы құжат ретінде тану үшін сотқа немесе нотариусқа жеңілдетілген тәртіпте жүгінуге құқылы.

Әзірбайжан медиациясында жиырма бес жасқа толған және жоғары білімі бар (білім саласына қарамастан) және 3 жылдық жұмыс өтілі бар кез-келген адам медиация бойынша алғашқы курсты бітіргені туралы сертификат алғаннан кейін медиатор бола алады.

Медиаторлардың, медиацияны жүзеге асыратын ұйымдардың және медиацияны оқытуды ұйымдастыратын ұйымдардың қызметін үйлестіру үшін Заңда өзін-өзі реттейтін ұйым - Медиация Кеңесін құру қарастырылған.

Медиация кеңесі құрылғаннан және тиісті ережелер қабылданғаннан бастап, Кеңеске мүше болу медиатор мен медиацияны жүзеге асыратын ұйымдардың, сондай-ақ медиацияны оқытуды жүзеге асыратын ұйымдардың қызметінің міндетті шарты болады [6, 39 б.].

2014 жылы Беларусьта Медиация туралы заң күшіне енді. Қазіргі уақытта Медиаторлар тізілімінде 500-ден астам медиатор бар. Медиация практикасы дамып келеді, мамандандырылған орталықтар бұл институтты бүкіл елге тарату үшін жұмыс істейді.

Беларуссия медиациясының құқықтық негізі - «Медиация туралы» Заң. Осы заңға қосымша сот дауларын медиациялау кезінде іс жүргізу кодекстері қолданылады. Сондай-ақ, Үкімет бекіткен медиацияны жүргізу ережелері және медиация институтының реттеуші органы болып табылатын Әділет министрлігінің бірқатар актілері бар.

Беларуссияда ол заңнамалық деңгейде бекітілген және жеңіл делдалдық дамуда. Медиацияны соттан тыс уақытта да, сотқа дейін қаралатын дауларда да қолдануға болады.

Беларусь заңнамасының ережелерінде, егер тараптар келісімде медиация туралы ереже көзделмесе, медиатордың мәжбүрлеу немесе медиатормен міндетті түрде сотқа дейінгі кездесу жағдайларын белгілемейді.

Сондай-ақ, соттың өз бастамасы бойынша тараптарды медиацияға жіберуге құқығы жоқ, тек тараптарға дауды медиация тәртібімен шешу құқығын түсіндіруге міндеттеме бар.

Коммерциялық даулар үшін медиация рәсімінде қол жеткізілген медиация келісімдерін орындау мүмкіндігі бар.

Мемлекеттік баждарды төлеудің жеңілдіктері де бар. Атап айтқанда, тараптар сот ісін медиация аясында шешсе, бұрын төленген мемлекеттік баждың 25%-дан 50%-на дейін қайтарылады. Дауыс беру мерзімі медиация рәсімі кезеңіне тоқтатыла тұрады.

Медиация рәсімінде шешуге болатын даулардың тізімі «Медиация туралы» заңмен реттеледі. Бұл азаматтық қатынастардан туындайтын, оның ішінде кәсіпкерлік және өзге де экономикалық қызметті жүзеге асырумен байланысты, сондай-ақ еңбек және отбасылық қатынастарға байланысты даулар. Мемлекеттік органдармен дауларды медиацияға жол берілмейді.

Медиация туралы келісім жазбаша түрде жасалуы керек. Егер медиация сот дауларында жүргізілген болса, онда медиация туралы келісім түпкілікті құжат болып табылмайды. Оның негізінде сот келісім шартын жасайды және бекітеді.

Коммерциялық даулар үшін медиация келісімдерін орындауға болады.

Беларуссияда медиатор өз қызметін әділет министрлігінен медиатор куәлігін алғаннан кейін және оны Медиаторлар тізіліміне енгізгеннен кейін жүзеге асыруға құқылы.

Сонымен бірге, бұл куәлікті жоғары білімді медиаторлар даярлаудан өткен немесе сот медиаторының жұмысында тәжірибесі бар адам ала алады.

Медиатор тәуелсіз тұлға мәртебесіне ие және медиация барысында алынған ақпаратқа қатысты куәгерлік иммунитетке ие [7, 150 б.].

Молдованың медиация туралы алғашқы заңы 2007 жылы қабылданды. Бірақ бұл заң дұрыс әзірленбеген, сондықтан 2015 жылы жаңа заң күшіне енді. Бүгінгі таңда Молдовада медиаторлардың кәсіби қауымдастығы құрылды. Оны медиаторлардың тізімі 60-тан астам медиаторды құрайды. Содан бастап Медиация практикасы дами бастады.

Молдовада медиация институтын реттейтін негізгі акт медиация туралы заң болды. Заңнан басқа, Үкімет пен Молдова әділет министрлігінің актілері қолданылады.

Молдовада да қазақстандық медиация сияқты оңайлатылған жеңілдетілген медиация принциптері негізге алынады. Медиатордың дауды шешетін тараптарға кеңес беруі немесе мүмкін болатын нұсқаларын тек дауласушы тараптардың өз өтініші бойынша шешуі мүмкін.

Белоруссия мемлекетіде медиация институтын қолдайды. Медиацияға қарама-қарсы тараптарды тарту үшін бірқатар жеңілдіктер енгізілді:

Сотта – егер дау бірінші сатыдағы сотта қаралған болса, 100% мөлшерінде мемлекеттік бажды қайтаруға болады, бірақ тараптар оны медиация тәртібімен, 75% апелляциялық сотта және 50% кассациялық сатыда шешеді.

Сотқа дейін – егер тараптар сотқа жүгінер алдында медиаторға жүгінсе, бірақ өзара тиімді келісімге келе алмаса, болашақта сотқа жүгінген кезде олар мемлекеттік бажды 25% төмендетіп төлей алады.

Кейбір жағдайларда медиатордың сыйақысы мемлекет есебінен төленуі мүмкін.

Молдовада медиация тұтынушылар құқығын қорғау дауларында, азаматтық, отбасылық, еңбек дауларында, сондай-ақ қылмыстық және әкімшілік істерде қолданылады.

Тараптар медиация негізінде қол жеткізген келісім сот келіспеушілігінде немесе соттан тыс жасалғанына қарамастан, реттеу келісімі деп аталады. Бұл келісім оны бекіту және орындау үшін сотқа жүгіну арқылы немесе нотариуспен атқарушы жазбаға жүгіну арқылы орындалуы мүмкін.

Медиатор мәртебесін алу үшін Молдова азаматы немесе шет мемлекеттің азаматы мінсіз беделге ие болуы, жоғары білімі болуы және Әділет министрлігінің бағдарламасы бойынша медиаторларды даярлау курстарынан өтуі керек. Жоғарыда көрсетілген талаптардан басқа, медиатор мәртебесін алуға үміткер Әділет министрлігінде аттестациялық емтихан тапсыруы керек.

Медиатор тәуелсіз және бейтарап адам мәртебесіне ие, сонымен қатар медиаторға медиация процесінде алған ақпаратқа қатысты куәгерлік иммунитет берілген [8, 70 б.].

Ресейде медиация туралы заң 2011 жылы пайда болды. Заң пайда болғаннан бастап медиаторлардың кәсіби қоғамдастығы құрылды, өздігінен реттелетін медиация ұйымдары құрылды. Медиация практикасы дамуды жалғастыруда.

Ресейдегі медиацияның ерекшеліктерін реттейтін негізгі құжат «Медиатордың қатысуымен дауларды шешудің балама тәртібі (медиация рәсімі) туралы» Заң болды. Бөлек ережелер іс жүргізу кодекстерінде бар.

Сонымен қатар, өздігінен реттелетін ұйымдардың, оның ішінде медиаторлардың актілері мен талаптары қолданылады.

Ресейлік медиация жеңілдетілген медиация қағидаттарына негізделген. Медиаторлар кәсіби немесе кәсіби емес медиатор мәртебесіне ие бола алады.

Бұл кезеңде Ресейде медиация ерікті болып табылады. Медиаторға мәжбүрлеп жүгіну жағдайлары жоқ. Сондай-ақ, сот тараптарды міндетті түрде делдалға жіберуге құқылы емес. Медиация туралы келісім транзакциялық мәртебеге ие.

Ресейдегі делдалдық азаматтық-құқықтық қатынастардан туындайтын дауларды, оның ішінде кәсіпкерлік және өзге де экономикалық қызметті жүзеге асыруға байланысты дауларды, сондай-ақ еңбек қатынастары мен отбасылық құқықтық қатынастардан туындайтын дауларды шешуде қолданылады.

Егер тараптар медиация процесінде келісімге келсе, олар медиация туралы келісімде тіркеледі. Бұл келісімді, егер сот бастапқыда сотта қаралған болса, сот шешімі ретінде келіседі. Басқа жағдайларда медиация келісімі мәміле ретінде танылады, ал егер ол орындалмаса, сотқа тараптардың біреуін сотқа жүгіну арқылы орындауға болады.

Ресейде жоғары білімі бар және медиаторлар даярлаудан өткен жиырма бес жастан асқан адам кәсіби медиатор мәртебесін ала алады.

Медиатор тәуелсіз және бейтарап тұлға мәртебесіне ие, ал медиаторға медиация процесінде алған ақпаратқа қатысты куәгерлік иммунитет берілген [9, 254 б.].

Медиация институтын қолдану қазақ әдет-ғұрып құқығының даму тарихында да көрініс тапты. Атап айтқанда, «Жеті жарғыда» құқық бұзушылықтың орнын құн және айып төлеу арқылы толтыру құқығы бекітілді. Медиаторлар рөлін билер атқарды. Билер сотының тарихи маңызы оның әділдіктің үлгісі ретінде болғандықта. Көшпенді демократияның қажетті шарты

ретіндегі жариялылық, ежелгі дәстүрлер мен әдет-ғұрыптық құқықтың нормаларына сәйкес келетін қоғамдық пікір, сондай-ақ, кез келген заңнан жоғары тұратын, әділдік қағидасының берік бекітілуі, - осының барлығы, жұрттың барлығы сенім артқан билер сотын қамтамасыз етіп отырған кепілдіктер болып табылады.

Сот жарысы, адамдар даудың шешімін табу мақсатында келген жерде басталатын болды. Ал олар өздері сенген билерге ғана барды. Олар, халық даналығы мен руханилығының қоймасы саналған, халықтың нағыз беткеұстарлары болды.

Сот төрелігі қазақтарда негізінен құқық қолдану институты емес, бітімгершілік институты ретінде көрініс тапқан болатын. Шешімді жүзеге асыру механизмінің болмауы да тараптардың арасында келісімнің орнауын қажет еткен болатын, себебі тек билікке ғана негізделген сот шешімі орындалмай қалуы мүмкін еді. Ру арасында туындаған дауларды шешуге ру аттарынан айыптаушы билер мен қорғаушы билер қатысатын болған, сотта іс қарау «кеңес» және «жүгініс» сияқты мекемелерде қабылданған қағидалардың негізінде жүзеге асырылды. Билер сотынан басқа Қазақстанда, қылмыстық-құқықтық және азаматтық-құқықтық деликттерге ажыратусыз, құқықтық даулар мен талап арыздарды шешудің дербес түрі ретінде аралық соттар да XVIII ғасырдың аяғынан XX ғасырдың басына дейін қызмет етті.

Қазіргі уақытта ҚР азаматтарына сотқа жеткізбей туындаған дауларды шешу мүмкіндіктері туды. «Медиация туралы» арнайы Заң шығарылып, 2011 жылдың 5 тамызынан бастап қолданысқа енгізілді. Өмірде пайда болатын даулар мен кикілжіндер өсе келе ұрыс-жанжалға ауысып, сотқа жүгініп, оны жылдап шешуге тура келеді. Алайда оның бәрін сотқа жеткізбей, татуласу арқылы шешімге келтіруге жол ашылды. Күнделікті өмірде қайсымыз болсақ та кикілжіндерді екеуаралықта шешуді қолға алған болатынбыз, бірақ оны өзіміз байқамай жүрміз. Мысалы, ертеде ақсақалдар дау-жанжалдарды бірлесе отырып шешкен болатын. Осындайда екі жақтың реніштерін, бір-біріне деген өкпелерін жақсылап тыңдап, оларды дұрыс шешімге қарай итермелеп, келістірген жөн. Медиация - дауласушыларды келісімге итермелейді. Олардың дауларын өзара түсінудіңпен шешуге көмектеседі, белгілі бір мақсатқа жеткізеді, істі сотқа жеткізбеудің жолын қарастырады. Ол тұлғаны медиатор деп атайды. Медиатор – ол құқықтан, адам психологиясынан және басқа да білімнен хабардар болу керек. Ол екі жақтың дауын әділ шешуі керек. Осы даулардың шешілу жүйесінің баламасы, яғни медиация қазіргі уақытта тез дамуда және түрлі жағдайларда қолданылып, көп цивилизациялық елдердің құқықтық инфрақұрылымдарында қолданылуда. Халықаралық статистикаға сәйкес, медиация арқылы бүкіл даулурдан 30-40 пайызы өтеді екен. Соның ішінде 85 пайызы дұрыс оң шешім қабылданған. Қазіргі уақытта медиация институтының қажеттігі зор деп айтуға болады.

Жоғарыдағыларды қорыта келгенде, Орта Азия елдері мен Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдері бойынша медиация институтын қабылдау мерзімдері жиырма бірінші ғасырдың бірінші онжылдығынан кейін басталғанын көреміз. Және олардың басым көпшілігі медиация институтының жеңілдетілген түрін қабылдай отырып, белгілі принциптерді басшылыққа алған. Алыс және жақын шетелдердегі және Орта Азия және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінде медиацияның шығу тарихы мен дамуының ерекшеліктеріне талдау жасай отырып, тиімді қолайлы әдістерді таңдағанымыз елдегі сот процестерін азайтуға, халықтың даудан гөрі, бітімгершілік, татуласуға келуді жақтайтынын көреміз. Сондықтан, сотқа жүгінген тараптардың медиацияны таңдауы Медиация институтының дамуына мол ықпал етіп, жан-жақты дамып келе жатқанын көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы № 401-IV «Медиация туралы» заңы (31.10.2015 жылғы өзгерістер мен толықтырулармен) [Электронды ресурс] // Рұқсат режимі: «ПАРАГРАФ», ақпараттық жүйесі, «ЮРИСТ» жинағы. URL: <https://online.zakon.kz> (жүгіну мерзімі: 18.02.2020).

2 Турабаева Д.С. Медиация институтының Қырғыз Республикасындағы даму болашағы//Материалы международной научно-практической конференции / Вестник КазНУ. Серия Юриспруденция. Вып. №74. – Алматы, 2017. – 142-147 бб.

3 Каримов А.С. Проблемы применения медиации при разрешении споров в Узбекистана // Юридический журнал Республики Узбекистан. – 2019. – № 6. – С. 119

4 Головина С.Ю. «Организация работы по внедрению примирительных процедур в Арбитражном суде Таджикистана» / Сборник материалов III международной научно-практической конференции «Практика медиации в России: проблемы, трудности, решения», Липецк, 2015. – С.285.

5 Кузбазаров, В.А. В Арбитражном суде Туркменистана начинает свою работу кабинет медиации.//<http://turkmenistan.bezformata.ru/listnews/svoyu-rabotu-kabinetmediatcii/17930621/> (дата обращения: 06.12.2019).

6 Гукасян Р.Е. Эффективность применения медиативных технологий в образовательной организации // Современные проблемы образования в поликультурном регионе. // Материалы Международной научно-методической конференции. Часть I. – Ереван: Ереванский государственный университет, 23–24 апреля. 2015. – С. 297.

7 Мухаметзарипов И.А. Применение института медиации при разрешении споров в Азербайджане // Правоведение. 2014. № 4. – С. 18-28.

8 Дегтярева С.Л., Акимов Л.Ю., Ильютченко Н.В. Медиация в белорусских компаниях: возможности и перспективы // Вестник арбитражной практики. – 2016. – № 3. – С. 5-12.

9 Долинская Л.М. О значении обучения судей основам медиации и технологии разъяснения права на медиацию // Законы Молдавы: опыт, анализ и практика. – 2011. – № 7. – С. 48-56. 2

10 Носырева Е.И. Становление института медиации в России // Развитие медиации в России: сборник статей / под ред. Е.И. Носыревой, Д.Г. Фильченко. М. – Берлин, 2012. – С. 5-6.

ӘКІМШІЛІК ҚҰҚЫҚ
АДМИНИСТРАТИВНОЕ ПРАВО
ADMINISTRATIVE LAW

МРНТИ 10.17.01
УДК 342.9

Байсалова Г.Т.¹

¹Казахский национальный аграрный университет

ПРОБЛЕМЫ КЛАССИФИКАЦИИ
АДМИНИСТРАТИВНО-ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ
В ТЕОРИИ ПРАВООТНОШЕНИЙ

Аннотация

В исследовании осуществлена разработка теоретической модели классификации административных процессуальных правоотношений в сфере административной ответственности. Исследование проблемы классификации административных правоотношений дает основание для вывода о многообразии подходов к данному вопросу. Для административных процессуальных правоотношений характерны общие черты административных правоотношений. Теоретическая модель классификации административных процессуальных правоотношений значительно обогащена перечнем оснований классификации. На основе современных доктринальных источников актуализированы проблемы определения понятия и признаков административных процессуальных правоотношений; характеристики морфологической структуры административных процессуальных правоотношений; выявления тенденций и закономерностей развития административных процессуальных правоотношений в теории правоотношений.

Ключевые слова: правоотношение, ответственность, административное процессуальное правоотношение, административная ответственность, закономерности, эволюция.

Г.Т. Байсалова¹

¹Қазақ ұлттық аграрлық университет

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ
ӘКІМШІЛІК-ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЖІКТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Зерттеуде әкімшілік жауапкершілік саласындағы әкімшілік процедуралық құқықтық қатынастарды жіктеудің теориялық моделі жасалды. Әкімшілік құқықтық қатынастарды жіктеу мәселесін зерттеу осы мәселеге деген көзқарастардың әртүрлілігі туралы қорытынды жасауға негіз береді. Әкімшілік процедуралық құқықтық қатынастар әкімшілік құқықтық қатынастардың жалпы белгілерімен сипатталады. Әкімшілік процедуралық құқықтық қатынастарды жіктеудің теориялық моделі жіктеу негіздерінің тізімімен едәуір байытылған. Қазіргі доктриналық қайнар-көздердің негізінде әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарының түсінігі мен белгілерін анықтау мәселелері; әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарының морфологиялық құрылымының сипаттамалары; құқықтық қатынастар теориясындағы әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарының даму тенденциялары мен заңдылықтарын анықтау өзекті болып табылады.

Түйін сөздер: құқықтық қатынастар, жауапкершілік, әкімшілік процедуралық қатынастар, әкімшілік жауапкершілік, заңдылықтар, эволюция.

G.T. Baisalova¹

¹Kazakh National Agrarian University

QUESTIONS OF CLASSIFICATION OF ADMINISTRATIVE AND PROCEDURAL RELATIONSHIPS IN THE THEORY OF LEGAL RELATIONS

Abstract

The study carried out the development of a theoretical model for the classification of administrative procedural legal relations in the field of administrative responsibility. The study of the problem of classification of administrative legal relations gives grounds for the conclusion about the variety of approaches to this issue. Administrative procedural legal relations are characterized by common features of administrative legal relations. The theoretical model for the classification of administrative procedural legal relations is significantly enriched with a list of classification grounds. On the basis of modern doctrinal sources, the problems of defining the concept and signs of administrative procedural legal relations are updated; characteristics of the morphological structure of administrative procedural legal relations; identifying trends and patterns of development of administrative procedural legal relations in the theory of legal relations.

Keywords: legal relationship, responsibility, administrative procedural legal relationship, administrative responsibility, patterns, evolution.

Введение

Проблематика правоотношений всегда была одной из самых сложных и практически значимых для отраслей юридической науки. В научной литературе отмечается, что уровень развития правовой государственности, правовой системы общества определяется не только количеством закрепленных в законодательстве прав и свобод личности, но и возможностью их воплощения в общественных отношениях: «Юридические формы общественных отношений – правоотношения – выступают важнейшим средством перевода нормативных юридических моделей в фактическое правомерное поведение субъектов права и в этом смысле служат индикатором эффективности юридических норм, их адекватности социальным интересам и уровню развития общества» [1, с.3]. В теории правоотношений важное значение имеет анализ классификационной модели правоотношений. Исследователи единодушны во мнении, что первостепенной задачей при моделировании видов правоотношений является преодоление методологических противоречий, основанных на противоречивости подходов к самой проблеме классификации правоотношений. Под классификацией в науке понимается распределение объектов, явлений, категорий по классам (разрядам, группам и другим подразделениям) в зависимости от их общих признаков, характеризующих связи между классифицируемыми объектами в единой системе соответствующей области знаний или практической деятельности [2, с.47]. Классификация как способ разделения явлений, а следовательно, и понятий, характеризующих их, на определенные классы, позволяет выделить специфику явлений, их разнообразие, свойства, связи и зависимости, общее и специфическое и посредством этого вникнуть в их сущность. Процесс моделирования в данной парадигме основывается, как правило, на типологических и видовых классификационных критериях. Основу данного процесса составляют общепринятые постулаты теории права об основаниях классификации, а также критерий, базирующийся на назначении (служебной роли) правоотношения в механизме правового регулирования.

Результаты и обсуждение

Исследование проблемы классификации административных правоотношений дает основание для вывода о многообразии подходов к данному вопросу. Для административных процессуальных правоотношений характерны общие черты административных правоотношений. Теоретическая модель классификации административных процессуальных правоотношений значительно обогащена перечнем оснований классификации.

В зависимости от выполняемых функций и задач административные процессуальные правоотношения классифицируются на регулятивные и охранительные правоотношения. Регулятивные правоотношения сопровождают нормальный процесс реализации субъективных прав и исполнения юридических обязанностей в административно-процессуальной сфере, выполняя свою главную функцию - построение и упорядочение социальных связей, необходимых для всестороннего, объективного, беспристрастного и своевременного разрешения административного дела. Охранительные административно-процессуальные правоотношения возникают на основе столкновения интересов участников административного процесса. Они всегда содержат в себе как элемент юридического конфликта, так и способ его преодоления, их назначение заключается в обеспечении, защите и обеспечении нормального функционирования регулятивных административно-процессуальных правоотношений. Указанная функция реализуется посредством применения мер административно-процессуального принуждения, в частности: предупреждение (личный досмотр, досмотр и изъятие вещей, документов, отстранение от управления транспортными средствами); прекращение (административное задержание, удаление из зала, где проходит судебное заседание); принуждение к исполнению юридической обязанности (привод, временное изъятие доказательств).

Распространенной является классификация административных правоотношений по признаку характера отношений, возникающих между субъектами. Как правило, основу классификации в данном случае составляет соотношение прав и обязанностей участников правоотношений, и названный критерий обуславливает выделение горизонтальных, вертикальных и диагональных административных правоотношений. Горизонтальные административные правоотношения характеризуют взаимодействие элементов внутри управленческой структуры при отсутствии отношений соподчиненности или подконтрольности, когда взаимоотношения фактически и юридически равноправных субъектов строятся на паритетных началах. Вертикальные административные правоотношения подразумевают организационную и иную соподчиненность взаимодействующих сторон (управляющего и управляемого субъектов), когда законом предусмотрена обязательность актов управляющего субъекта для управляемых субъектов государственного управления. Вертикальные административные правоотношения развиваются как в направлении – снизу вверх, так и в противоположном - сверху вниз, в зависимости от инициативы соответствующих субъектов в пределах соподчиненных структур исполнительной власти. Диагональные административные правоотношения отличаются от вертикальных главным образом тем, что возникают и развиваются между вышестоящими и нижестоящими субъектами, входящими при этом в различные системы органов исполнительной власти.

Названный классификационный критерий, отражающий характер взаимоотношений субъектов административных правоотношений является основанием подразделения данных правоотношений также на субординационные (основаны на отношениях подчинения управляемого субъекта управляющему), координационные (развиваются в совместной деятельности нескольких управляющих субъектов) и реординационные (обеспечивают обратное воздействие управляемого субъекта на управляющий, возникают, например, при обжаловании действий и решений вышестоящих субъектов или при обращении во властные структуры).

По количеству участников правоотношения административные правоотношения делятся на двусторонние и многосторонние.

По критерию непосредственной причины участия субъектов в правоотношении, можно выделить следующие три их разновидности: а) правоотношения, в которых обе стороны участвуют в силу своих правомерных поступков (договоры и иные сделки, а также другие правоотношения, возникающие из совместных правомерных действий субъектов); б) правоотношения, в которых обе стороны участвуют в силу определенного события (правоотношения из абсолютных событий, некоторых правоприменительных актов и т.д.); в) правоотношения, в которых одна сторона участвует в силу своего поступка, а другая сторона участвует в силу события (правоотношения из правомерных или противоправных действий одной из сторон и т. д.) [3].

Способ действия обязанного субъекта полагается в основу выделения двух типов административно-процессуальных правоотношений: 1) активный тип, характеризующийся соответственно активными действиями обязанного субъекта, и 2) пассивный тип правоотношений, предполагающий воздержание обязанной стороны от совершения активных действий. Как правило, поведение субъектов подобных правоотношений регламентируется соответствующими нормативно-правовыми актами.

По принадлежности к сферам общественной жизни, в которых они функционируют, административно-процессуальные правоотношения делятся на следующие виды: правоотношения, складывающиеся в сфере экономики; правоотношения, складывающиеся в политической сфере; правоотношения, складывающиеся в сфере предпринимательства; правоотношения, складывающиеся в социально-культурной сфере и т.д.

В российской юридической литературе обоснован критерий классификации, характеризующий административные правоотношения с позиции их разделения по направлениям деятельности: административно-правовые отношения органов исполнительной власти (местной администрации) общей компетенции, т.е. по всем вопросам жизнедеятельности на соответствующей территории; административно-правовые отношения исполнительной власти отраслевой компетенции в отношении субъектов управления, находящихся в их ведении; административно-правовые отношения органов межотраслевой компетенции над ведомственного характера по решению специальных вопросов, осуществлению контрольно-надзорных и координационных полномочий; административно-правовые внутриорганизационные отношения, затрагивающие деятельность аппарата данного органа и учреждений, предприятий, находящихся в его непосредственном подчинении [4, с. 411-412].

Интерпретация обоснования разделения административных правоотношений по направлениям деятельности удачно дополняется следующей моделью классификации: «а) организационные управленческие отношения в сфере реализации исполнительной власти (государственного управления), возникающие в процессе и в результате реализации исполнительной власти и осуществления субъектом в пределах предоставленных полномочий регулирующих управленческих функций в отношении руководимых подведомственных ему сфер и подчиненных объектов. Эта группа делится на внешне управленческие (в отличие от внутри аппаратных) и организационные отношения; б) внутриорганизационные отношения во всех сферах государственной деятельности, опосредующие внутри аппаратную деятельность по внутренней организации работы любых органов системы публичного управления во всех сферах государственной деятельности; в) общегосударственные контрольно-организационные отношения, возникающие в процессе и в результате осуществления контрольной общегосударственной деятельности, т.е. общегосударственного контроля, который в отличие от обычного функционального контроля наделен рядом особенностей (осуществляется в масштабах всего государства, от имени верховных государственных органов и держит в поле зрения деятельность исполнительной власти и других властей по определенным вопросам); г) административно-юстиционные организационно-охранительные отношения, возникающие в процессе и в результате осуществления судебного контроля за законностью решений и действий государственной и местной администрации, связанного с оценкой правомерности или неправомерности ее действий судами и судьями, а также применением последними различного рода административно-принудительных мер к физическим и юридическим лицам в целях защиты и восстановления правопорядка в сфере управления» [5, с. 75-77].

Обоснованным и отражающим сложную структуру административного процесса представляется деление административно-процессуальных правоотношений по видам административных производств. По этому классификационному признаку административно-процессуальные правоотношения подразделяются на: а) отношения, возникающие в производстве по принятию нормативных правовых актов органами исполнительной власти; б) отношения, возникающие в производстве по предложениям и заявлениям граждан и обращениям организаций в сфере государственного управления; в) отношения, возникающие в производстве

по административно-правовым жалобам и спорам; г) отношения, возникающие в производстве по делам о поощрениях; д) отношения, возникающие в производстве по делам об административных правонарушениях; е) отношения, возникающие в производстве по дисциплинарным делам в сфере государственного управления; ж) отношения, возникающие в регистрационном производстве; з) отношения, возникающие в лицензионном производстве; и) отношения, возникающие в исполнительном производстве [6, с. 152]. Деление административных процессуальных отношений по данному критерию может быть дополнено правоотношениями, возникающими в ходе разрешительного производства, контрольного производства.

По отраслевой принадлежности материальных отношений административно-процессуальные правоотношения делятся на: а) отношения, имеющие своей целью реализацию административно-правовых материальных отношений; б) отношения, имеющие своим назначением реализацию материальных отношений, регулируемых нормами гражданского права; в) отношения, имеющие своим назначением реализацию материальных отношений, регулируемых нормами трудового права; г) отношения, имеющие своим назначением реализацию материальных отношений, регулируемых нормами финансового права; д) отношения, имеющие своим назначением реализацию материальных отношений, регулируемых нормами семейного права; е) отношения, имеющие своим назначением реализацию материальных отношений, регулируемых нормами земельного права и т.д.

По наличию или отсутствию конфликта в основе административного дела административно-процессуальные правоотношения делятся на: 1) конфликтные (складываются в ходе юрисдикционных производств: административно-искового, исполнительного, дисциплинарного и др.); и 2) неконфликтные (возникают при осуществлении управленческих производств: лицензионного, надзорного, разрешительного, аттестационного и др.).

Данная классификационная модель административных процессуальных отношений не является исчерпывающей. Рассмотрение различных критериев в качестве оснований классификации способствует выявлению назначения и специфики административных процессуальных отношений.

Список использованной литературы:

- 1 Кравченко О.А. *Комплексность правоотношений (на примере уголовно-исполнительной системы): автореф.дисс.к.ю.н.* – Владимир, 2009. – 24 с.
- 2 Тайторина Б.А. *Государственный контроль в конституционной системе разделения власти Республики Казахстан: Монография.* – Алматы, 2011. – 396 с.
- 3 Бекбаев Е.З. *Проблема начала в теоретическом познании правовой системы (попытка обоснования).* – Астана, 2009. - <http://allpravo.ru/library>
- 4 Стариков Ю.Н. *Курс общего административного права: В 3 т. Т.1: История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты.* – М.: Норма, 2002. – 728 с.
- 5 Конин Н.М. *Российское административное право. Общая часть: Курс лекций.* – Саратов, 2001. – 446 с.
- 6 Сорокин В.Д. *Административно-процессуальное право. Учебник. 2-е изд., перераб. и доп.* – СПб.: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2008. – 569 с.

**ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚЫЗМЕТІ
ПРАВООХРАНИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
LAW-ENFORCEMENT ACTIVITY**

МРНТИ 10.17.53

УДК: 343.3/7.

Б.А. Қалмырзаев¹, Ө.Өзкан², Г.М. Раздықова³

¹Қожа Ахмет Яссауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті

²Стамбұл Тижарет университеті

³Конфессияаралық қарым-қатынастарды талдау және дамыту орталығы

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК КҮШТЕРІ,
ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ЖӘНЕ СОТ ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТІНДЕ ДІНИ ЭКСТРЕМИЗМГЕ
ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ БОЙЫНША ҚАЛЫПТАСҚАН ІС-ӘРЕКЕТТЕР ЖҮЙЕСІН
ЖЕДЕЛ ІЗДЕСТІРУ, СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕУ ЖӘНЕ СОТ ТӘЖІРИБЕСІ АЯСЫНДА
ТАЛДАУ ҚЫРЛАРЫ**

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік күштері, құқық қорғау және сот органдары қызметінде діни экстремизмге қарсы іс-қимыл бойынша қалыптасқан іс-әрекеттер жүйесін жедел іздестіру, сот дейінгі тергеу және сот тәжірибесі аясында негізгі қырларын талдаймыз.

Аталмыш сараланып жатқан мәселеге қатысты Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің «Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, басып шығаруға және таратуға тыйым салынған және экстремистік деп танылған діни әдебиеттер мен ақпараттық материалдардың тізімі» [1] атты материалына сүйенсек дейміз.

Түйін сөздер: ұлттық қауіпсіздік, құқық қорғау және сот органдары, діни экстремизм, экстремизмдік іс-әрекеттер жүйесі.

Калмурзаев Б.А.¹, Озкан О.², Раздықова Г.М.³

¹Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

²Стамбульский университет Тижарет

³Центр анализа и развития межконфессиональных отношений

**АСПЕКТЫ АНАЛИЗА СЛОЖИВШЕЙСЯ СИСТЕМЫ ДЕЙСТВИЙ ПО
ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ РЕЛИГИОЗНОМУ ЭКСТРЕМИЗМУ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СИЛ
НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ, ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ И СУДЕБНЫХ
ОРГАНОВ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В РАМКАХ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ,
ДОСУДЕБНОЙ И СУДЕБНОЙ ПРАКТИКИ**

Аннотация

В данной статье подвергнуты анализу основные аспекты сложившейся системы действий по противодействию религиозному экстремизму в деятельности Сил национальной безопасности, правоохранительных и судебных органов Республики Казахстан в рамках оперативно-розыскной, досудебной и судебной практики.

За основу аналитического исследования проблемы взяты данные, сконцентрированные в базах данных Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной

прокуратуры Республики Казахстан в рубрике «Список религиозной литературы и информационных материалов, запрещенных к ввозу, изданию и распространению на территории Республики Казахстан и признанных экстремистскими» [1].

Ключевые слова: национальная безопасность, правоохранительные и судебные органы, религиозный экстремизм, система экстремистских действий.

B.A. Kalmurzaev¹, O.Ozkan², G.M. Razdykova³

¹International kazakh-turkish university named after Khoja Akhmet Yassawi

²Istanbul Tijaret University

³Center for analysis and development of interfaith relations

ASPECTS OF THE ANALYSIS OF THE EXISTING SYSTEM OF ACTIONS TO COUNTER RELIGIOUS EXTREMISM IN THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL SECURITY FORCES, LAW ENFORCEMENT AND JUDICIAL BODIES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE FRAMEWORK OF OPERATIONAL INVESTIGATIVE, PRE-TRIAL AND JUDICIAL PRACTICE

Abstract

In this article, we will analyze the main aspects of the existing system of actions to counter religious extremism in the activities of the National Security Forces, law enforcement and judicial bodies of the Republic of Kazakhstan in the framework of operational investigative, pre-trial and judicial practice.

With regard to this differentiable problem, it should be noted the material of the Committee on Legal Statistics and Special records of the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan "list of religious literature and information materials prohibited for import, publication and distribution in the territory of the Republic of Kazakhstan and recognized as extremist" [1].

Keywords: national security, law enforcement and judicial authorities, religious extremism, system of extremist actions.

Кіріспе ҚР Ұлттық қауіпсіздік комитетінің органдары мен ҚР ІІМ органдары жоғарыда аталған діни-саяси экстремистік ұйымға қарсы іс-қимылын бірге жүргізе келе, сол қарсы іс-қимылдың (бастапқы тәжірибелік) іс-шараларын іске асырудың, содан кейін кезекте қалыптасқан іс-шараларды (қалыптасқан тәжірибелік) жүзеге асырудың нәтижесінде белгілі бір жетістікке (яғни аталған ұйым мүшелерінің іс-әрекеттері саябырсыды) жетті деп санаймыз. Қазіргі кезде «Хизб ут-Тахрир» діни-саяси экстремистік ұйымы Орта Азия елдері, оның ішінде Қазақстан Республикасы аумағында астыртын жұмыс жасауға көшкені бірнеше жылдардан асты. Кейінгі сот шешімдерімен де осы экстремистік ұйымның діни-саяси экстремистік материалдарына тыйым салынды. Бұл ретте, салыстырмалы түрде айтар болсақ, ондай материалдардың саны азайды. Дегенмен, қазіргі кезде бұл ұйым әлеуметтік желілерде өз материалдарын жариялап таратуға тырысып жатыр деп айтуға болады.

Сондықтан аталған ұйымның жалпы діни-саяси сипаттағы экстремистік материалдарын тиісті әлеуметтік желілерден іздестіру, анықтау, саралау, оларды бұғаттау, сол материалдарға сот шешімдері арқылы тыйым салу сияқты қарсы іс-қимыл іс-шараларын жандандыру керек деп есептейміз.

Негізгі бөлім. Бірінші кезекте, соңғы жедел (оперативті) мәліметтерге сүйенсек «Хизб ут-Тахрир» атты діни-саяси экстремистік ұйымы Орта Азия елдерінде, оның ішінде Қазақстанның аумағында іс-әрекеттерін қайта жаңғыртуға деген мақсатты алға қойып отыр.

Екінші кезекте, бұл ұйым іс-әрекеттерін (жаңадан жандандыру мақсатында) бізге көршілес елдерден (яғни Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан) бастауға құмбыл болып тұр.

Үшінші кезекте, осы ұйым Орта Азия елдеріндегі саяси ахуалға (ұйымның пайымы бойынша аталған аймақтағы елдердеавторитарлық саяси режимдердің ауыс-түйісі нақты болады деп

үміттенеді) үмітпен тұрап, өздерінің бұрынғы (1995-2010 жылдар арасындағы) жағдайларын қайтаруға ұмтылып тырысады деп білеміз.

Осы тұста, айта кетер жайт, біздің елімізде діни және өзге де сипаттағы материалдарды экстремистік материалдар деп тану бойынша алғашқы кезде сот шешімдерін шығарған Астана қалалық соты болатын. Демек, аталған соттың 2009 жылы бастапқы сот тәжірибесі болды дегіміз келеді. Аталған бастапқы сот тәжірибесін ұлттық қауіпсіздік күштері де бастан өткерді деуге болады.

ҚР Бас прокуратурасының сараланып жатқан тиісті материалына қайта қарайтын болсақ, оның мәтінінде: «Ақтөбе қ. Соты шешімімен (28.06.2012 ж.) – 9 материал; Өскемен қ. Соты шешімімен (17.09.2012 ж.) – 2 материал; Ақтөбе қ. Соты шешімімен (18.09.2012 ж.) – 11 материал; Астана қ. Сарыарқа аудандық соты шешімімен (02.10.2012 ж.) – 1 материал; Павлодар қ. Соты шешімімен (19.11.2012 ж.) – 1 материал; Алматы қ. Алмалы аудандық соты шешімімен (22.11.2012 ж.) – 1 материал; Атырау қ. Сотының шешімімен (14.12.2012 ж.) – 32 материал» [1], жалпы алғанда 57 материалға тыйым салынған жайлы ақпарат қамтылған. Аталмыш ақпараттан және сараланып жатқан материалда берілген тізімдегі жалпы тыйым салынған материалдар жалпы атауынан анықталғандай, еліміздің батыс, оңтүстік, шығыс және орталық аумағындағы облыстарда Таяу Шығыс елдерінен (Сауд Арабиясы және өзге де елдерден), тіпті көршілес (Орта Азия елдері, Ресейдің Кавказ және т.б.) елдерден бастау алған жиһадшыл, неосалафилік және өзге діни деструктивті ағымдар өздерінің мүшелерін санын арттырып, әртүрлі деңгейде діни экстремистік және террористік іс-әрекеттерді іске асырды. 2012 жылы діни деструктивтік ағымдар мен діни-саяси қозғалыстарға елдің ұлттық қауіпсіздік күштері қарсы іс-қимыл бойынша өз функцияларын атқарды деп айтуға болады. Дегенмен, сол кезде бірқатар кемшіліктер орын алды деп есептейміз. Өйткені: біріншіден, елдің діни экстремизмге қарсы қимыл жүйесі толыққанды қалыптастырылмаған еді; ал енді екіншіден, діни қызметті реттейтін ұлттық заңнама кештеу қабылданды, сонымен бірге дін саласындағы мемлекеттік саяси тұжырымдама, сондай-ақ діни экстремизмге қарсы іс-қимыл бойынша мемлекеттік бағдарлама әлі қабылданған жоқ болатын; ал үшіншіден, діни экстремизмге қарсы іс-қимыл бойынша тиісті жетістіктері болғанымен, оның әлсіз тұстары көбірек болды деп білеміз.

2012 жылы ұлттық қауіпсіздік күштерінің діни экстремизмге қарсы іс-қимылдың арнайы қарсы іс-қимылдардың бірқатар жетістіктері (ҰҚК жекелеген жетістіктері) болғанымен, негізгі қарсы іс-қимыл (барлық мемлекеттік органдардың жүйесін жұмылдырып үйлестіру және ұйымдастыру бойынша) орталау деңгейде болды деп білеміз. Ал жалпы қарсы іс-қимыл (діни экстремизмнің алдын алу аясында мемлекеттік органдар мен белгілі қоғамдық институттардың өзара әрекеттесуі) сол кезде жөнді деңгейде болған жоқ еді деп есептейміз. Сонымен бірге бірқатар қалалық (яғни республикалық маңызы бар қалалар, Астана және Алматы қалаларының аудандық соттары), тіпті бірқатар өңірлердегі қалалық, аудандық соттардың тәжірибесі (экстремистік материалдар бойынша сот тәжірибесі) бастапқы кезеңде болды деп білеміз. Демек, жергілікті ұлттық қауіпсіздік күштері, құқық қорғау және өзге мемлекеттік органдардың қызметкерлері бастапқы сот тәжірибелік кезеңнен өтті деуге болады.

Сонымен, діни экстремизмге қарсы іс-қимылды ұлттық қауіпсіздік жүйесі контекстінде мемлекеттік-құқықтық қамтамасыз етудің ішкі мемлекеттік жүйесін саралау бойынша Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің сайтында белгіленген «Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, басып шығаруға және таратуға тыйым салынған және экстремистік деп танылған діни әдебиеттер мен ақпараттық материалдардың тізімі» мен «Қазақстан Республикасының аумағына әкелуге, басып шығаруға және таратуға террористік деп танылған және тыйым салынған әдебиеттер мен ақпараттық материалдардың тізімі» атты тізімдердегі материалдарға талдау жасай келе, мынадай қорытынды тұжырым жасаймыз.

Бірінші кезекте, екі тізімдегі экстремистік және террористік деп танылған материалдарды тыйым салудың заңнамалық негіздемесін түсіндіру бойынша бір жүйеге келтірілген түсіндіру әдіс-тәсілдері мен сендіру әдісін дұрыс қолданудың қажеттілігі бар деп санаймыз.

Біріншіден, діни мазмұндағы материалдарға заңды және діни сипаттағы түсіндірме берудің кешенді әдіснамасын (яғни әдістемелік, әдістері мен тәсілдері жиынтығы) жасау керек деп есептейміз. Себебі, алғаш діни жолға түсіп, әсіресе бірқатар жастар дәстүрлі діни санасын

калыптастыра алмай, діни радикалистік, экстремистік немесе діни сипаттағы террористік іс-әрекеттерге ұшырап жатады. Сондықтан заңды түсіндірудің тәсілдерін (заңдағы терминдерге грамматикалық (тілдік), тарихи, логикалық, жүйелі талдау және арнайы құқықтық талдау) және түсіндіру кезеңдерін (үш кезеңді төменде түсіндіреміз) дұрыс пайдалану арқылы діни радикализмнің шырмауына түскен жастар, тіпті одан да жасы үлкен жеке тұлғаларға оң ықпал ету керек.

Егер аталған тұлғалардың біреуі діни радикализмнің бастапқы деңгейінде болғандығы (арнайы есепте тұрған кезде) анықталса, онда оларға бірінші кезекте дінтану мен теологияның (исламтанушы, христиантанушы және т.б.) мамандары жұмыс (алдын алу жұмысы) жасауы, содан кейін заңды түсіндіру керек.

Егер аталған тұлғалардың біреуі діни экстремизмнің басталған немесе қалыптасқан деңгейінде болғандығы нақты (арнайы есепте тұрған кезде де оған жасалған алдын алу жұмысы оң нәтиже бермесе, әкімшілік құқық бұзушылық, тіпті экстремистік іс-әрекет жасағаны) анықталса, онда бірнеше мамандардың қатысуымен оған заңды және діни және өзге мәселелерді түсіндіру жұмыстары бірге жүргізілуі қажет.

Егер аталмыш тұлғалардың біреуі діни сипаттағы терроризмнің басталған (теракті жасауға дайындалған) немесе қалыптасқан (теракті жасауға оқталған немесе оны жасағаны, сотқа дейінгі тергеуде, түзеу мекемесінде жазасын өтеп жатқаны) деңгейінде болғандығы анықталса, онда оған кешенді сипатта болатын жұмыс (түрлі мамандардың қатысуымен (заңгер, дінтанушы, теолог, психолог, жедел (оператив) қызметкері және т.б.) заңды, дінді, тіпті қажет болып жатса халықаралық саяси ахуалды және басқа да негіздер бойынша түсіндіру) жасалуы тиіс. Әрине аталған үш кезең бойынша тек экстремистік және террористік деп танылған материалдарды ғана емес, яғни жан жақты түсіндірілуі ләзім деп түйін жасаймыз.

Екінші кезекте, ұлттық қауіпсіздік күштері (арнайы мемлекеттік органдар мен құқық қорғау органдары және уәкілетті мемлекеттік органдар) Қазақстан Республикасының терроризмге және экстремизмге қарсы іс-қимыл заңнамасына, қылмыстық заңнамасына сәйкес қарсы іс-қимылдың заңнамалық әдіс-тәсілдерін пайдалану және мемлекеттік функцияларын нақтырақ орындау, заң нормаларын дұрыс құқық қолдану арқылы қылмыстық құқық бұзушылықтарды ескерту, анықтау, жолын кесу және болдырмау іс-әрекеттерін жасау бойынша бірқалыпты жұмысын атқаруы қажет деп есептейміз.

Әлбетте, сотқа дейінгі тергеу кезінде әттегең-ай дейтін кемшіліктер болуы мүмкін. Сондықтан мүмкіндігі болса, жедел (оператив) қызметкерінің, тергеу жүргізетін ұлттық қауіпсіздік күштері (арнайы мемлекеттік органдар мен құқық қорғау органдарының тергеушілерінің, сотқа дейінгі іске тергеу жүргізетін сот тергеушілерінің негізгі базалық білімнен (заңтану) бөлек, діни білімі (сауаты) болса тіптен жақсы, себебі тергеу амалдарына (заңды әрі діни сипатта түсіндіру) қажет дегіміз келеді. Бұл ұсынылған іс-шаралар экстремистік және террористік деп танылған материалдарды мониторингтеу, іздестіру, табу, анықтау, бұғаттау, сот қарауына ұсыну іс-шараларына, сондай-ақ экстремистік және террористік қылмыстық құқық бұзушылықтар бойынша жеке жедел іздестіру іс-шараларына, қылмыстық процестік заңнамада жеке белгіленген ұлттық қауіпсіздік күштерінің жеке тергеу амалдарына ғылыми-әдістемелік және тәжірибелік ықпалы болады деп білеміз.

Үшінші кезекте, діни экстремизмге қарсы іс-қимылды ұлттық қауіпсіздік жүйесі контекстінде мемлекеттік-құқықтық қамтамасыз етудің ішкі мемлекеттік жүйесіндегі сот тәжірибесін жетілдіру (экстремистік және террористік сипаттағы материалдарды экстремистік және террористік материалдар деп тану бойынша) мақсатында ұлттық қауіпсіздік күштерінің (арнайы мемлекеттік органдары мен құқық қорғау органдарының және уәкілетті мемлекеттік органдардың), сондай-ақ тиісті сот органдарының жалпы қызметтерінде қалыптасқан іс-әрекеттерінің жүйесіне мынадай тәжірибелік ұсыныстарды береміз.

1. Экстремистік және террористік топтар мен ұйымдардың мүшелері мен өкілдері, сондай-ақ оларға өзіндік қызметтік көмегін беретін жеке тұлғалар қазіргі кезде қылмыстық іс-әрекеттерін негізінен ғаламтор жүйесін, оның ішінде әртүрлі әлеуметтік желілерді пайдалану арқылы жасайтындығы жалпыға белгілі. Аталған жеке тұлғалардың бірқатары әлеуметтік желілерде заңсыз іс-әрекеттерін жасыру мақсатында жалған лақап атпен жеке парақшасын жасайды. Сол себепті «Жедел-іздестіру қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының [2] 1-бабы норма-

ларына сәйкес жедел-іздігіру іс-шараларының ретінде белгіленген байқау (1-бап 5-тармақ), тиісті байланыс желілеріндегі жедел іздігіру (1-бап 6-тармақ), компьютерлерден, серверлерден және ақпаратты жинауға, өңдеуге, жинақтауға және сақтауға арналған басқа құрылғылардан ақпаратты жасырын алу (1-бап 7-тармақ), енгізу (1-бап 10-тармақ), жасырын кіру және (немесе) орынды жасырын зерттеп-қарау (1-бап 13-тармақ), пошта жөнелтілімдері мен өзге жөнелтілімдерді жасырын бақылау (1-бап 18-тармақ), адамды немесе орынды жасырын аудио- және (немесе) бейнебақылау (1-бап 19-тармақ), абоненттер және (немесе) абоненттік құрылғылар арасындағы қосылулар туралы ақпаратты жасырын алу (1-бап 20-тармақ), электр (телекоммуникация) байланысының желілерін жасырын бақылау, электр (телекоммуникация) байланысының желілері арқылы берілетін ақпаратты ұстап алу және алу (1-бап 21-тармақ) бойынша тиісті жедел-іздігіру іс-шараларының (жалпы және арнаулы) жиынтығын, сондай-ақ жедел-іздігіру қызметін жүзеге асырушы органдардың осы қызметтің міндеттерін шешуге тікелей бағытталған, бірыңғай тактикалық, стратегиялық ой-ниетпен байланысқан іс-әрекеттерінің жиынтығын жүйелі орындау, реттеу, іске асыру және бақылау арқылы жандандырып жүргізу керек;

2. Осы ұсынысты нақты түсінікті ету үшін мына негізгі екі мысалды бере отыра, мақаламызды төмендегідей **қорытындылаймыз**:

Бірінші кезекте, Қазақстан Республикасында сот шешімдерімен [3] қызметіне тыйым салынған экстремистік және террористік топтар мен ұйымдардың негізгі өкілдері мен мүшелерінің әлеуметтік желілердегі парақшаларына жүйелі түрде мониторингтеу және жедел аналитикалық іс-шараларын ұйымдастыру, жедел іздігіру іс-шараларына тікелей қатыстыруға қажетті мамандығы бар мамандар жүйелі түрде тарту жұмыстарын жалпы жандандыру қажет. Өйткені, біріншіден, жүйелі мониторинг жасау экстремистік және террористік деп танылған жалпы материалдардың айналымын дәл анықтауға болады; ал екіншіден, жедел түрде аналитикалық іс-шараларын ұйымдастыру және оны жүйелі жүргізу соттардың шешімімен әлі де экстремистік және террористік деп танылмаған материалдарды іздеуге, табуға, анықтауға, талдауға және оларды бұғаттауға әрі тиісті соттарға экстремистік және террористік деп тану үшін ұсынуға нақтырақ көмектеседі; ал енді үшіншіден, жедел іздігіру іс-шараларына тікелей қатыстыруға өте қажетті мамандығы бар мамандарды тарту әртүрлі әлеуметтік желілердегі техникалық іс-шараларын жасауға (техникалық қарсы іс-қимыл іс-шараларын дайындау және т.б.) мүмкіндікті береді.

Екінші кезекте, Қазақстан Республикасында сот шешімдерімен [3; 4] қызметіне тыйым салынған экстремистік және террористік топтар мен ұйымдардың елдегі, әсіресе шет елдердегі (яғни біздің елімізде тыйым салынған, алайда белгілі бір елдерде аталған топтар мен ұйымдардың қызметі тыйым салынбауы мүмкін) осы топтар мен ұйымдардың негізгі өкілдерімен тікелей қарым қатынастарды орнату және аталған экстремистік және террористік топтар мен ұйымдардың негізгі іс-әрекеттерін бақылау, барлау, сондай-ақ қажетті ақпараттарды алу іс-әрекеттерін жүйелі түрде жүргізу және қалыптастыру мақсатында құпия көмекшілерді енгізу қажет деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Список религиозной литературы и информационных материалов, признанных экстремистскими и запрещенных к ввозу, изданию и распространению на территории Республики Казахстан*// <http://pravstat.prokuror.gov.kz/kaz/node/16051> (дата обращения: 24.02.2022.).

2. *Жедел-іздігіру қызметі туралы заңы – Закон Республики Казахстан от 15.09.1994 г. № 154-ХІІІ. С изменениями и дополнениями по состоянию на 03.07.2017 г.* // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z940004000> (дата обращения: 24.02.2022.).

3. *Террористік және экстремистік қылмыстар туралы заңнаманы қолдану бойынша сот практикасының кейбір мәселелері туралы: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 8 желтоқсандағы № 11 нормативтік қаулысы* // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P170000011S>.

4. *Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан. Особенная часть (том 2).* – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 1120 с.

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ
УГОЛОВНОЕ ПРАВО
CRIMINAL LAW**

МРНТИ:10.77.51

УДК:343.3/7

А.Р. Бижанова¹, М.Ө. Алмахан¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

ЗАҢСЫЗ КӘСІПКЕРЛІК ҚЫЗМЕТТІҢ ТҮРЛЕРІ МЕН ЖАУАПТЫЛЫҚ

Аңдатпа

Кәсіпкерлік – қоғамның экономикалық дамуының қозғаушы күші. Шынайы нарық пен толық бәсекелестік жағдайында кәсіпкер өзі үшін жұмыс істей отырып, бір уақытта бүкіл қоғамға пайда әкеледі [1]. Бұл үшін мемлекет өз тарапынан заңмен тиісті қатынастарды реттеуге және заңмен белгіленген тәртіпті әртүрлі, соның ішінде қылмыстық-құқықтық құралдармен қорғауға міндеттенеді.

Алайда, сот практикасында заңсыз кәсіпкерлік жөніндегі қылмыстық істерді ашуда қиындықтар жиі туындайды. Аталған мәселені шешудің маңызы ерекше. Осыған байланысты авторлар заңсыз кәсіпкерлік ұғымын, оның түрлері мен жауапкершілік мәселесін қарастыруға тырысады.

Түйін сөздер: заңсыз кәсіпкерлік, кәсіпкерлік қызметтің заңды шарттары, заңсыз кәсіпкерліктің тізімі, кәсіпкерлікті мемлекеттік тіркеу, қылмыстық жауаптылық.

Бижанова А.Р.¹, Алмахан М.О.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

**ВИДЫ НЕЗАКОННОЙ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ОТВЕТСТВЕННОСТЬ**

Аннотация

Предпринимательство – движущая сила экономического развития общества. При условии совершенного рынка и полной конкуренции предприниматель, работая для себя, одновременно приносит пользу всему обществу [1]. Для этого государство со своей стороны обязуется регулировать соответствующие законом отношения и охранять установленный законом порядок различными, в том числе уголовно-правовыми средствами.

Однако в судебной практике нередко возникают трудности с раскрытием уголовных дел по незаконному предпринимательству. Решение этой задачи имеет особое значение. В связи с этим авторы пытаются рассмотреть понятие незаконного предпринимательства, его виды и проблему ответственности.

Ключевые слова: незаконное предпринимательство, юридические условия предпринимательской деятельности, перечень незаконного предпринимательства, государственная регистрация предпринимательства, уголовная ответственность.

A.R. Bizhanova¹, M.O. Almakhan¹
¹Abai Kazakh National Pedagogical University

TYPES OF ILLEGAL BUSINESS ACTIVITY AND LIABILITY

Abstract

Entrepreneurship is the driving force of the economic development of society. Under the condition of a perfect market and full competition, an entrepreneur, working for himself, simultaneously benefits the whole society [1]. To this end, the State, for its part, undertakes to regulate the relations corresponding to the law and to protect the procedure established by law by various means, including criminal law.

However, in judicial practice, difficulties often arise with the disclosure of criminal cases on illegal entrepreneurship. The solution of this problem is of particular importance. In this regard, the authors try to consider the concept of illegal entrepreneurship, its types and the problem of responsibility.

Keywords: illegal entrepreneurship, legal conditions of entrepreneurial activity, list of illegal entrepreneurship, state registration of entrepreneurship, criminal liability.

Кіріспе

Кәсіпкерлік – бұл өнімді өндіруге, жұмыстарды немесе қызметтерді орындауға арналған жеке тұлғалардың, сондай-ақ мемлекеттің коммерциялық қызметінің нысаны. Кәсіпкерлік қызмет – бұл азаматтық заңнама нормаларымен реттелетін, адамның кәсіпкерлік, бастамашылық және оған қатысатын адамдардың салауатты бәсекелестігі арқылы мемлекет экономикасын дамытуға мүмкіндік беретін әлеуметтік пайдалы қызмет. Кәсіпкерлік қызмет объективті түрде нарықтық экономиканың локомотиві бола отырып, еңбек нарығын қалыптастырады, артық өнім жасайды, салықтар мен басқа да алымдарды төлеу есебінен ел бюджетін толтыруға елеулі үлес қосады. Ел экономикасының дамуы мен әділетті әлеуметтік мемлекет құрудың мемлекеттік стратегиясындағы оның үлесі ерекше. Алайда, осы саладағы нақты жағдайды талдай отырып, мұндай оң қорытынды жасау қиын.

Жоғары қаржылық-экономикалық тәуекелді аймақтарда кәсіпкерлерді теңдестіру кәсіпкерлік саласындағы заңнаманы бұзумен жиі ұштасады. Олар көбінесе заңсыз кәсіпкерлік түрінде көрінеді.

Негізгі бөлім

Заңсыз кәсіпкерлікті қарастырмас бұрын кәсіпкерлік ұғымына тоқталып кетсек. Оған ҚР АҚ-нің 10-бабында келесідей түсінік беріледі: «Азаматтардың, қандастардың және заңды тұлғалардың мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызметтерді көрсету арқылы таза кіріс алуға бағытталған, жеке меншік құқығына (жеке кәсіпкерлік) не шаруашылық жүргізу немесе мемлекеттік кәсіпорынды жедел басқару құқығына (мемлекеттік кәсіпкерлік) негізделген дербес, бастамашылық қызметі кәсіпкерлік болып табылады» [2].

Анықтамаға сәйкес, кәсіпкерлік қызметті келесідей белгілер сипаттайды: 1) мақсаты - таза кіріс алу; 2) қызметтің дербестігі; 3) жүйелі сипатқа ие; 4) кәсіпкерлік қызмет - мүлікті пайдалану, тауарларды өндіру, сату, жұмыстарды орындау, қызмет көрсету нысанында жүзеге асырылады; 5) кәсіпкерлік қызметтегі тәуекелділік; 6) субъектісі - заңда белгіленген тәртіппен кәсіпкер ретінде тіркелген тұлға. О.А. Авдеева болса, осы белгілерге қосымша - кәсіпқой кәсібилік белгісін жатқызады, ол кәсіпкерлерді бір рет қана сауда-саттық мәмілелерімен айналысатын адамдардан ажыратады, деп есептейді [3, 12 б.].

Экономикалық сипаттағы қызметті тәуекелділіксіз елестету мүмкін емес. Бұл қарастырылып отырған қызметке де тән. Кәсіпкердің ісінде шығындар кірістерден асып, пайданың болмауы әбден мүмкін. Сондықтан кәсіпкер өз қызметінде тәуекелге бел буады.

Ғылыми әдебиеттерде, кәсіпкерлікке тұрақтылық, жүйелілік белгілері тән және арнайы мақсатта біріктірілген мәмілелер мен іс-әрекеттердің кезектілігін білдіреді, деген пікір кездеседі [4, 19 б.].

Кәсіпкерлікпен айналысудың заңды шарттарына мыналарды жатқызуға болады:

1) дара кәсіпкер де, кәсіпкерлік субъектілері болып табылатын заңды тұлғалар мемлекеттік тіркеуге, ал оның ҚР аумағында орналасқан филиалдары мен өкілдіктері, олар заңды тұлға құқығын иеленбестен есептік тіркеуге жатады;

2) Кәсіпкерлік қызмет тек заңнамамен ғана шектелуі мүмкін [5] Заңмен бекітілген талаптар сақталынбаған ретте кәсіп заңсыз саналады.

Заңсыз кәсіпкерлік – бұл заңмен қойылған талаптарды бұза отырып, кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру. Заңсыз кәсіпкерлік ұғымын түсінгенде жоғарыда айтылған белгілерді негізге алу маңызды деп есептейміз.

Заңсыз кәсіпкерлік үшін әкімшілік және қылмыстық заң нормаларымен жауаптылық көрсетілген.

Әкімшілік құқық бұзушылық заңнамасына келсек, ҚР ӘҚБтК-тің 153-бабына сай, азаматқа (1000 АЕК-тен аспайтын сомада), ұйымға немесе мемлекетке (10 000 АЕК-тен аспайтын) ірі залал келтіретін не ірі мөлшерде (10 000 АЕК-тен аспайтын) кіріс алу немесе акцизделетін тауарларды едәуір мөлшерде (1000 АЕК-тен аспайтын) өндіру, сақтау, тасымалдау не өткізу арқылы кәсіпкерлік қызметтің тыйым салынған түрлерімен айналысу - заңсыз кәсіпкерлік болмақ. Сондай-ақ, бұл әрекеттерде қылмыстық жазаланатын іс-әрекет белгілері болмауы шарт.

Ал ҚР ҚР ӘҚБтК-нің басқарудың белгіленген тәртібіне қолсұғатын әкімшілік құқық бұзушылықтар тарауында заңнамада көзделген жағдайларда заңды тұлғаны, оның филиалдары мен өкілдіктерін қайта тіркемей, қызметті жүзеге асыру (466-бап), сондай-ақ тиісті тіркеусіз, рұқсатсыз немесе хабарлама жібермей кәсіпкерлік немесе өзге де қызметпен айналысу, сондай-ақ әрекеттерді (операцияларды) жүзеге асыру (463-бап) орныққан [6].

Сонымен қатар, ҚР ӘҚБтК-нің 269-бабында мемлекеттік кіріс органында тіркеу есебіне қою мерзімін бұзғаны үшін жауаптылық бар. Мұнда тұлға жеке кәсіпкер, заңды тұлға кәсіпкер ретінде тіркеліп, бірақ мемлекеттік кіріс органында салық салу субъектісі (салық төлеуші) ретінде тіркелуден жалтарған кезде жауаптылық басталады.

Заңсыз кәсіпкерліктің тізіміне ӘҚБтК-тің 153-бабының диспозициясында көрсетілгендей, кәсіпкерлік қызметтің тыйым салынған түрлерімен айналысу жатса, ал қылмыстық заңнамада (ҚК-тің 214-бабы) қызметті тіркеусіз, міндетті лицензиясыз, ҚР рұқсаттар және хабарламалар туралы заңнамасын бұза отырып жүзеге асыру, сол сияқты кәсіпкерлік қызметтің тыйым салынған түрлерімен айналысу құрайды [7]. Яғни, әкімшілік заңнамадағы аталған ұғымның көлемі қылмыстық заңнамадағыдан тар және басқа тараулармен қарастырылған.

Азаматқа, ұйымға немесе мемлекетке ірі залал келтіріп, не ірі мөлшерде кіріс ала отырып, тіркеусіз немесе арнаулы рұқсатсыз (лицензиясыз) банктік қызметті (банк операцияларын) жүзеге асырғаны үшін ҚР ӘҚБтК-тің 155-бабымен (Заңсыз банктік қызмет) әкімшілік жауаптылық бар.

Заң шығарушы қолданыстағы ҚР қылмыстық заңнамасында заңсыз кәсіпкерлікті заңсыз банктік, микроқаржылық немесе коллекторлық қызметпен бір нормамен қарастырады (214-бап). Яғни бұл қылмыстық іс-әрекеттердің қоғамға қауіптілік дәрежесі, сипаты бірыңғай дегенді білдіреді. Алайда, ҚР ӘҚБтК-де заңсыз кәсіпкерлік пен заңсыз банктік жеке нормаларда қаралып, құқық бұзушылықтың объективті жағын сипаттайтын іс-әрекеттердің тізімдері әркелкі. Мысалы, ҚР ӘҚБтК-тің 155-бабының (Заңсыз банктік қызмет) диспозициясында тіркеусіз немесе арнаулы рұқсатсыз (лицензиясыз) банктік қызметті (банк операцияларын) жүзеге асыру, ал ӘҚБтК-тің 153-бабында (Заңсыз кәсіпкерлік) кәсіпкерлік қызметтің тыйым салынған түрлерімен айналысу қаралады. Соңғы нормада қызмет түрімен тіркеусіз, не лицензиясыз айналысу заңсыз кәсіпкерлік ұғымымен қамтылмайды. Олар ӘҚБтК-тің өзге тарауларында қаралған, қолсұғу объектілері өзге, яғни кәсіпкерлік қызмет саласындағы әкімшілік құқық бұзушылықтар (14-тарау) емес.

Кейбір ТМД елдерінің қылмыстық заңнамаларында заңсыз кәсіпкерлік үшін қылмыстық жауаптылық нормасы отандық нормалардан ерекшеленеді. Мысалы, Ресей қылмыстық

заңнамасына сай, заңсыз кәсіпкерлік ұғымына қызметті тіркеусіз, лицензиясыз жүзеге асырумен қатар аккредитациялаусыз жүзеге асыру кіреді [8].

Ал, Белорусия Республикасының бұрынғы қылмыстық заңнамасында «Заңсыз кәсіпкерлік қызмет» деп аталған норма бүгінде «Арнайы рұқсатсыз (лицензиясыз) жүзеге асырылатын кәсіпкерлік қызмет» (ҚК-нің 233-бабы) деген атауға ие [9].

Байқап отырғанымыздай, заңсыз кәсіпкерліктің тізімі отандық қылмыстық және әкімшілік заңнамаларында және шетел заңнамаларында бірыңғай қарастырылмаған.

Енді заңсыз кәсіпкерлік ұғымын нақтылай түсу үшін ҚК-тің 214-бабының диспозициясында келтірілген заңсыз кәсіпкерлік тізімдеріне тоқталып өтсек.

Кәсіпкерлік қызметпен айналысудың міндетті шарты - бұл мемлекеттік тіркеуден өту болып табылады.

Кәсіпкерлердің салық төлеуін, сондай-ақ олардың қызметін бақылау мемлекеттік тіркеу арқылы жүзеге асырылады. Арнайы тіркелінбеген кәсіпкерлік қызметтің кірістерінің мөлшерін-салық салынатын базаны анықтауға және салықтар мен алымдардың сомасын есептеуге мемлекеттің мүмкіндігі болмайды. Жеке кәсіпкер ретінде тіркелу үшін сізге кәсіпкерлік қызметтің басталғаны туралы салық органына хабарлау жеткілікті. Кәсіпкерлік қызметтің басталғаны туралы хабарламаны жіберу үшін электрондық лицензиялау порталында тіркеуден өту қажет (elicense.kz). Ал заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеу арнайы заңмен реттелінеді [10].

Кәсіпкерлік кодекстің 35-бабының 3, 4-тармақтарында және салық заңнамасында тұлға дара кәсіпкер ретінде тіркелмеуге құқылы.

Жоғарғы Сотының 2020 жылғы 24 қаңтардағы №3 Нормативтік қаулысына сай, «5. Жеке тұлғаның тіркеуші органда дара кәсіпкер ретінде тіркеу есебінен шығарылғаннан кейін (Кәсіпкерлік кодекстің 38-бабының 4-тармағы), заңды тұлғаның Бизнес-сәйкестендіру нөмірлерінің ұлттық тізіліміне қызметті тоқтату туралы мәліметтер енгізілгеннен кейін (Мемлекеттік тіркеу туралы заңның 16-бабы) кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыруы тіркеу белгісінің болмауы бойынша заңсыз кәсіпкерлік деп танылады» [11].

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, заңсыз кәсіпкерлік қызмет бұл – тіркеусіз кәсіпкерлік қызмет. Ал, тіркеусіз кәсіпкерлік қызмет деп заңда көзделген тәртіппен қажетті құжаттарды мемлекеттік тіркеу органдарына тіркеу үшін ұсынбай жүзеге асырылатын қызметті түсінеміз.

С. Коровинскийдің пікірінше, салық төлемдері түсімдерінен бюджеттің кіріс бөлігін қалыптастыру саласындағы мемлекеттің қаржылық мүдделері мен адал бәсекелестік қағидатын бұзу заңсыз кәсіпкерлік қызметтің факультативті объектілері болып табылады. «Көлеңкелі экономикалық қызметпен айналысатын тұлғалар мемлекетке ешқандай салық, төлем және алым төлемейді. Осылайша, нарықтық экономика жағдайында прогрестің басты тетігі болып табылатын адал бәсекелестік қағидасы бұзылады» [12, 44 б.].

Кәсіпкердің кәсіпкерлік қызметті белгіленген тәртіппен мемлекеттік тіркеуден жалтаруы тіркелмеген кәсіпкерлік қызмет болып табылады [13, 134 б.].

Кәсіпкерлік қызметті тіркеу міндеті азаматтық заңдардың императивті нормасы [14, 12 б.]. Кәсіпкердің еркінен тыс қандай да бір себептермен тіркелмегені, мемлекеттік тіркеуден қасақана жалтарғаны, кәсіпкерлік қызметпен айналысатын адам мемлекеттік тіркеу міндетті екенін туралы білгені немесе білмегені заңсыз кәсіпкерлікті саралау кезінде маңызды емес [15, 75 б.].

Мұндай лицензия міндетті болған жағдайда кәсіпкерлік қызметті лицензиясыз жүзеге асыру заңсыз кәсіпкерліктің екінші түрі болып табылады. Лицензия талап етілетін қызмет түрлерінің тізбесі «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» ҚР заңның 28-бабымен айқындалған [16].

Лицензия көрсетілген қызметтің нақты түрінің түрін белгілі бір мерзім ішінде жүзеге асыруға рұқсат етілетін ресми құжат болып табылады.

Сондай-ақ, лицензияда кәсіпкерлік қызметтің қандай да бір түрі жүзеге асырылатын шарттар айқындалады. Лицензиялануға жататын әрбір қызмет түріне жеке лицензия алынуы тиіс.

Кәсіпкерлік қызметтің белгілі бір түрін жүзеге асыру құқығы осы лицензияны алған кезден бастап немесе лицензияда көрсетілген мерзімде туындайды.

Сот, сондай-ақ лицензиялау органдары лицензияның қолданылуын тоқтата тұруға немесе тіпті күшін жоюға құқылы. Мұндай жағдайларда кәсіпкерлік қызметті жүргізуді жалғастыру кәсіпкерлік қызметті лицензиясыз жүзеге асыру ретінде қаралатын болады, яғни іс жүзінде заңсыз кәсіпкерлік қызмет болып табылады.

Егер тұлға лицензия талап етілетін қызметпен айналысса және кәсіпкер ретінде тіркелмеген болса, оған екі бұзушылық үшін де айып тағылуы керек [17, 157 б.].

Кәсіпкерлік қызметті лицензиясыз жүзеге асыру кезінде түсетін пайданың көлемі көп болады, интенсивтілік дәрежесі жоғары және оның басқа да ұқсас іс-әрекеттермен қоғамдық қауіптілік дәрежесі жоғары [18, 43 б.].

Ең алдымен, кәсіпкерлік қызметті лицензиясыз жүзеге асыру келесі жағдайларда заңсыз деп танылуы мүмкін:

1) лицензияны алу үшін құжаттар уәкілетті органға жіберілген, бірақ лицензия әлі алынбаған;

2) лицензия кәсіпкерлік қызметтің басында-ақ алынбаған, өйткені аталған қызмет субъектісі оны алу қажет екенін білмеген (Заңды білмеу оны бұзғаны үшін жауапкершіліктен босатпайды) не білген, бірақ қандай да бір себептермен оны сатып алғысы келмеген;

3) лицензия алынған, бірақ оны алудың белгіленген тәртібін бұза отырып алынған және осыған байланысты оның заңдық күші болмайды;

4) лицензия заңда белгіленген тәртіппен алынған, бірақ оның қолданылу мерзімі аяқталған және ол өзінің заңды күшін жоғалтқан;

5) лицензия заңда белгіленген тәртіппен алынған, оның қолданылу мерзімі өтпеген, бірақ жол берілген бұзушылықтар (лицензия шарттарын сақтамағаны) үшін оның қолданылуы тоқтатыла тұрған не оның күші жойылған (кері қайтарып алынған), яғни өзінің заңды күшін мерзімінен бұрын жоғалтқан жағдайларда лицензия қайтарып алынады.

Лицензия шарттарын бұзу деп, мысалы, лицензияда көрсетілген аумақтан тысқары жерде тауарларды сату (жұмыстарды орындау, қызметтерді көрсету) немесе лицензияда көрсетілген сатылатын тауарлардың (жұмыс түрлерінің, көрсетілетін қызметтердің) тізбесін өз бетінше кенейту түсініледі.

Заң шығарушымен *кәсіпкерлік қызметтің тыйым салынған түрлерімен айналысқаны* үшін қылмыстық жауаптылық көзделген. Бұл *-заңсыз кәсіпкерліктің* кезекті түрі. ҚР Жоғарғы Сотының 2020 жылғы 24 қаңтардағы №3 Нормативтік қаулысында: Тыйым салынған қызмет түрлері деп онымен айналысқаны үшін қылмыстық немесе әкімшілік жауаптылық белгіленген қызмет танылады.

Есірткі құралдарын, психотроптық заттарды, олардың аналогтарын өткізу мақсатында заңсыз дайындау, сақтау, тасымалдау немесе өткізу. Бұл қызмет түрімен айналысқан жағдайда осы қылмыстық құқық бұзушылық үшін қылмыстық жауаптылық туындайды, оның жасаған әрекеті ҚК-нің 214-бабы бойынша қосымша саралауды талап етпейді, делінеді [11].

Демек, заң тыйым салатын кәсіпкерлік қызмет, ол ҚР ҚК-нің Ерекше бөлімінде арнайы нормамен жауаптылық көрсетілген қызметтерді қоспағанда, адамзатқа, оның өмірі мен денсаулығына, қоғамға, мемлекетке қауіпті қылмыстық іс-әрекеттер.

ҚР Салық кодексінде және салық заңнамасы бойынша басқа да нормативтік-құқықтық актілерде кәсіпкерлік қызметтің тыйым салынған түрлерінің тізбесі жоқ. Экономикалық қызмет түрлерінің классификаторы бар [19]. ЖК немесе заңды тұлғаны тіркеу кезінде тізбеден сәйкес кодтарды таңдайды.

Қазақстанның заңнамасында кәсіпкерлікті тіркеу кезіндегі заңсыз әрекеттердің тізбесі көрсетіледі, олар үшін әкімшілік қана емес, қылмыстық жауапкершілік те жүктелуі мүмкін. Оларға мыналар жатады:

1. Кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік тіркеусіз немесе уәкілетті органда тіркеу қағидаларын бұза отырып жүзеге асыру.

2. Кәсіпкерлік қызметті лицензиясыз, арнайы рұқсатсыз, біліктілік аттестациясыз (міндетті болған жағдайларда) жүзеге асыру.

3. Кәсіпкерлік қызметті лицензиялық шарттарды бұза отырып немесе лицензияның қолданылуын тоқтата тұру кезеңінде жүзеге асыру.

4. Кәсіпкерлік қызметтің тыйым салынған түрлерімен айналысу.

5. Лицензияларды және өзге де рұқсаттарды мемлекеттік тіркеуді немесе беруді жүзеге асыратын уәкілетті органға көрінеу жалған мәліметтерден тұратын құжаттарды беру.

6. Заңды тұлғаны, филиалды немесе өкілдікті тиісті қайта тіркеусіз кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру.

7. Жалған кәсіпкерлік [20].

Заңсыз кәсіпкерліктің келесі түрі - *ҚР рұқсаттар және хабарламалар туралы заңнамасын бұза отырып жүзеге асыру.*

«Жеке кәсіпкерлік субъектілерінің және осы Заңда көзделген басқа да тұлғалардың жекелеген қызмет түрлерін немесе әрекеттерді жүзеге асыруына рұқсат беру немесе хабарлама жасау тәртібі «Рұқсаттар және хабарламалар туралы» ҚР Заңымен қарастырылған (4-тарау. Рұқсаттар; 8-тарау. Хабарлама жасау тәртібі). Лицензиат рұқсаттар және хабарламалар туралы заңның 33-бабының лицензияны және лицензияға қосымшаны қайта ресімдеу туралы талаптарын орындамаған жағдайда ҚК-нің 214-бабы бойынша қылмыстық жауаптылыққа тартылмайды» [16].

Жоғарыда аталған барлық әрекеттер заңсыз кәсіпкерліктің объективті жағын құрайды. Осы қылмыстың тікелей объектісі нормативтік құқықтық актілерде белгіленген кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру тәртібі, ал субъектілері - он сегіз жасқа толған, ақыл-есі дұрыс азаматтар, лауазымды және заңды тұлғалар болып табылады. Субъектілер ретінде Қазақстанның азаматтары мен заңды тұлғалары, сондай-ақ шетел азаматтары, азаматтығы жоқ адамдар және шетелдік заңды тұлғалар бола алады.

Заңсыз кәсіпкерлік қызметтің субъективті жағының міндетті белгісін тікелей қасақана нысанындағы кінә құрайды.

Қорытынды

ҚР ҚК-нің 214-бабының диспозициясына сүйеніп, заңсыз кәсіпкерлік кәсіпкерлік қызметті жүргізу тәртібін реттейтін заңнаманы бұза отырып жүзеге асырылатын әрекеттерден тұрады. Яғни, кез-келген кәсіпкерлік қызметті заңды түрде жүргізудің міндетті шарттары жеке кәсіпкер немесе заңды тұлға ретінде мемлекеттік тіркеуден өту; заң тыйым салмайтын қызмет түрімен айналысу; қызметтің жекелеген түрлерін жүзеге асыру үшін лицензия алу, сондай-ақ ҚР рұқсаттар және хабарламалар туралы заңнамасын сақтай отырып, жүзеге асыру болып табылады.

Кәсіпкерлердің қызметін мемлекеттік бақылау мен қадағалауды бірнеше мемлекеттік органдар (28) жүзеге асырады [21]. Жыл бойында осы органдардың өкілдері бақылау жүргізбек болса, онда бірнеше тексеруден өтетін кәсіпкердің жағдайын елестету қиын емес. Сондықтан заңдарды біліп қана қоймай, сонымен бірге орындау да керек - сонда ешбір тексеріс қорқынышты болмасы анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ваганова Н.А. *Незаконное предпринимательство и лжепредпринимательство в Республики Казахстан*// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30769957/ (дата обращения: 20.02.2022.).

2. *Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі (2022.12.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы №268-ХІІІ*// https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_

3. Авдеева О.А. *Незаконное предпринимательство: уголовно-правовая характеристика и ответственность: Автореф. дисс... на соиск. уч. ст. канд. юрид. наук. –Иркутск, 2009. –22 б.*

4. Попондопуло В.Ф. *Коммерческое (предпринимательское) право: Учебник. – М., 2008. – 296 с.*

5. *Қазақстан Республикасының Кәсіпкерлік Кодексі. 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ*// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000375>

6. ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексі, 2014 ж. 5 шілде № 235-V (2022.01.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>.
7. Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V Қылмыстық кодексі (2022.10.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575294#activate_doc=2.
8. «Уголовный кодекс Российской Федерации» от 13.06.1996 №63-ФЗ (ред. от 28.01.2022) // http://www.consultant.ru/document_cons_doc_LAW_10699_/cc12ef68af6f5296cb8a9dad10_ca87865d02f12f/ (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)
9. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 года №275-3 (с изменениями и дополнениями по состоянию на 05.01.2022 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984&pos=2086;-51#pos=2086;-51
10. Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді есептік тіркеу туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 17 сәуірдегі №2198 Заңы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002198>. (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)
11. Соттардың экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылық істер бойынша заңнаманы қолдануының кейбір мәселелері туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2020 жылғы 24 қаңтардағы №3 Нормативтік қаулысы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P200000003S>
12. Коровинских С. Уголовная ответственность за незаконное предпринимательство // Российская юстиция. – М., 2000. – № 4. – С. 42-48.
13. Александров А.С. Современная уголовная политика обеспечения экономической безопасности путем противодействия преступности в сфере экономики: Монография. – М.: Юрлитинформ, 2017. – 608 с.
14. Колесников П.М. Расследование незаконного предпринимательства: Автореф. дисс. ... на соиск. уч. степ. канд. юрид. наук / Российская таможенная академия. – М., 2006. – 26 с.
15. Бертовский Л.В. Выявление и расследование экономических преступлений: Учебно-практическое издание. – М.: Экзамен. 2003. – 256 с.
16. Рұқсаттар және хабарламалар туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2014 жылғы 16 мамырдағы №202-V ҚРЗ // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1400000202> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)
17. Артемьев Н.В., Латов Ю.В., Наумов Ю.Г. Криминализация экономики и экономическая безопасность России: Учебник. – М.: Академия управления МВД России, 2018. –264 с.
18. Лазнов Н.В., Слеженков В.В. Развитие уголовной ответственности за незаконное предпринимательство // Поиск, 2017. – № 2. – С. 42-48.
19. Код ОКЭД РК 2022 (ОКЭД-2022). Общій классификатор видов экономической деятельности // <https://statinfo.kz/oked-rk.html/> (дата обращения: 20.02.2022.).
20. Султангазиев М.Е. Понятие и виды предпринимательской деятельности // <https://legalpro.kz/ponyatie-i-vidy-predprinimatelskoy-d/> дата обращения 20.02.2022.
21. Незаконное предпринимательство в Казахстане: кого оштрафуют, а кого посадят // <https://dzhk.kz/nalogi/nezakonnoe-predprinimatelstvo-v-kazahstane-kogo-oshtarafujut-a-kogo-posadyat/> дата обращения 20.02.2022.

МРНТИ: 10.77.01

УДК: 343.2/.7

С.Ш. Даубасов¹, Б.П. Жақсымбетов²

¹ Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

² Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ ЭКСТРАДИЦИЯ ИНСТИТУТЫН ІСКЕ АСЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада беру институтын халықаралық және Ұлттық құқықта жүзеге асыру мәселелері және оларды шешу жолдары қарастырылады. Мемлекеттердің экстрадициялау саласындағы ынтымақтастығының нысандары, сондай-ақ қауіпті іс-әрекет жасауға кінәлі адамдарды жазалаудың бұлтартпастығын қамтамасыз етуге бағытталған халықаралық келісімдер қаралады.

Түйін сөздер: экстрадиция, халықаралық құқық, халықаралық ынтымақтастық, ұстап беру туралы шарт.

Даубасов С.Ш. ¹, Жақсымбетов Б.П. ²

¹ Казахский национальный аграрный исследовательский университет

² Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ПРОБЛЕМЫ РЕАЛИЗАЦИИ ИНСТИТУТА ЭКСТРАДИЦИИ В МЕЖДУНАРОДНОМ И НАЦИОНАЛЬНОМ ПРАВЕ

Аннотация

В статье исследуются проблемы реализации института выдачи в международном и национальном праве и пути их решения. Рассматриваются формы сотрудничества государств в сфере экстрадиции, а также международные соглашения, направленные на обеспечение неотвратимости наказания лиц, виновных в совершении опасного деяния.

Ключевые слова: экстрадиция, международное право, международное сотрудничество, договор о выдаче.

S.Daubassov¹, B.P. Zhaxymbetov²

¹ Kazakh National Agrarian Research University

² Abai Kazakh National Pedagogical University

PROBLEMS OF IMPLEMENTATION OF THE INSTITUTION OF EXTRADITION IN INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW

Abstract

The article examines the problems of implementation of the institute of extradition in international and national law and the ways to solve them. We consider the forms of cooperation of states in the field of extradition, as well as international agreement aimed at ensuring the inevitability of punishment of persons guilty of committing a dangerous act.

Keywords: extradition, international law, international cooperation, treaties.

Қазіргі әлемде қылмыс мәселесі жекелеген мемлекеттер үшін ғана емес, бүкіл адамзат үшін қауіпті. Қылмыс сипатының күрделенуіне байланысты мемлекеттердің қылмысқа қарсы күрес саласындағы ынтымақтастығына байланысты мәселе өзекті болып отыр. Соңғы жылдары жекелеген мемлекеттердің аумағында қылмыс жасады деп айыпталған адамдардың саны шет

елдердің аумағында сот төрелігінен жасырынып жүр. Экстрадициялау саласындағы мемлекеттердің ынтымақтастығы қазіргі заманғы халықаралық қылмыстық құқықты реттеу саласына жатады. Қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек көрсету шеңберінде іске асырылатын қылмысқа қарсы күресте мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастық нысандарының бірі экстрадициялау (қылмыскерлерді ұстап беру) болып табылады.

Кез-келген қылмысты әрдайым жазалау керек деген қағида халықаралық қылмыстық заңда бұрыннан императивті деп саналған, сондықтан осы қағиданы жүзеге асыру үшін қажетті ережелер мен рәсімдерді жеңілдету бүгінгі күннің ең маңыздыларының бірі болып табылады. Сондай-ақ, қылмыспен күресте мемлекеттердің ынтымақтастығы процесінде ережелер мен рәсімдерді белгілеу оңай процесс емес; бұл мәселені шешуде көбінесе бірдей емес егемен мемлекеттердің мүдделері кездеседі.

Экстрадиция институты үнемі дамып, жетілдіріліп отыратындықтан, мұндай ынтымақтастық халықаралық қатынастарды дамыту үшін қажет [1].

Қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттер жасаған адамдарды ұстап беру (әдетте, жалпы қылмыстық қылмыстар) қылмысқа қарсы күрестегі ынтымақтастықтың тиімділігін арттыратын құрал болып табылады, оған өңірлік және жергілікті (мемлекетаралық ынтымақтастықтың екі жақты деңгейінде) неғұрлым маңызды мән беріледі. Мәселен, ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің құзыретті органдарының қылмысқа қарсы күрестегі өзара іс-қимылының негізгі нысандары бірлескен тергеу және жедел-ізвестіру іс-қимылдарын жүзеге асырумен, сұрау салулар мен өтініштерді орындаумен, халықаралық ұйымдар шеңберіндегі ынтымақтастықпен қатар бұрынғысынша танылады:

а) қылмыстық жауаптылыққа тарту, үкімді орындау үшін адамдарды ұстап беру және тиісті шарттарда көзделген тәртіппен жазасын одан әрі өтеу үшін сотталғандарды беру;

б) егер экстрадициялауға жол берілмеген жағдайда, өз мемлекетінің азаматтарын ТМД-ға қатысушы басқа мемлекеттердің аумақтарында қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуды қамтамасыз ету [2].

Әрбір мемлекеттің қылмыспен күресуге деген ұмтылысы Халықаралық қылмыстық құқықтың маңызды институттарының бірі ретінде экстрадиция институтына ерекше назар аударылатын көпжақты және екіжақты шарттар жасасу үшін негіз болып табылады. Экстрадициялау туралы халықаралық келісімдер қандай да бір қауіпті іс-әрекет жасаған адамдар үшін жазаның бұлтартпастығын қамтамасыз етуге бағытталған. Экстрадициялауды көздейтін халықаралық шарттардың көптігіне қарамастан, олар мінсіз емес. Бұған дәлел-экстрадиция саласындағы бірыңғай стандарттардың болмауы.

Осылайша, экстрадиция институты мемлекеттердің халықаралық ынтымақтастығы саласында біріктіруші функцияны орындайды, қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы халықаралық міндеттемелерді орындаудың маңызды құралы болып табылады.

Қылмыстық істер бойынша мемлекеттер арасында құқықтық ынтымақтастықтың жоқтығы фактісі қылмыс бір мемлекетте қылмыс жасау, содан кейін басқа мемлекеттің аумағында жасыру және сол арқылы қылмыстық жазадан аулақ болу, ал кейбір жағдайларда қылмыстық әрекетті жалғастыру үшін сәтті қолданылады. Ұстап беру рәсімдерінің қиындауы, негізінен, тиісті ұлттық заңнаманың жетілмегендігімен немесе болмауымен, мемлекеттердің халықаралық және Ұлттық нормаларын қолдану проблемаларымен, азаматтықпен және шешуді талап ететін өзге де факторлармен байланысты. Жағдай ұлттық ғана емес, сонымен бірге халықаралық қауіпсіздіктің негізін бұзатын қылмыстардың саны артып келе жатқандығымен күрделенеді [3].

Қазіргі кезеңдегі экстрадиция институтының рөлі артып келеді, бұған мемлекеттердің осы саладағы өсіп келе жатқан белсенділігі дәлел бола алады: жаңа заңдар қабылданады, халықаралық келісімдер жасалады, халықаралық ұйымдардың қарарлары қабылданады, сот тәжірибесі барған сайын кеңейе түсуде. Экстрадициялау мәселелерін зерттеудің орындылығы қазіргі уақытта Ұлттық қылмыстық іс жүргізу заңнамасындағы олқылықтарды жою, халықаралық құқықтың талаптары мен стандарттарына байланысты құқық қолдану тәжірибесін жетілдіру қажеттілігінен туындайды.

Сонымен бірге, қазіргі уақытта экстрадициялауға арналған көптеген мәселелер аз зерттелуде, осы институтты теориялық түсінуге және оның құқықтық нормаларын дұрыс тәжірибелік қолдануға байланысты көптеген өзекті мәселелер шешілмеген күйінде қалып отыр.

Ұстап беру институты халықаралық құқықта да, ұлттық қылмыстық заңнамада да қылмыстық жауаптылыққа және (немесе) жазасын өтеуге тарту үшін Бір (сұрау салынатын) мемлекет басқа (сұрау салушы) мемлекетке қылмыс жасаған адамды беруді регламенттейтін нормативтік нұсқамалардың жиынтығын білдіреді [4].

Алайда, кейбір елдер тиісті Еуропалық конвенцияға қатысқанына қарамастан, сұрау салынатын мемлекетке «өз азаматтарын беру» деген 6-баптың ережелерін елемей, өз азаматтарын ұстап беру туралы өтініш жасайды. Мұндай прецеденттер халықаралық құқықтың негізгі принциптеріне қайшы келеді, оған сәйкес мемлекет өзіне қабылданған шарттық-құқықтық міндеттемелерді орындауға міндетті.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде, қылмыспен күресте мемлекеттердің ынтымақтастығы саласындағы өте маңызды жетістіктерге қарамастан, экстрадициялау сияқты халықаралық қылмыстық әділет институтын іс жүзінде жүзеге асыруда біркелкі тәсіл жоқ деп айтуға болады.

Өздеріңіз білетіндей, экстрадиция институтының қалыптасуы халықаралық құқықтың дамуымен қатар жүрді және барлық тарихи кезеңдерді қамтиды. Бұл экстрадиция институты әлемдік қоғамдастықта бейбітшілік пен адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстардың алдын алу міндеттерін шешуге бағытталған халықаралық қауіпсіздік жүйесін құру қажеттілігі туындағанға дейін белгілі болды.

Ежелгі әлемде экстрадициялау тәжірибесінің бар екендігінің дәлелі – б.з.д. 1296 жылы (1278) жасалған Мысыр перғауыны Рамсес II-нің Хетт патшасы Хетту-шил III-мен жасасқан шарты. Онда «Егер біреу Мысырдан қашып, Хетт еліне кетсе, онда Хетт патшасы оны ұстамайды, бірақ Рамсес еліне оралады» делінген. Шарттың мәтінінен тек қылмыстық қылмыскерлер ғана емес, хетттер елінде болатын және Египет талап ететін барлық адамдар да ұсталуы керек [5].

Ежелгі Грецияда афиналықтардың Македония патшасы Филипке оның өміріне қол сұғатын барлық адамдарды беруге келіскендігінің мысалы бар, ал ахайлар Спартаға, егер оның ауылдардың біріне шабуыл жасаған азаматтары берілмесе, одақтың бұзылуымен қорқытты.

Алайда, егер құлдық дәуірде экстрадиция институты мемлекеттердің бытыраңқылығы мен бәсекелестігіне байланысты өте сирек қолданылса, онда феодализм кезеңінен бастап және одан әрі экстрадициялық шарттардың саны өсті, сондай-ақ саяси себептер бойынша қудаланатын адамдарды (сұрау салынатын мемлекеттің аумағында баспана берілген адамдарды) және өз азаматтарын ұстап бермеу қағидаттары бекітілді.

Халықаралық құқыққа сәйкес ұстап беру тиісті мемлекеттер арасында жасалған шарт негізінде жүзеге асырылады. Бұл не екіжақты шарт, не сұрау салушы мемлекет те, сұрау салынатын мемлекет те қатысушылары болуға тиіс көпжақты конвенция болуы мүмкін. Еуропалық жүйеге негізделген ұстап беру туралы халықаралық нормалар 1957 жылы Кеңес қабылдаған, кейіннен БҰҰ Бас Ассамблеясының 1990 жылғы 14 желтоқсандағы қарарымен қабылданған ұстап беру туралы үлгілік шарттың негізіне айналған құқық бұзушыларды ұстап беру туралы Еуропалық Конвенциямен кодталған [6].

Беру мәселелері Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы шеңберінде 2002 жылғы 7 қазанда жасалынған азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек пен құқықтық қатынастар туралы Конвенцияда да регламенттеледі. Беру мәселелері жөніндегі халықаралық шарттардың кіріспелерінде уағдаласушы мемлекеттер егемендікті, тең құқылықты және өзара пайданы құрметтеу, бір-бірінің ішкі істеріне араласпау, сондай-ақ халықаралық құқықтың басқа да нормалары негізінде мынадай мақсаттарға қол жеткізуге ұмтылатыны атап өтілген:

- а) қылмысқа қарсы күрес саласындағы ынтымақтастықты нығайту және кеңейту;
- б) қылмысқа қарсы күрес саласында бірлескен күш-жігерді неғұрлым тиімді ету;
- в) ұстап беру тәртібін регламенттеуге мүмкіндік беретін екіжақты құқықтық тетіктерді құру арқылы сот төрелігінің тиімділігін арттыруға жәрдемдесу [7].

Еліміздің заңнамасына келетін болсақ, ол экстрадиция саласындағы мәселелерді де реттейді. Адамдарды ұстап беру туралы тиісті нормалар Қазақстан Республикасының Конституциясында [8], Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде [9], Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексінде [10] бар.

Сонымен бірге, қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасы одан әрі жетілдіруді қажет етеді, егер сұрау мемлекеттік құпияны құрайтын ақпараты бар адамға қатысты жіберілген болса, ұстап беру туралы қосымша қосымша ереже, өйткені оны жариялау елдің егемендігіне, қауіпсіздігіне және басқа мүдделеріне айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін [11].

Нормативтік-құқықтық актілер мен ғылыми әдебиеттерді талдағаннан кейін, экстрадиция институтында көптеген шешілмеген мәселелер бар екенін атап өтуге болады, атап айтқанда:

1. Экстрадицияның құқықтық табиғатын түсіну бірдей емес. Кейбір ғалымдар қылмыскерлерді ұстап беру тек әкімшілік мәселе деп санайды, өйткені көбінесе бұл туралы шешімді сот емес, үкімет немесе мемлекеттің басқа органы қабылдайды. Демек, бұл институтты әкімшілік немесе мемлекеттік заңға жатқызуға болады. Сонымен бірге экстрадицияны қылмыстық іс жүргізу құқығының институты ретінде қарастырған жөн, өйткені қылмыс жасаған адамды басқа елге беру тәртібі белгілі бір іс жүргізу кепілдіктерін сақтай отырып жүргізілуі керек. Экстрадицияны қылмыстық заңның бөлігі ретінде атап айтқанда жазаны орындау институты деп санауға болады.

2. Еуропа елдерінде экстрадициялау туралы шешімді, әдетте, сот органдары, атап айтқанда қарапайым қылмыстық соттар қабылдайды. Сонымен бірге, көптеген елдер қылмыскерлерді ұстап беру мәселелерін шешу үшін арнайы сот органдарын – төтенше соттарды құруға мүмкіндік береді деп санайды. Сондықтан халықаралық әділет жүйесіне ерекше соттарды енгізудің орындылығы туралы мәселені қарау қажет.

3. Халықаралық шарттарда және мемлекеттердің ішкі (ұлттық) қылмыстық заңнамасында дефинитивті аппарат жоқ, «экстрадициялау» ұғымы заңнамалық түрде айқындалмаған, «қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек», «қылмыскерді ұстап беру», «сотталған адамды беру» дефинициялары айқындалмаған. Мұның бәрі экстрадиция сияқты проблеманың маңыздылығы туралы айтуға мүмкіндік береді, әсіресе жоғары лауазымды тұлғалардың халықаралық құқықтық жауапкершілігі туралы мәселені жетілдіруді талап етеді.

4. Экстрадициялау мәселелері әртүрлі салалық заңдармен реттелетін мемлекеттерде нормалардың қайталануы жиі орын алады, бірақ экстрадициялаудан бас тартудың құқықтық негіздемесіне қатысты көптеген ережелер оларда көзделмеген. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, экстрадициялаудың барлық мәселелерін мемлекетішілік құқықтың бір саласында немесе экстрадициялау туралы арнайы заңда қарастыру заңды болар еді, әсіресе экстрадициялау туралы үлгі шарт аталған проблемаға ұқсас көзқарас жасауға мүмкіндік береді. Осының барлығы кейіннен экстрадициялаудан бас тарту үшін құқықтық негіздердің бірыңғай стандарттарын белгілеуге ықпал ететін болады, бұл өз кезегінде экстрадициялауды ұсыну практикасындағы проблемаларды болдырмауға мүмкіндік береді. Бүгінгі күні халықаралық құқықта барлық елдер қатысатын әмбебап халықаралық шарт (конвенция) жоқ.

5. Экстрадицияны құқықтық реттеу, әдетте, екі жақты келісімдерге негізделген. Алайда мемлекеттер арасында мұндай келісім болмаған және экстрадициялау туралы мәселе ұлттық деңгейде шешілетін жағдайлар бар.

Біздің ойымызша, экстрадициялық ережелерді біріздендірудің қазіргі проблемасы БҰҰ аясында ұстап беру туралы әмбебап Конвенцияны қабылдау арқылы шешілуі мүмкін, бұл мемлекеттердің экстрадициялық заңнамасын одан әрі жетілдіру және біріздендіру мәселелерін өзектендіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Измайлова П.Р. *Институт выдачи в международном уголовном праве // Тр. Ин-та гос. и права РАН. – 2010. – № 3. – С. 37.*

2 Кибальник А.Г. *Современное международное уголовное право: теория и практика уголовного права и уголовного процесса. – М., 2016. – С. 304.*

3 Сафаров Н.А. Экстрадиция в международном уголовном праве: проблемы теории и практики. – М., 2015. – С. 158.

4 Панов В.П. Международное уголовное право. – М., 2015. – С. 5320.

5 Кузнецов Д.В. Развитие международного права XX в.: Монография. - М., 2001. С. 87.

6 Европейская Конвенция о выдаче от 13.12.1957 г. // <http://docs.cntd.ru/document/1902174/> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

7 Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы шеңберінде азаматтық, отбасылық және қылмыстық істер бойынша құқықтық көмек пен құқықтық қатынастар туралы Конвенция // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z040000531> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

8 Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 ж. 30 тамыздағы // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

9 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 ж. 3 шілдедегі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

10 Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексі 2014 ж. 4 шілдедегі // <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)

11 Nguyen Van Dung. Ensuring the principle of litigation in Vietnamese criminal proceedings // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті ХАБАРШЫ «Юриспруденция» сериясы, 2021. - №3(65). – Б. 33-41.

МРНТИ:10.77.01

УДК: 343.2/7

Чмирова Р.¹

¹НАО «Университет Нархоз»

НАЛОГОВЫЕ УГОЛОВНЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ТЕКУЩЕЕ СОСТОЯНИЕ, УГОЛОВНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ, ПРИЧИНЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена анализу проблем текущего состояния налоговых уголовных правонарушений, уголовной ответственности за их совершение, причин, последствий и перспектив их предупреждения. Борьба с налоговой преступностью является одной из концептуальных задач правоохранительных органов Республики Казахстан. Важность поднимаемой нами проблемы подтверждается систематическими реформами национального законодательства Казахстана, как налогового, так и уголовного. С начала текущего года в Казахстане зарегистрировано 496 экономических преступлений, из них 55 преступлений приходится на налоговые правонарушения, что говорит о высокой частотности данного вида преступлений среди экономических правонарушений [1].

Ключевые слова: налоговые уголовные правонарушения, уголовная ответственность, юридические лица, бюджет государства.

Р. Чмирова¹

¹ «Нархоз университеті» КЕАҚ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЛЫҚТЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАР: ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ, ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК СЕБЕПТЕРІ МЕН АЛДЫН АЛУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақала салықтық қылмыстық құқық бұзушылықтардың қазіргі жағдайын, оларды жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілікті, себептерін, салдарын және келешегін және олардың алдын алу мәселелерін талдауға арналған. Салық қылмысымен күресу Қазақстан

Республикасы құқық қорғау органдарының тұжырымдамалық міндеттерінің бірі болып табылады. Біз көтерген мәселенің маңыздылығын Қазақстанның ұлттық заңнамасының салықтық және қылмыстық заңнамасының жүйелі реформалары растайды. Ағымдағы жылдың басынан бері Қазақстанда 496 экономикалық қылмыс тіркелді, оның ішінде 55 қылмыс салықтық құқық бұзушылықтарға қатысты, бұл қылмыстың осы түрінің экономикалық қылмыстар арасында танымалдылығын көрсетеді [1].

Түйін сөздер: салықтық қылмыстық құқық бұзушылықтар, қылмыстық жауапкершілік, заңды тұлғалар, мемлекеттік бюджет.

R.Chimirova¹

¹NpJSC «Narxoz University»

TAX CRIMINAL OFFENSES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: CURRENT STATE, CRIMINAL LIABILITY, CAUSES AND PROSPECTS FOR PREVENTION

Abstract

This article is devoted to the analysis of the problems of the current state of tax criminal offenses, criminal liability for their commission, causes, consequences and prospects and their prevention. The fight against tax crime is one of the conceptual tasks of the law enforcement agencies of the Republic of Kazakhstan. The importance of the problem raised by us is confirmed by the systematic reforms of the national legislation of Kazakhstan, both tax and criminal. Since the beginning of this year, 496 economic crimes have been registered in Kazakhstan, of which 55 crimes are related to tax offenses, which indicates the popularity of this type of crime among economic crimes [1].

Keywords: tax criminal offenses, criminal liability, legal entities, state budget.

Текущее состояние налоговых уголовных правонарушений отражает популярность их совершения в Казахстане. Основным видом совершенных налоговых уголовных преступлений является уклонение от уплаты налога и (или) других обязательных платежей в бюджет с организаций. Таким образом из 55 налоговых уголовных правонарушений 50 преступлений (90%) приходится на данный вид правонарушения.

Статья 245 Уголовного Кодекса Республики Казахстан уклонение от уплаты налога и (или) других обязательных платежей в бюджет с организаций, гласит:

«Уклонение от уплаты налога и (или) других обязательных платежей в бюджет с организаций путем непредставления декларации, когда подача декларации является обязательной, либо внесения в декларацию заведомо искаженных данных о доходах и (или) расходах, путем сокрытия других объектов налогообложения и (или) других обязательных платежей, если это деяние повлекло неуплату налога и (или) других обязательных платежей в крупном размере, –

наказывается штрафом в размере до двух тысяч месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до восьмисот часов, либо ограничением свободы на срок до трех лет, либо лишением свободы на тот же срок, с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет.

2. То же деяние, совершенное:

1) с использованием счета-фактуры без фактического выполнения работ, оказания услуг, отгрузки товаров;

2) группой лиц по предварительному сговору, –

наказывается штрафом в размере до четырех тысяч месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до одной тысячи часов, либо ограничением свободы на срок до четырех лет, либо лишением свободы на тот же срок, с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет.

3. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, совершенные преступной группой либо в особо крупном размере, –

наказываются штрафом в размере от двукратной до трехкратной суммы не поступивших платежей в бюджет либо лишением свободы на срок от пяти до восьми лет с лишением права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью на срок до трех лет.

Примечание. Лицо, совершившее деяние, предусмотренное настоящей статьей (за исключением деяния, совершенного преступной группой), освобождается от уголовной ответственности в случае добровольной уплаты задолженности по налогам и (или) другим обязательным платежам в бюджет, а также пени, установленных законодательством Республики Казахстан» [2].

Второй по популярности вид налогового преступления - Уклонение от уплаты таможенных платежей и сборов 7% от общего числа совершенных налоговых уголовных правонарушений.

Статья 236 Уголовного Кодекса Республики Казахстан уклонение от уплаты таможенных пошлин, таможенных сборов, налогов, специальных, антидемпинговых, компенсационных пошлин, содержит следующее:

«1. Уклонение от уплаты таможенных пошлин, таможенных сборов, налогов, специальных, антидемпинговых, компенсационных пошлин в крупных размерах –

наказывается штрафом в размере до восьмидесяти месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до восьмидесяти часов, либо арестом на срок до двадцати суток.

2. То же деяние, совершенное должностным лицом с использованием своего служебного положения, –

наказывается штрафом в размере до одной тысячи месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до четырехсот часов, либо ограничением свободы на срок до одного года, либо лишением свободы на тот же срок.

3. Деяния, предусмотренные частями первой или второй настоящей статьи, совершенные преступной группой, –

наказываются лишением свободы на срок от двух до пяти лет.

Примечание. Лицо, добровольно уплатившее образовавшуюся задолженность по уплате таможенных пошлин, таможенных сборов, налогов, специальных, антидемпинговых, компенсационных пошлин, а также пеней и процентов в случае их начисления, сумму штрафов, установленных законодательством Республики Казахстан, освобождается от уголовной ответственности по части первой настоящей статьи, если в его действиях не содержится состав иного преступления» [2].

Третий по популярности вид налогового уголовного правонарушения - Уклонение гражданина от уплаты налога и (или) других обязательных платежей в бюджет. 3% из общего числа налоговых уголовных преступлений. Данный вид правонарушения регламентируется 244 Статьей Уголовного Кодекса Республики Казахстан.

В статье 244 Уголовного Кодекса Республики Казахстан указано следующее:

«Уклонение гражданина от уплаты налога и (или) других обязательных платежей в бюджет, совершенное путем непредставления декларации о доходах в случаях, когда подача декларации является обязательной, либо путем включения в декларацию или иные документы, связанные с исчислением или уплатой налогов и (или) других обязательных платежей в бюджет, заведомо искаженных данных о доходах или расходах либо об имуществе, подлежащем налогообложению, с использованием счета-фактуры без фактического выполнения работ, оказания услуг, отгрузки товаров, если это деяние повлекло неуплату налога и (или) других обязательных платежей в бюджет в крупном размере, –

наказывается штрафом в размере до трех тысяч месячных расчетных показателей либо исправительными работами в том же размере, либо привлечением к общественным работам на срок до восьмисот часов, либо ограничением свободы на срок до трех лет, либо лишением свободы на тот же срок.

Примечание. Лицо, совершившее деяние, предусмотренное настоящей статьей, освобождается от уголовной ответственности в случае добровольной уплаты задолженности по налогам и (или) другим обязательным платежам в бюджет, а также пени, установленных законодательством Республики Казахстан» [2].

Причины совершения налоговых уголовных правонарушений выступают следующие:

- недостаточный общий уровень правовой и экономической грамотности, то есть присутствие правового нигилизма;
- намеренное стремление от уплаты налога и (или) других обязательных платежей;
- самонадеянность и небрежное отношение;
- ненадлежащая постановка ведения бухгалтерского и налогового учета, неправильное применение норм налогового законодательства.

Последствия совершения налоговых уголовных правонарушений влекут за собой наступления субъекта совершения данного вида преступления уголовную ответственность. Субъектом преступления в данном случае будут являться представители юридических лиц (организаций).

На сегодняшний день Налоговый Кодекс Республики Казахстан подвергается ежегодным изменениям, поправкам, в связи с чем и увеличивается коэффициент недостаточного общего уровня экономической грамотности тех лиц, которые обязаны на общих основаниях согласно статье 35 Конституции Республики Казахстан соблюдать все налоговые режимы страны. Таким образом, многие субъекты налоговых уголовных правонарушений придерживаются правового нигилизма. Однако ни одним нормативно-правовым актом для устранения правового нигилизма не закреплена необходимость прохождения повышения квалификации по темам применения налогового законодательства или соблюдение налогового режима на территории Республике Казахстан на ежегодной основе сотрудников юридических лиц, занимающихся непосредственно налоговыми платежами в бюджет государства с последующей сдачей государственного теста на знание налогового законодательства [3].

Кроме того, правоохранительными органами страны на постоянной основе проводятся круглые столы на темы правового нигилизма. Так в академии МВД по поручению Министра внутренних дел РК Е. Тургумбаева был проведен круглый стол на тему: “Правовой нигилизм: незнание не освобождает от ответственности”, в котором приняли участие депутаты Мажилиса и маслихата Алматы, представители общественного совета акимата города, руководство следственного департамента МВД, департамента УИС, департамента полиции, судьи, ветераны ОВД, а также видные общественные деятели и ученые [4].

Однако, можно проследить, что правосознание граждан и всех резидентов страны не имеет тенденцию стремления к правопорядку даже после очередных обсуждений. В этой связи анализируя всю ситуацию с проблемами правовой, экономической грамотности населения, всех тех, кто может выступать в качестве субъекта налогового правонарушения, а также учитывая частые изменения вносимые в Налоговое законодательство, возникает необходимость установление определенных квалификационных требования к лицам, в особенности сотрудникам организаций, которые в связи с ведением определенной деятельности в Казахстане обязаны платить налоги и (или) других обязательных платежей. Таким образом, можно будет снизить уровень правовой и экономической неграмотности населения, а также число совершаемых налоговых уголовных правонарушений. В случае возникновения налоговых уголовных правонарушений из-за незнания применения норм при наличии сертификата о прохождении курсов повышения квалификации по темам соблюдения налогового режима или правоприменения Налогового Кодекса на каждый год деятельности, будут уже приниматься меры в отношении тех организаций, которые непосредственно представляли услуги по курсам повышения квалификации и также будут рассмотрены результаты государственных тестов на знание Налогового Законодательства, которые действующие сотрудники-бухгалтера сдавали после прохождения курсов повышения квалификации на знание Налогового Законодательства РК.

Суммируя все изложенное, возникает необходимость контролировать правовое и экономическое сознание всех субъектов, обязанных платить налоги и (или) иные платежи в бюджет государства с целью предотвращения совершения налоговых уголовных правонарушений.

Список использованной литературы

- 1. Статистические данные Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан // <https://gamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPPageGroup/Services/Pravstat> (дата обращения 10.01.2022 г.)*
- 2. Уголовный кодекс Республики Казахстан – Закон Республики Казахстан от 03. 07. 2014 г. № 226-V // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252 (дата обращения: 25.01.2022 г.)*
- 3. Управление государственных доходов по Алматинскому району г. Нур-Султан. Анализ налоговых правонарушений причины и последствия// <http://ank.kz/post/analiz-nalogovyx-pravonarushenij-prichiny-i-posledstviya-270720211> (дата обращения: 12.02.2022 г.)*
- 4. В Алматинской Юридической Академии МВД РК обсудили правовой нигилизм: вчера, 19:30 - новости на Tengrinews.kz (дата обращения: 12.02.2022 г.)*

**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСС
УГОЛОВНЫЙ ПРОЦЕСС
CRIMINAL PROCEEDING**

МРНТИ: 10.79.01.

УДК: 343.1

А.Ә. Ахметов¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Э.П. Кенжибекова

**ЖАУАПТЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ:
ПРОЦЕСУАЛДЫҚ ЖӘНЕ ТАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Аңдатпа

Жауап алу Қазақстан Республикасы қылмыстық процесуалдық заңнамасы бойынша, тәжірибеде жиі жүргізілетін тергеу әрекеттерінің бірі екендігі баршамазға белгілі. Жалпы автор, өз мақаласында жауап алуды міндетті, қажетті және пайдалы тергеу әрекеті ретінде қарастырады.

Сонымен қатар, біз осы мақаланың негізінде жауап алу мақсатының толық және болған жай туралы шындықты көрсететін мәліметтерді алуға бағытталатындығын да назардан тыс қалған жоқ. Аталған мәліметтер айғақтардың қайнар көзі, ал соның ішіндегі нақты мағлұматтар, қылмыстың дәлелдері болып табылады. Ал күдікті мен айыпкер үшін өздерінің көрсетулері, тағылған кінәдан немесе өздеріне қарсы қойылған күдіктен қорғану құралы болып табылады.

Түйін сөздер: тергеу әрекеті, жауап алу, хаттама, тәжірибе, процесуалдық аспектілер, тактикалық аспектілер, күдікті, айыпталушы, жауап алу хаттамасы, қашықтықтан жауап алу, дәлелдемелер, фактілі деректер.

Ахметов А.А.¹

¹ *Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
Научный руководитель: к.ю.н., ст. преподаватель Кенжибекова Э.П.*

**ЭТАП ФОРМИРОВАНИЯ ПОКАЗАНИЙ:
ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ И ТАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ**

Аннотация

Общеизвестно, что допрос является одним из наиболее частых следственных действий на практике по уголовно-процессуальному законодательству Республики Казахстан. В целом автор рассматривает допрос в своей статье как обязательное, необходимое и полезное следственное действие.

В то же время в данной статье определяется цель данного следственного действия. Целью является – получение полной и правдивой информации о ситуации. Эти данные являются источником доказательств, в том числе фактических сведений, доказательств преступления. Для подозреваемого и обвиняемого их показания являются средством защиты от обвинения или подозрения против них.

Ключевые слова: следственное действие, допрос, протокол, практика, процессуальные аспекты, тактические аспекты, подозреваемый, обвиняемый, протокол допроса, дистанционный допрос, доказательства, фактические данные.

A.A. Akhmetov¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University

Scientific adviser: Candidate of Law, Senior Lecturer E.P. Kenzhibekova

STAGE OF FORMATION OF INDICATIONS: PROCEDURAL AND TACTICAL ASPECTS

Abstract

It is well known that interrogation is one of the most frequent investigative actions in practice under the criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan. In general, the author considers interrogation in his article as a mandatory, necessary and useful investigative action.

At the same time, this article defines the purpose of this investigative action. The goal is to obtain complete and truthful information about the situation. These data are a source of evidence, including factual information, evidence of a crime. For the suspect and the accused, their testimony is a means of defense against accusation or suspicion against them.

Key words: investigative action, interrogation, protocol, practice, procedural aspects, tactical aspects, suspect, accused, interrogation protocol, remote interrogation, evidence, factual data.

Кіріспе. Бүгінгі күні қоғамда белең алған адам мен азаматтың өміріне, денсаулығына, қоғамдық қауіпсіздігіне қарсы жасалатын ауыр, аса ауыр жалпы құқық бұзушылық сипатындағы қылмыстардың күнделікті тіркелуі қоғам мен азаматтардың мәдени, рухани және өз алдына жеке бостандығы мен беделін қалыптастыруда қауыртқа ұшырап бара жатқан адами өзара қарым-қатынастардың тоқырауы орын алып отыр.

Қылмыстық құқық бұзушылықтар фактісін анықтау, оған тергеу, зерделеу жұмыстарын ұйымдастыратын және осы іс жүргізушіліктерді өз міндеттілігіне қарай орындайтын мемлекеттік, яғни қылмыстық ізге түсу немесе қудалау органдары – прокуратура, тергеу мен анықтама органдары, тергеуші мен анықтаушылардың қылмыстық процестегі функционалдық қызметтері мен міндеттері, олардың тергеулігі қарастырылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 12-бабына сәйкес, адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі. Сонымен қатар, адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады және де адамның және азаматтың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруы басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын бұзбауға, конституциялық құрылыс пен қоғамдық имандылыққа нұқсан келтірмеуге тиіс деп айқын көрсетілген [1, 46 б.].

Жауап берушілердің көрсетулерінің объективтілігі мен толықтығы, осы көрсетулердің қалыптасу жолына байланысты. Көрсетулердің қалыптасуының психологиялық жолын білу, әртүрлі тергеу әрекеттерін нәтижелі жүргізуге мүмкіндік береді. Сондықтан көрсетулердің қалыптасу жолын криминалист ғалымдардың үздіксіз зерттеуі бекер емес деуге болады [2].

Профессор Р.С. Белкин былай деп жазған: «...жауап берушіге мәлімет, заттарды немесе басқа да құбылыстарды қабылдау кезінде түседі, содан ол оның есінде сақталады да, кейін жауап алу кезінде есіне түсіріп, оны тергеушіге жеткізеді» [3, 199 б.].

Жауап алушы – тергеуші әр куәден, жәбірленушіден қандай көлемде және қандай мәлімет алуға болатынын білу үшін, жауаптың куәнің, жәбірленушінің ойында қалыптасу ерекшеліктерін есепке алуы керек.

Жауаптың қалыптасу процесі бірнеше кезеңнен құралады. Бірінші кезең – оқиғаны, не істің басқа бір мән-жайын қабылдау (көру, есту), екінші – осы қабылдап алған мәліметті ойда сақтау, үшінші – осы мәліметтерді есіне түсіріп, тергеушіге айтып жеткізу қабілеті.

Болған оқиғаны қабылдап алу, оқиғаға қатысты мәліметтердің толық қабылдануы белгілі бір себептерге байланысты. Бұл себептер объективті және субъективті болып екі топқа бөлінеді. Объективті себептер - көруге, естуге бөгет болатын жағдайлар, субъективті - есту, көру мүшелерінің қабілеті. Қабылдауға объективті түрде бөгет болатын себептер оқиғаны шұғыл,

тығылтаян уақытта қабылдау, жарықтың көріну жағдайының нашар болуы, қатты шудан нашар естілу, болып жатқан оқиғаны алыстан көру, ауа-райының жаман болуы, қар не жауын жауып тұрғанда оқиғаны қабылдау, осының бәрі оқиғаны толық және анық көріп, естіп қабылдауына бөгет жасайды, оқиға жөніндегі ақпараттың толықтығына, сапасына кері әсер етеді. Сондықтан жауап алғанда тергеуші осы себептерді ескеруі шарт.

Мысалы азамат К. жұмыстан шығып үйге келе жатқанда, арт жағынан белгісіз біреу басынан қатты затпен ұрып есінен тандырып кетеді. Қылмыскер оны тоғнамаған және тонауға да ниеті жоқ екенін көрсеткен. Жәбірленуші есін жиған кезде, ол үйге қарай тез жүгіріп бара жатқан адамды көріп қалады. Ол оны өзінің көршісі И. екенін таныйды да, оны дауыстап шақырады. Бірақ көршісі қайрылмай үйге кіріп кетеді. Содан күдік И-ға түседі, себебі аз күн бұрын екеуі ренжіскен. И. өзінің көрсетуінде болған оқиғаға қатысы жоқ екенін айтады және сол күні кешкісін ешкіммен кездеспегенін, ешкімді көрмегенін, оны ешкім айқайлап шақырмағанын айтып, қойылған кінәні мойнына алмайды.

Қылмыстық істі тексеру кезінде тергеуші сол күні кешке қарай қатты нөсер болып, найзағай ойнап, күннің күркірегенін анықтайды, соған байланысты қараңғылық тез түскені белгілі болады.

Әрі қарай жүргізілген тергеу сараптамасы мен басқа да алынған мәліметтер арқылы мынадай жағдай белгілі болады, шын мәнінде қараңғы тез түсуіне байланысты И-дің ешкімді көрмегені және күн күркіреп қатты нөсер болып тұрғандықтан, өзін шақырған дауысты ести алмағандығы анықталады.

Субъективті жағдайларға келетін болсақ. Ол азаматтың сезім мүшелерінің дұрыс не бұрыс қызметіне байланысты болады, осыған байланысты ол заттарды немесе құбылыстарды толық және нақты қабылдайды немесе керісінше. Бір сезім мүшесінің жетіспеушілігі немесе кемтарлығы мәліметтің бұрмаланып айтылуына әкеп соғады. Осындай ақаулықтардың бар екендігін жауап берушілер көп жағдайда тергеушіге айтпайды, сол себептен кейбір маңызды деректер дер кезінде дұрыс анықталмайды. Осының бәрі тергеу ісінің теріс жолға түсіп кеті қаупін туғызады.

Қабылдауға субъективті түрде әсер ететін себептермен, яғни жауап беріп отырған адамның қабылдау мүшелерінің кемістігімен, есту, көру мүшелерінің қабылдау қабілетінің төмендігімен бірге, оқиғаны толық және анық қабылдауға жауап беруші адамның мамандығы, жасы, интеллектуалдық қабілеті, ол оқиғаға зер салып, көңіл аударып, бақылай алды ма, жоқ па, міне, осының бәрі әсер етеді. Айталық, жол-көлік оқиғасын екі куә бір кезде, бірдей жағдайда көрді дейік. Куәлердің біреуі - айталық қарт адам, екіншісі - автокөлік жүргізушісі. Екеуі де оқиғаны бір жерден бірдей қашықтықтан көрді дейік. Мұндай жағдайда осы екі куәнің қайсысынан оқиға жөнінде толық мәлімет алуға болады? Әрине, оқиғаны бірдей жағдайда көргенмен толық мәліметті жүргізуші бере алады. Ол машинаның маркасын, түрін ғана айтып қоймай, қай машина жол жүргізу ережесін бұзғандығы жөнінде де мәлімет бере алады. Байсалды, сабырлы адамның оқиғаны қабылдау қабілеті, аңғалақ, жеңілтек адамға қарағанда, әрине жоғары. Сабырлы, байсалды адамдар оқиғаның кейбір көзге көп іліне бермейтін маңызды сәттерін аңғарып қалуы мүмкін, ал аңғалақ адамдардан мұны күту қиын. Сондай-ақ, әсіресе, жасы толмаған, куә есебінде жауап алынатын балалар, көрген оқиғаға қиялындағысын қосып, өсіре айтуы, сөйтіп жалған мәліметтер беруі мүмкін. Сондықтан тергеуші жас балалардан жауап алғанда олардың осындай психологиялық ерекшеліктерін ескеруі тиіс.

Негізгі бөлім. Жауаптың толықтығына, шындығына, сонымен қатар куәнің, жәбірленушінің болған оқиғаны ұмытпай, ойында сақтау қабілеті де әсер етеді. Ал, ондай қабілет әр адамда әр түрлі - кейбіреулер белгілі бір қимыл-әрекетті есте жақсы сақтайды, екінші біреу - көрген жерін ұмытпайды, сондай-ақ естігенін есте жақсы сақтайтын, керісінше, өте ұмытшақ адамдар бар. Тергеуші жауап алғанда осының бәрін ескеріп, қажеттілік туса ұмытылған жәйттерді еске түсіру үшін қолайлы жағдай жасауға әрекет етуі керек.

Болған оқиғаны есіне түсіріп, жауабын толық айтып жеткізу қабілеті де әр адамда әр түрлі. Жауап алғанда бұл да мұқият ескерілуі тиіс. Жауап куәнің, не жәбірленушінің болған оқиғаның

мән-жайын еркін баяндауынан басталады. Куә, не жәбірленуші, өзінің өтініші бойынша, жауап бергеннен кейін, жауабын өз қолымен жазуына құқығы бар. Тергеуші толық жауапты естігеннен кейін, жауап беруші адамға қосымша сұрақтар қойып, істің кейбір мән-жайын нақтылайды.

Қосымша сұрақ бергенде тергеуші заңда көрсетілген тәртіпті ескеруі керек: қойылған сұрақтардың анық және түсінікті болуы, куәні, не жәбірленушіні шатастырмауы тиіс; жетектеуші сұрақтарды қоюға болмайды; берілген сұрақтар куәні, не жәбірленушіні кемітіп, қорлауға, қорқытуға бағытталмауы керек.

Жауап алғанда осы тергеу әрекетін жүргізуге қолайлы, тиімді жағдай жасалуы тиіс. Егер куә асып-сасып, ренжіп, қобалжып отырса, оның көңілін жуатып, жайландырып, содан кейін ғана жауап алуға кірісу керек. Әрине, жауап алғанда куәнің, не жәбірленушінің мінез-құлқын, мінезінің психологиялық ерекшеліктерін (мақтаншақ, қызба, сабырлы) ескерудің маңызы айрықша. Себебі мұның бәрі тергеушінің жауап үстінде дұрыс тактикалық бағыт ұстауына негіз бола алады.

Қабылдауға әсер ететін жәйттердің тағы бірі, өткендегі оқиғаға қаншалықты көңіл бөліп бақылағанға да байланысты және сол кезде адамның көңіл-күйінің қандай жағдайда болғаны да әсер етеді. Осылар баолған жайларды дұрыс қабылдап, ойда сақтап қалуға қолайлы жағдай туғызады.

Тергеу кезінде белгілі бір қиындық туғызатын жағдай, куә мен жәбірленушінің уақыт аралығын дұрыс қабылдауына да байланысты. Адамның көңілін өзіне тартып, көңілін көтеретін қызықты жәйттар, тез арада жылдам өткен сияқты болып көрінеді де, ал бір қалыпты және жалықтыратын уақиғалар өте ұзаққа созылған сияқты болып көрінеді. Осыған байланысты өте қысқа уақыт аралығы асыра айтылады да, ал өте ұзаққа созылған уақыт аралығы керісінше кемітіліп айтылады.

Уақиғалардың толық қабылдануы, оны қаншалықты зер салып бақылағанға байланысты. Егер болып жатқан уақиғаны көпке дейін бақылаған болса, одан көрсетілген деректер соншалықты дәл, толық және сенімді болады, ал бақылау мерзімі қаншалықты қысқа болса, ол соншалықты бұрмаланған, жеткіліксіз және сенімсіз болады. Себебі қысқа мерзім ішінде адам заттарды, құбылыстарды мұқият бақылау үшін, сезімдік жүйелерінің мүшелерін бір бағытта шоғырландыра алмайды. Бұл жағдайда рецепторлар тек ерекше көрінген жәйттерді ғана қабылдайды. Сол себептен тез өтетін уақиғаны, мысалы адамды басып кету, көліктердің қақтығысуы, қолдан жұлып арқылы адамды тонау, төбелес кезінде адамға жарақат салу сияқты оқиғалар қанша уақытқа созылғанына баға берген кезде, тергеуші бұл жәйттердің көп жерлері куәлардың бақылауынан тыс қалып қоятынын ескеруі керек, себебі олардың көрсетулерінде ақтаңдақ жерлері мен бұрмаланған жақтары жиі кездесіп қалады.

Е.Г. Жәкішевтің байқауынша, болған уақиғалар жайында жауап алған кезде, белгілі бір жердің немесе заттың кеңістікте қалай орналасқаны жайында сұраған кезде, жауап берушілердің көрсетулерінің толдық еместігі байқалды, көптеген қате баға беру көрініс алады, кеңістіктің арақатынасы бұрмаланады [4, 98 б.].

Қашықтықтарды қабылдау да әр түрлі болатынын айта кеткен жөн. Негізінде бір километрге дейінгі қашықтық көбінесе дұрыс қабылданады және дұрыс бағаланады, ал үлкен қашықтықтағы уақиғалардың көрсетулері адам есінде дәл сақталынып, дұрыс бағаланды деп есептелінбейді.

Қабылдау қабілеттілігінің субъективтік себебі ретінде қаралатын адамның сезім мүшелеріне келетін болсақ, бейімделу мен сезінушілікті ескере отырып қарастыру қажет.

Бейімдеу құбылысы – ол адамға белгілі бір уақытқа дейін әсер еткен қоздыруыштарға бой үйрену болып табылады. Бейімдеу кейбір жағдайларда сезім мүшесін қоздырады, ал кейбір жағдайларда керісінше төмендетеді. Мысалы: адам қараңғыдан жарыққа шыққан кезде, алғашқы кезде ештемені көре алмайды, содан соң бірте-бірте бейімделу арқылы айналадағы заттарды аңғарып көре бастайды. Екінші жағынан адам көп уақыт бір иістің әсерінде болса, ол біраз уақыттан кейін бұл бөтен иісті сезбейтін болатыны бізге мәлім. Сол себептен тергеуші жауап берушілерден жауап алу кезінде олардың бейімделу қабілеттілігін тексеруі тиіс. Бейімделу қабілеттілігі қоздырушы құбылыстың кенет өзгеруін бақылаған кезде анықталады.

Қабылдау қабілеттілігі көп жағдайларда болып жатқан жайға қалай назар аударылғанға байланысты. Ол ерікті және еріксіз назар аудару болуы мүмкін. Еріксіз назар аудару-өзінің алдына әдейілеп бір жәйттерге назар аударуды мақсат тұтпайды. Мұндай назар аудару көп жағдайда аяқ астынан, бірден пайда болған қоздырғыштарға байланысты болады.

Ерікті түрде назар аудару – адам өзінің психикасын, күш-жігерін болып жатқан уақиғаны мұқият бақылап, қабылдауға бағыттайды, ол басқа жәйттерге көңіл аудармайды.

Жауап берушілердің көрсетулерінің сапасына, олардың білімі мен жалпы өз құқығын білу сауаттылығына әсер ететінін атап айту керек. Криминалдық жағдайды ұғып және дұрыс баға берген куә мен жәбірленуші оны нақты және жеткілікті қабылдап, есінде сақтайды.

Адамның қабылдау қабілеттілігі көбінесе оның мінез- құлқының қасиетімен байланысты, физиологияда бұл төрт түрге бөлінеді:

Холерик – іс- әрекеті аңғал, тез ашуланшақ, іске толық берілуі және одан айнауы да тез, тік мінезді.

Меланхолик – жүйке-жүйесінің тежегіш жағы басым. Ол ештемеге сенбейді, ештемеден үміттенбейді, барлығынан көретіні мен күтетіні так жамандық пен қауіп-қатер.

Сангвинник – еңбегінің жемістілігімен, белсенділігімен, адаммен тез сіңімділігімен, жақындығымен, қамқорлығымен, жатырқамаушылығымен басқалардан дараланады.

Флегматик – ұстамды, тұрақта, шыдамды, салғырт, мүмкіндігінше көпшіл, назарын баяу, айналадағы болып жатқан өзгерістерге әрең бейімделенеді, әрқашан байсалды.

Жауап берушілердің мәлімет беруінің қалыптасуының негізі сол мән- жайларды ойда сақтап қалу. Бұл жерде ең шешуші орын алатын есіне сақтау қабілеттілігі.

Қабылдау, сезу процестері есте сақтаумен тығыз байланысты болады. Есте сақтау немесе жады дегеніміз - адам өмірінің ақпараттық қоры, басқаша айтқанда, өткен шактың психикалық көрінісі.

Мәселен, бақылау әдісі – дегеніміз таным теориясына сәйкес белгілі бір затты, құбылысты зерттеу мақсатына бағытталған жоспарлы қабылдауды айтамыз. Басқаша айтқанда, бақылау белгілі бір затты, құбылысты қабылдау барысында сезімдік және рационалды танымды өз құрамына енгізеді. Бақылау әдісінің объектісі дәлелдеу пәнімен байланысы бар кез келген материалдық дүниенің заттары, құбылыстары болып табылады. Сондықтан, бақылау әдісі криминалистикада кең мағынада қолданылады және криминалистикада бақылау белгілі бір фактілерді анықтауға бағытталады.

Жоғардағы жағдайлар бақылаудың таным әдісі ретіндегі маңызын ашып тұр, бірақ аталған әдістің рөлі тек таным әдісі ретінде ғана танылмайды, сол сияқты, басқа әдістердің жиынтығы ретіндегі нысан болуында жатыр. Мәселен, бақылау жауап алу, тінту, тергеу экспериментінің, сараптаманың, оқиға болған жерді қараудың теориялық негізін құрайды. Осыған байланысты, бақылау арқылы тек зерттелетін объектінің сыртқы белгілері ғана танылмайды, сол сияқты, аталған белгілер негізінде тергеушімен қандай да бір тұжырым жасалады және мұндай тұжырым белгілі бір тергеу болжауларын туғызуға себеп болады.

Адамның еске алған мәліметтерінің барлығы есте қалмайды. Ал ол есте қалса да ол әр түрлі сақталуы мүмкін. Мәселен, кейбір заттар мен құбылыстар есте ұзақ уақытқа дейін сақталады, ал кейбіреулері қысқа мерзімде сақталуы ықтимал.

Психологиялық оқулықтарды айтарлықтай еске алудың ерекшелігі көптеген жағдайларға байланысты екендігі мәлім. Оның ішінде, кәсіби есте сақтау, яғни, адамның кәсібіне қатысты құбылыстарды, фактілерді есте сақтау тергеу экспериментінде де кеңінен таралған. Сонымен қатар, бейнелік материалдарды бір топ адамдар есіне жақсы сақтайды. Оларға: мысалы суретші, архитектор т.с.с жатқызуға болады. Екінші топ адамдар, оның ішінде ақындар, философтар, математиктер санды, сөзді, ойды жақсы есінде сақтайтындығы мәлім. Психологтардың пікірінше, жасөспірімдер естіген нәрсесіне қарағанда көрген заттарды есінде сақтайды. Үшінші топ адамдар есіне сақтау кезінде жоғарыда көзделген адамдармен салыстырғанда ешқандай ерекшеліктері байқалмайды. Сол сияқты, еске сақтау жасқа да байланысты болады. Мысалы психологтардың осыған қатысты эксперимент жүргізді, оның нәтижесі келесіні көрсетті: 20-25 жастағы

адамдар көрген, естіген заттарды есінде жақсы сақтады, ал 40-45 жас шамасындағы адамдардың есте сақтау қабілеттілігі алдыңғылармен салыстырғанда төменірек болды, 45 жастан асқандар оқиғаны бірден есіне түсіре алмады, яғни, олар көргенін, естігенін тез ұмытуға құмар екендігін экспериментте дәлелденді.

Бір топ криминалистер былай дейді: есте сақтау дегеніміз адамның өткен шағымен байланысты және тек адамзатқа тән құбылыс.

Көру, есту сезімдері арқылы қабылдаған ақпарат субъектінің есінде әр түрлі деңгейде сақталады және кейін қайта жаңғыртылады. Есте сақтау сенсорлық (жеделдік сақтау), қысқа мерзімді, ұзақ мерзімді жүйеден тұрады.

Сенсорлық дегеніміз – қысқа мерзімді көз алдындағы бейнелер, ол артынан жоғалып, естен тез шығып кетеді.

Қысқа мерзімді дегеніміз – сенсорлық ақпараттың қысқа мерзімді жүйеге түсіп өте қысқа уақыт (30 секунд) сақталуы.

Ұзақ мерзімді дегеніміз – ақпараттың жеткілікті, тұрақты есте сақталуы.

Осыған қатысты Васильев А.Н., Карнеева А.М. «ұзақ мерзімді қоймада ақпарат жойылмайды, өйткені жойылу процесі тек сенсорлық және қысқа мерзімді жүйеде жойылады» - дейді [5, 51 б.].

Есте сақтау - еске түюден, оны сақтаудан, қайта жаңғыртудан және ұмытудан тұрады. Тергеушінің аталған заңдылықтарды жеткілікті білетін болса, ақпараттарды дұрыс тексеріп, тиімді бағалай алады.

Есте сақтау процесі еске түюден басталады. Ол әдейі есте сақтаудан және еріктен тыс есте қалудан тұрады. Әдейі есте сақталған ақпараттар көптеген авторлардың айтуынша, өте бағалы және құнды ақпарат болып табылады. Сондықтан, тергеу барысында ақпараттың әдейі немесе еріктен тыс сақталғанын анықтап алған дұрыс, өйткені еркінен тыс сақталған ақпараттарда кішігірім мән- жайлар ескерілмейді. Тергеу әрекетінде көбінесе куәлардың, жәбірленушінің, айыпталушының, сезіктінің белгілі бір оқиға қатысты мән жайлары естерінде қалады. Әрине, аталған тергеу әрекеті қылмысты тергеу барысында жүргізіледі, сондықтан ол әрқашанда теріс жағдайлармен байланысты болады. Ал психологтардың көзқарастарына жүгінсек адамдар дәл осындай қылмыстық немесе теріс жағдайларды жақсы естерінде сақтайды.

Васильевтің А.Н., пікірінше, еркінен тыс сақтау деген әсерлерді тікелей қабылдау емес, ол белгілі бір қызметтің жемісі [6, 111 б.].

Бұл пікірмен біз келісе алмаймыз. Өйткені еркінен тыс есте сақтау деген кездейсоқ әрекеттің нәтижесі, еркінен тыс затты немесе объектіні есте сақтаған кезде, субъекті оларды саналы түрде есте сақтамайды, мұндай жағдайда кездейсоқ немесе абайсызда сақтау орын алады.

Сондай-ақ, еске түюге адамның эмоциясы да әсер етеді. Мәселен, «егер эмоция бөтен себептерден пайда болса, ол еске түю процесіне теріс әсер етеді, ал эмоция еске түюге қатысы бар объектілермен байланысты болса, онда оның оң әсері болады» – деп әділ көрсеткен.

Есте сақтау процесі қабылдаудың сапасына байланысты. Яғни, жақсы қабылданған зат, есте жақсы сақталады. Қайта жаңғырту процесі еске алумен, танумен, есіне түсірумен, елестетумен тығыз байланысты.

Есте сақтаудың келесі түрлері де болады: логикалық, эмоционалдық, бейнелік. Эксперименталдық әрекеттер барысында біз логикалық, яғни, түсіндіру, бейнелік есте сақтаумен жиі ұшырасамыз. Сондай-ақ, қазақстандық ғалым А.Я. Гинзбург өз еңбегінде бейнелік есте сақтауды «реминисценция» (латын тілінен *geminiscor*) деп атаған, яғни, ұмытылған құбылысты белгілі бір уақыттан кейін қайта жаңғырту дегенді білдіреді [7, 96 б.].

Сол сияқты, есте сақтау адамның басқа психикалық процестері сияқты әр түрлі ауруларға шалдығады. Олардың кен таралғанына «өткен шақтың феномені» деген ауруды жатқызуға болады. Яғни, адам сол затты бір жерде көрген сияқты елестерді айтамыз. Сонымен қатар, еске сақтаудың «амнезия» (ұмыту) деген ауруын қарастырсақ, мұндай ауруға белгілі бір қатты дене жарақатын (травма) адамдар ұшырайды және олар өткен өмірін толық немесе жартылай ұмытады, бірақ кейін еске түсіру сияқты мүмкіндіктерін дәрігерлер жоққа шығармайды.

Көру, есту сезімдерімен алынған ақпараттар ойлау процесімен де тығыз байланысты. Ойлау – таным проблемаларын шешуге бағытталған, тұрақты қасиеттердің жинақы көрінісі, психикалық процесс. Ойлау арқылы ақпараттар өңделеді, ақпараттарды қайта түзеді және творчестволық бастама болып саналады. Әрине, ойлау процесі өмірдің басқа жақтарымен байланыстылығын көрсеткен.

Біз, егер қабылдау, сезу, есте сақтау, ойлауды біртұтас процесс деп санасак, онда оларға әсер ететін факторлар мен жағдайларды жүйелеу қажет. Біз қабылдауға әсері бар жағдайлар мен фактілерді былай жүйелеуді ұсынамыз: 1) биологиялық шарттар: жынысы, жасы, денсаулығы, көру және есту жүйесінің кемшіліктері (дефектілері); 2) әлеуметтік шарттар: кәсібі, мүдделері мен дағдылары, қоршаған ортасы; 3) психологиялық шарттар: темпераменті, ішкі және эмоционалдық жай-күйі;

Көптеген авторлар, М.Н. Порубов, И. Кертес, М.И. Еникеев белгілі бір фактіні мас күйде (есірткінің, ішімдіктің әсерінен) қабылдаудың проблемаларын қозғаған [8, 76 б.].

Біздің ойымызша, аталған заттардың әсерімен қабылдауды, қабылдаудың сапасына әсер ететін негативті шарттар деп атаған дұрыс. Аталған жағдайлар тергеу әрекетінде орын алады.

Мысалы, айыпталушының қылмыс оқиғасы кезінде мас күйінде болғанын ескерместен, тергеуші көлік оқиғаларына байланысты тергеу әрекеттерін жүргізе береді.

Жоғарыда аталған мысалды қорытындылай келе, мұндай тергеу экспериментін жүргізуге жол бермеу қажет, өйткені, мас күйіндегі адам кез келген сол уақытта көрген, естіген, сезген фактіні дұрыс және толық қабылдай алмайды.

Сол сияқты, профессор Д.К. Канафиннің ойынша жауап беру кезінде психологиялық жағдайлар да ескерілуі керек. Жауаптары тексерілетін адамдардың фактіні қабылдау кезіндегі эмоционалдық жай- күйін ескермейтін жағдайлар да көп орын алады [9, 109 б.].

Психикалық процестерді жауап алу шеңберінде қарастыра отырып, тергеушінің психология ғылымының қажетті негіздерін білуі, тергеу әрекетін жүргізу кезіндегі субъективті жағдайларды дұрыс және тиімді түрде ескеруге мүмкіндік береді деп ой қорытындылауға болады. Сондықтан, тергеу әрекетін жүргізуде субъективті факторларды модельдегенде, тергеуші психологияның негізгі ережелерін білуі керек. Олар оқиғаны, құбылысты қабылдаған тұлғаның дәл оқиға кезіндегі және тергеу әрекетін жүргізу кезіндегі психикалық жай- күйін дұрыс бағалауға септігін тигізеді.

Егер есте сақтаудың қажетті бөлігінің бірі мән-жайларды ойында сақтау және ойына түю.

Ойда сақтау қабылдау сияқты өз еркімен және еріксіз болып екіге бөлінеді. Өз еркімен ойына сақтау қабылданған жайларды әдейі есте сақтауға бағытталады. Өз еркімен ойына сақтаудың мақсаты болған жайларды түсінуге тырысу, содан кейін оның ішінен ең негізгісін және мәні бар дәлелдерін бөліп алу. Өз еркімен ойына түю, бір нәрсеге ерікті түрде көңіл аударуға тырысу арқылы іске асырылады.

Л.К. Енаеваның пікірінше жауап берушілердің мәліметтерінің қалыптасуының ең қолайлысын алатын болсақ, ол әрине өз еркімен ойына түю арқылы болған жайларды толық және нақты ойда сақтап қалған екендігін мойындау керек деп атап көрсетеді [10, 218 б.].

Еріксіз ойда сақтауды белгілі бір мақсатпен тырысу арқылы сипатталады. Еріксіз ойда сақтау тергеушіге нанымды және толық мәліметтер беретіндігіне күмән туғызады, бірақ ол барлық жағдайда осылай болады деу қателескендік болады. Сондықтан кейбір жағдайларда еріксіз ойда сақтау, тергеу кезінде шындықты анықтауға қажетті мәліметтерді мүмкіндігінше жоғары дәрежеде сақтап қалуды толық қамтамасыз ете алады.

Қорытынды. Есте сақтаудың келесі бөлімі мәліметтерді жадында сақтау, яғни есте сақтаудың азды-көптің ұзақтығы.

Жадында сақтаудың ұзақтығы әртүрлі жағдайларға байланысты. Ол көбінесе есте сақтаудың сапасына байланысты, оны былайша ұғуға болады, оқиға жайларын тез сіңіру қабілеттілігі арқылы, тұрақты түрде жадында сақтау және қабылдағандарды тез арада өз қалпында жеткізу ол өте қажетті қасиеттердің бірі болып табылады деп өз еңбегінде профессор С.К. Журсимбаев атап көрсетеді [11, 187 б.].

Мәліметтерді жадында сақтау куә мен жәбірленушінің жеке басының және жас ерекшеліктеріне байланысты. Ол, белгілі бір нәрсенің жайын еске сақтап, түрін пайымдау, бейнелік, қимыл әрекеттік немесе ерікті түрде жадында сақтау қабілеттілігіне, көру, дыбысы, цифр арқылы немесе басқа да заттар арқылы есінде сақтау артықшылығымен ерекшелігіне байланысты, бұл көбінесе көңіл бөлу мен кәсіптік машықтануының салдары болады. Мәліметтердің сақталуына және есте сақтаудың тұрақтылығына мынадай объективті себеп - уақыт ықпал етеді. Уақыт өткен сайын болған жайлардың анықтығы бұлынғырлана береді, одан әрі қарай ұмытылады. Мәліметтердің сақталуына сонымен қатар мынадай субъективті себептер ықпалын тигізеді, ол жауап берушілердің жеке тұлғасы, жасы, ақыл-өрісі, мамандығы, көңіл аудару қабілеттілігі және т.с.с.

Г.Г. Досболов өз еңбектерінде туғаннан өзіндік ерекшелігі мен сезім жүйесінің анализаторларының есіне сақтау қызметіне қатысуының басымдылығына байланысты есте сақтау қабілеттілігі төртке бөлінеді: көңіл күйлік; сөздік пайымдаушылық; бейнелік; қимыл-әрекеттілік – есте сақтау деп көрсетеді [12, 47 б.].

Адам әртүрлі қозғалысты есте сақтап қалады. Есте сақтаудың бұл түрімен тұрмыстық, еңбектік, спорттық және басқа да қозғалыстар меңгеріледі. Көңіл-күйлік есте сақтау бастан кешірген қуанышты, қайғылы, қорыққанды, жәбірленушілікті есте сақтап қалады. Бейнелік сезімдік есте сақтау – көру, есту, дәмін сезіну арқылы бұрын қабылданған заттардың ерекшеліктеріне байланысты есінде сақтап қалады. Мұндай есте сақтау жұмысына сезім мүшелері басты қызмет атқарады.

Дені сау адамдарда есте сақтау қабілеттілігінің түрлерінің барлығы бар. Тек олардың өріс деңгейі әр адамда әртүрлі болады. Мысалы, биіде қозғалыстық есте сақтау деңгейі жақсы дамыған болса, артистерде көңіл-күйлік және сөздік қорлары жақсы дамыған.

Жоғарыда көрсеткендерге байланысты куә мен жәбірленушінің есте сақтау түрлерінің қайсысы жақсы дамыған болса, тергеуші мәліметтерді толық және сенімді түрде алуы үшін жауап алған кезде осы мәселені ескеруі керек.

Келесі мәселе қабылданып ойда сақталған жәйттерді жауап берген кезде нақтылау етіп жеткізу. Есіне алып қайтадан жеткізу адамның ой-өрісімен тығыз байланысты, ал ол сақтау мәселесінің соңғы кезеңі болып табылады.

Қайталап жеткізу – бұл адамның болған жай туралы есте сақтап қалғанын жазбаша немесе ауызша мазмұндап беру. Өзі көрген жәйт туралы куә немесе жәбірленуші мәліметтерді қайтадан жеткізу үшін, болған жәйтты ойына түсіру, ойына келтіру және тану арқылы жүзеге асырады. Сөйтіп олар қабылданған және есте қалған деректер мен жәйттерді есіне түсіру арқылы қайталап жеткізеді. Ойына түсіру көбінесе жауап берушінің еркін әңгімелесуімен жүзеге асырылады.

Еске түсіру – куәнің немесе жәбірленушінің бұрын байқаған немесе бастан кешірген жәйттер қайтадан қалыптастыру әрекеті болып табылады. Мұндай қалыптастыру ассоциалық байланыстық негізде жүзеге асырылады.

Ассоциацияның үш түрі бар. Оларды тергеуші куә мен жәбірленушілердің болған жәйттерді есіне түсіру үшін қолданады. Ассоциацияның түрлері: қосалқы; ұқсастық; қарама-қарсы.

Қосалқы ассоциация уақыт аралық және кеңістіктік болып келуі мүмкін. Уақыт аралығының мәні – болған жағдайды, оның алдында болып кеткен жәйларды еске түсіру арқылы қалпына келтіру болса, кеңістіктік ассоциацияның мәні-әлде бір заттың ұмыт болған қылмыс ісін қалпына келтіру болады. Мысалы, куә қылмыс болған жерде ағаш өсіп тұрғанын есіне түсіріп, қылмыскердің қандай қашықтықта тұрғанын есіне түсіреді.

Ұқсастық ассоциация – қылмыс ісінің кейбір ұмыт болған жерлерін, сол сияқты қылмыс жағдайын, қылмыстық заттар арқылы ойына түсіру. Қарама-қарсылық ассоциация қарама-қайшылықтарды келтіру арқылы есіне түсіру болып табылады. Мысалы, қылмыс жасаған адам егде деп болжам айтқан кезде, куәгер ассоциация арқылы қылмысты жас адамның жасағанын есіне түсіреді.

Осы аталғандардың бәрі жай қарапайым түрлерге жатады. Ал күрделі ассоциацияға мағыналық және себеп-салдарлық жатады. Біріншісінде, жауап беруші мәлімет беріп отырған кезде, ұмыт болған жерлерін мағынасына қарап есіне түсіреді.

Мәліметтерді қалпына келтірудегі куә мен жәбірленуші көрсетулерінің қалыптасуының соңғы кезеңі болып табылады.

Куә мен жәбірленуші өздерінің көрсетулеріндегі қабылданған жәйттерді қалпына келтіріп жеткізеді. Деректердің қабылдануы мен ойында сақталуы тек оның сапасына ғана емес, сонымен қатар жауап берушілердің психологиясына, біліктілігіне, мінез-құлқына, елестету қабілетіне, сеніміне, енді тағы бірі айналасындағы жағдай мен жауап алу тәсіліне байланысты.

Жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау.

Бұл бұрын жауап берген жәбірленуші, айыпталушы, куә, сезіктіден оқиған болған жерде, олардың бұрынғы берген жауабын тексеру мен нақтылау мақсатында қайтадан жауап алу үшін жасалатын тергеу әрекеті.

Бұл тергеу әрекеті төрт элементтен тұрады:

- тексерілген оқиғамен байланысты жерлердің белгілері жөнінде адамдардың ол жердегі іс-әрекеті жөнінде жауап алу;
- тергеушінің жауабын тексерілетін адамдармен бірге, тексерілетін оқиғамен байланысты жерге шығуы;
- жауабы тексерілген адамдардың жауаптарын растауы мүмкіндігін, тексерілген оқиғамен байланысты жерлердің жағдайын, іздерді, заттарды қарау;
- тексерілген жауапты оқиға болған жердің жағдайымен салыстыру.

Бұл тергеу әрекеті жауабы тексерілетін адамға, оның жауабы тексерілетін жердің бағыты мен орнын ерекше түрде көрсетуді ұсынудан басталады. Сондықтан бұл тергеу әрекеті жауабы тексерілетін жерден емес, тергеу жүргізіліп жатқан жерден басталады.

Жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылаудың маңызы, ол тергеушінің бұрын жауап алынған куә, жәбірленуші, айыпталушыға қылмыс жасалған жерде, сонымен қатар сол жерде өзінің әрекеттерін, болған оқиғаның мән-жайын, көрген-білгенін көрсетумен және салыстыру үшін ұсынудан тұрады. Жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау тергеу әрекеті, басқа да тергеу әрекеті сияқты дәлелдемелерді жинау құралы болып табылып, өзінің алдына қойған мақсатын орындауға мүмкіндік береді.

Бұл жерде, жауапты тексеру барысында, жауабы алынып отырған адамға ешкім ешнәрсе көрсетпейді, сырттан қандай да болсын араласу, жетекші сұрақтар қоюға жол берілмейді. Болға іс-әрекеттің жауабын, тексеріліп отырған адамның өзі көрсетіп, болған мән-жайды толық өзі айтып шығуы қажет. Жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылаудың мәні:

- тергеуге қатысты басқа да қылмыстың ізі бар орындарды және тергеу жолдарын анықтау;
- ол жердегі заттай дәлелдемелерді іздестіру мен табу;
- қылмысқа қатысты әр түрлі адамдардың мінез-құлықтары мен әрекеттерін нақтылау;

Бұл жауапты оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау тергеу әрекеті, жауабы тексерілетін жер тергеуге анық болған жағдайларда ғана жүзеге асырылады. Жәбірленушінің бұл тергеу әрекетіне қатысуы, қылмыстық оқиғаға байланысты тексеру жүргізіліп жатқан кезде тергеудің жүзеге асырылу әрекетіне көптеген көмегін тишізеді. Мысалы: айыпталушы бөлме ішіндегі өзінің әрекеттерінен, бағалы заттарды қай жерден алғаны, қалай алғанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000> (Өтініш берген күн: 22.02.2022 ж.)
2. Қазақстан Республикасының қылмыстық процесілік кодексі. – Алматы: Юрист, 2018. – 348 б.
3. Белкин Р.С. Криминалистика. – М., 2006. – 594 с.
4. Жәкішев Е.Ф. Исаев А.А., Тапалова Р.Б., Найманова Г.Х., Темірболат Н.С. Криминалистика. – Алматы, 2006. – 132 б.
5. Васильев А.Н., Карнеева Л.М. Тактика допроса при расследовании преступлений. – М., 2000. – 189 с.
6. Васильев А.Н. Тактика отдельных следственных действий. – М., 2004. – 136 с.

7. Гинзбург А.Я. Процессуальные вопросы предварительного расследования на современном этапе. – Волгоград, 2008. – 217 с.

8. Порубов М.Н., Кертеc И., Еникеев М.И. Законность и обоснованность возбуждения уголовных дел органами внутренних дел. – М., 2008. – 137 с.

9. Канафин Д.К. Гарантии прав личности в уголовном судопроизводстве: Монография. – Алматы, 2005. – 168 с.

10. Енаева Л.К. Уголовный процесс: Учебное пособие. – 2-е изд. – М.: ФОРУМ: ИНФРА – М., 2007. – 418 с.

11. Журсимбаев С.К. Законность в досудебных стадиях уголовного судопроизводства. Монография. – Алматы: ИЦ «Интерлигал», 2007. – 238 с.

12. Досболов Г.Г. Психология свидетелей и потерпевших. – Алматы, 1995. – 141 с.

МРНТИ: 10.79.01.

УДК: 343.1

М.Е. Жексебаев¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Э.П. Кенжибекова

БҰЛТАРТПАУ ШАРАСЫ РЕТІНДЕ – КҮЗЕТПЕН ҰСТАУҒА ШАҒЫМ БЕРУДІҢ ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ТӘРТІБІ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор Қазақстан Республикасының Конституциясының 16 және 17-баптарына сәйкес, әркімнің бостандық пен жеке басына қол сұғылмаушылығына құқығының бар және оның сақталуы мен соттың қаматасыз ететіндігі жөнінде айтылады.

Адамдардың бас бостандығы мен жеке басына ешкімнің тиіспеуі жөніндегі қылмыстық процестік шаралары, сондай-ақ осы құқықты заңсыз және негізсіз шектеулерден кепілдіктер және осы құқықты қамтамасыз етуге бағытталған Қазақстан Республикасындағы сот практикасы қызығушылық тудырады.

Қарастырылып отырған құқықтарға сәйкес (күдікті, айыпталушы, жәбірленуші, куә, т.б.) бостандықтары мен дене бітіміне ешкімнің тиіспеуі тек қылмыстық процессуалдық заңнамада көзделген тәртіптермен сондай-ақ, тек сол заңнамада көрсетілген субъектілермен ғана шектеледі. Сонымен қатар Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексінің негізгі қағидаларының талаптарына қатысты тиісті нормалар зерттеледі.

Түйін сөздер: жеке тұлға, ешкімнің тиіспеуі, қолсұғылмаушылық, бас бостандық, сот функциясы, санкция, қылмыстық қудалау, тергеу судьясы, соттық бақылау, қадағалау функциясы.

М.Е. Жексебаев¹

¹ Казахский Национальный педагогический университет им. Абая
Научный руководитель: к.ю.н., ст.преподаватель Кенжибекова Э.П.

АРЕСТ КАК МЕРА ПРЕСЕЧЕНИЯ И ПРОЦЕССУАЛЬНЫЙ ПОРЯДОК ОБЖАЛОВАНИЯ

Аннотация

В данной статье автор рассматривает, что в соответствии со статьями 16 и 17 Конституции Республики Казахстан каждый имеет право на свободу и личную неприкосновенность, ее соблюдение и безопасность судом. Представляют интерес уголовно-процессуальные меры по обеспечению свободы и неприкосновенности личности, а также гарантии от незаконных и необоснованных ограничений этого права и судебной практики в Республике Казахстан направленные на обеспечение этого права.

В соответствии с рассматриваемыми правами (подозреваемый, обвиняемый, потерпевший, свидетель и т.д.). Свободы и неприкосновенность личности ограничиваются только процедурами предусмотренными уголовно-процессуальным законодательством, а также указанными в нем субъектами законодательство.

Кроме того, изучаются соответствующие положения, касающиеся требований основных положений Уголовно-процессуального кодекса Республики Казахстан.

Ключевые слова: личность, неприкосновенность, неприкосновенность и свобода, с судебная функция, санкции, уголовное преследование, следственный судья, судебный контроль, надзорная функция.

M.E. Zheksebaev¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University

Scientific adviser: Candidate of Law, Senior Lecturer E.P. Kenzhibekova

ARREST AS A PREVENTIVE MEASURE AND PROCEDURAL APPEAL PROCEDURE

Abstract

In this article, the author considers that in accordance with Articles 16 and 17 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, everyone has the right to freedom and personal inviolability, its observance and safety by the court. Of interest are the criminal procedural measures to ensure the freedom and inviolability of the person, as well as guarantees against illegal and unjustified restrictions on this right and judicial practice in the Republic of Kazakhstan aimed at ensuring this right. In accordance with the rights in question (suspect, accused, victim, witness, etc.). Freedoms and inviolability of the person are limited only by the procedures provided for by the criminal procedural legislation, as well as the subjects of legislation specified in it.

In addition, the relevant provisions regarding the requirements of the main provisions of the Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan are being studied.

Keywords: personality, inviolability, inviolability and freedom, with judicial function, sanctions, criminal prosecution, investigating judge, judicial control, supervisory function.

Кіріспе. Сот арқылы қорғану құқығы – кез-келген демократиялық мемлекеттегі жеке тұлғаның негізгі құқықтарының бірі. «Әркімнің өзінің құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға құқығы бар», «тұлғаны күзетпен ұстауға тек заңда белгіленген жағдайларда және соттың немесе прокурордың мақұлдауымен ғана жол беріледі. Аталған ереже Қазақстан Республикасы Конституциясының 13, 16-баптарында, және Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесстік кодексінің 147 бабында көрсетілген.

Осылайша, күдіктілер мен айыпталушылардың іс жүргізу мәртебесі негізінен Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында жарияланған идеяларға сәйкес келтіріледі және азаматтардың конституциялық құқықтарын қорғауға және жеке басына қол сұғылмаушылыққа нақты кепілдік беруге қадам жасалды.

Алайда, мәселе тергеушінің (анықтаушының) әрекеттері мен шешімдеріне сотқа шағымдануға қатысты болған кезде заңгерлер арасында бірыңғай пікірдің болмайтынын ескеру қажет. Кейбір ғалымдардың көзқарасы бойынша тергеушінің (анықтаушының) әрекеттері мен шешімдеріне шағымдану құқығына процеске сол немесе басқа дәрежеде қатысатын, құқықтары мен заңды мүдделері бұзылған кез-келген азаматтар ие. Осыған сәйкес қарастырылып отырған заң субъектілерінің шеңбері сотқа дейінгі сатыларға тікелей қатысушылардың шеңберінен кеңірек, бірақ сонымен бірге ол белгілі бір шектеулермен шектеледі. Негізгі критерий – бұл процеске жеке қатысудың кез-келген, тіпті шамалы дәрежесі. Ең жалпы түрде бұл ұстанымды П.А. Лупинская тұжырымдайды, тек ҚПК-де көзделген тізіміне енгізілген процеске қатысушылар ретінде ғана емес, сонымен қатар, егер процесс барысында құқықтар мен мүдделер бұзылса процесстің өзге қатысушылары куәгерлер, сарапшылар, мамандар, адвокаттар, аудармашылар да

шағым жасау құқығына ие [1, 153-156 бб.]. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексінің 147-бабы 1-бөліміне сай күзетпен ұстау шарасына шағымдану және оның мерзімін ұзарту құқығының субъектілері – бұл бұлтартпау шарасы таңдалған күдікті, оның заңды өкілі және қорғаушысы. Күдіктілердің (немесе олардың қорғаушыларының немесе заңды өкілдерінің) шағымдары соттың да қабылдауына жататындығын ерекше атап өткен жөн.

Көріп отырғаныңыздай, республиканың заңнамасында күзетпен ұстау немесе күзетпен ұстау мерзімін ұзарту туралы сотқа шағымдана алатын адамдардың шеңбері нақты анықталған. «Басқа адамдардың берген шағымдары сот ісін жүргізуге қабылданбайды», - деп түсіндірді Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Прокурордың қамауға алу, күдіктіні, айыпталушыны ұйқамаққа алу немесе мерзімін ұзарту туралы санкциясына сот шағымдары туралы» күзетпен ұстау, ұйқамаққа алу немесе олардың мерзімі атты нормативтік қаулысында» 2003 жылғы 20 наурыздағы [2].

Біз зерттеген тәжірибе көрсеткендей, судьялар кейде айыпталушылардың (күдіктілердің) туыстарынан және заңмен шағымдануға құқығы жоқ басқа адамдардан шағымдарды қабылдайды.

Мысалы, Ақтау қалалық соты Т.Ибраевтың айыпталған ұлы Е.Ибраевқа прокурордың санкциясына қарсы шағымын қарады. 145, б. «А» тармағы, «б» тармағы 2-бөлім. 120, б. «А», «в», «г» тармақтары 2-бөлім. 179 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (ҚК). Сот бұлтартпау шарасын Е.Ибраевқа кепілдікпен өзгертуден бас тартты. Іс материалдарынан көрініп тұрғандай, айыпталушы Е.Ибраев 1976 ж. Т. оған алдын-ала тергеу органдары тағайындаған қылмыстар, ол жасында жасаған. Демек, Ибраевтың әкесі берген шағым қаралуға жатпады және сот оны Өнердің 1-бөлігінің түсіндірмесімен өтініш берушіге қайтаруға мәжбүр болды. 110 Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексі.

Алынған мәліметтерді талдау көрсеткендей, бұл санаттағы материалдар саны аз және соттар қараған қылмыстық істер санының орта есеппен 0,64% құрайды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының 2020 жылғы 12 айдағы статистикалық мәліметтеріне сәйкес прокурорлар 32990 адамға қатысты алдын алу шарасы ретінде қамауға алу туралы санкциялар шығарды (2001 ж. - 39 552). 2002 жылы республика соттары күдіктілердің, айыпталушылардың, олардың қорғаушылары мен заңды өкілдерінің прокурордың қамауға алу түріндегі санкциясына қатысты 553 шағымын (2001 ж. - 656) қарады, оның 183 немесе 33,0% қанағаттандырылды (2001 ж. - 177) немесе 26,9%) [3, 55-58].

Көріп отырғаныңыздай, күзетпен ұстау санкциясына шағымданған адамдардың саны мардымсыз және тек 1,6% құрайды (2001 ж. - 1,6%). Жоғарыда келтірілген мәліметтер өздеріне қатысты қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасы таңдалған адамдардың басым көпшілігімен онымен келісетіндігін немесе тергеушінің, анықтаушының іс-әрекеттеріне шағымдану мүмкіндігінің бар екендігін көрсетеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексінің 68, 69-тармақтарында көрсетілген тұлғаларға жеткілікті түсіндірілмеген. Жылы соңғы есептің пайдасына сот және талдау ұсынады күдікті түсіндіру және айыптау үшін тергеу практикасын - жүргізген күзетпен ұстау үшін прокурор санкциясына Алматы облыстық сотына шағымдануға құқылы екендігі көрсетіледі.

Алынған деректерді талдау көрсеткендей, бұл санаттағы материалдар саны аз және соттар қараған қылмыстық істер санының орта есеппен 0,64% құрайды.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының 2002 жылғы 12 айдағы статистикалық мәліметтеріне сәйкес прокурорлар 32990 адамға қатысты алдын алу шарасы ретінде қамауға алу туралы санкциялар шығарды (2001 ж. - 39 552). 2002 жылы республика соттары күдіктілердің, айыпталушылардың, олардың қорғаушылары мен заңды өкілдерінің прокурордың қамауға алу түріндегі санкциясына қатысты 553 шағымын (2001 ж. - 656) қарады, оның 183 немесе 33,0% қанағаттандырылды (2001 ж. - 177) немесе 26,9%).

Соттар қараған материалдардың негізгі бөлігі кең таралған қылмыстар жасады деп айыпталған адамдардың шағымдарынан құралды: ұрлық (175-бап); сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иемдену немесе жымқыру (176-бап); алаяқтық (177-бап); тонау (178-бап); тонау (179-бап);

бұзақылық (257-бап); есірткі құралдарын немесе психотроптық заттарды заңсыз дайындау, алу, сақтау, тасымалдау, беру немесе сату (259-бап); денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (103-бап); қызмет бабын асыра пайдалану (307-бап); билікті немесе қызметтік өкілеттіктерді теріс пайдалану (308-бап); пара алу (311-бап) және басқалары.

Айыпталушыға айыптау жалпыланған кезеңдерде (2000 ж. және 2001 ж. 6 айы) ауыр емес қылмыстарда келесідей - 4,2% және 3,1%; орташа - 25,6% және 30,4%; ауыр - 62,4% және 56,2%; ерекше ауыр - 8,8% және 10,5%.

Сонымен, негізгі шағым – ауыр және орташа ауырлықтағы қылмыстар жасады деп күдіктелген немесе айыпталушыларды қамауға алу туралы прокурордың санкциясы.

Соттар 2000 жылы қараған шағымдардың ішінен шағымдар кәмілетке толмағандардың мүдделері үшін берілді - 25 (4,8%), 2001 жылдың бірінші жартысында - 8 (2,1%), әйелдер - 13 (2,5%) және 11 (2,9%), зейнеткерлер - 1 (0,1%) және 1 (0,2%), бұрын сотталған - сәйкесінше 4 (0,7%) және 3 (0,8%).

Қапшағай қалалық сотында қаралған 17 іс бойынша тергеушілер мен тергеушілер күдіктінің, айыпталушының прокурор санкциялаған қамауға алуға шағымдану құқығын, сондай-ақ күзетпен ұстау мерзімін сот үкіміне дейін ұзартуды түсіндірмегені анықталды. Шағым прокуратураның орналасқан жері бойынша қалалық (аудандық) сотқа жолданады.

Істерді зерделеу көрсеткендей күдіктілер, айыпталушылар өздерінің Конституциямен жарияланған құқықтары туралы прокурордың қамауға алу және мерзімін ұзарту туралы санкция-сына сот тәртібімен шағымдану туралы білмейді. Жоғарыда аталған жағдайларға байланысты «Мен олардың конституциялық құқықтарының бұзылуына жол бермеу үшін және құқық қорғау органдарына тақырып бойынша семинар өткізіп, бірыңғай құжат әзірлеп, прокуратура органдарына оған бір күдіктіні хабарлауды міндеттеуді ұсынар едім.

Осындай фактілер сот тәжірибесін қорытындылау кезінде және Батыс Қазақстан облысының соттарында табылды.

Ол бұл деректер, біз қайтадан сай емес екенін, сондай-ақ атап өткен жөн - кәмілетке толмағандар, әйелдер мен адамдарды ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын тағайындауда қылмыстық қудалау органдары қабылдайтын шешімдердің негізділігін туралы түзілуінде жаңадан үшін қылмыстық қудалау жатады қылмысты әрекеттің - шағын және орташа ауырлықтағы бердіңіз. Бұған дәлел, сотқа дейінгі тергеп-тексеру барысында күзетпен ұсталып отырған адамдардың осы санаттарына қатысты мәні бойынша үкіметтік істерді қарау кезінде соттар бас бостандығынан айырумен байланысты емес жазалар қолданды.

Қылмыстық процессуалдық заңы шағымның құрылымына, белгілі бір процессуалдық нысанды сақтау міндеттемесіне ешқандай ресми талаптарды белгілемейді. Бұл күзетпен ұстау туралы өтінішке (ұзартуға) қатысты осындай шағым жасауға құқығы бар субъект берген ұйғарымға кез-келген шағым (нысанына қарамастан) аталған ұйғарымның заңдылығы мен негізділігі туралы сотта қарауға негіз туғызады. Бірақ бұл құжатты процеске қатысушылардың қарсыласуы мен теңдігі қағидатын іске асыру шеңберінде істі жедел және дұрыс шешу мүддесі үшін жасаған жағдайда, шағымның дәлелді болуы қажет. Шағымның мазмұнынан айыпталушының бұлтартпау шарасын қолдануды неліктен негізсіз және заңсыз деп санайтындығы және оның өз ұстанымын қалай ынталандыратыны түсінікті болуы керек.

Осы жұмыстың авторларының бірінің қатысуымен жүргізілген сот тәжірибесін жалпылау көрсеткендей, бұлтартпау шарасы ретінде күзетпен ұстаудың заңсыз және негізсіз қолданылуына шағымдарды негізінен қорғаушылар (89,6%) тікелей сотқа жібереді (98,2%) немесе күдіктілердің өздері (4,8%) тергеу изоляторлары әкімшілігі (2,8%) және қамауда отырған кәмілетке толмағандардың заңды өкілдері арқылы шағымдар 4,2% беріледі.

Прокурордың қамауға алу санкциясына қарсы істердің 94,6%-ында шағымдар келіп түсті, негізінен ұстаудың бірінші айында - 91,1%. Күдіктілер берген шағымдардың тек 10,8%-ы күзетпен ұстау мерзімін ұзартуға байланысты болды. Ал шағымдырдың 1,2%-ы тікелей күзетпен ұсталғаннан кейін беріледі.

Шағым берудің негізгі себептері, олардың мазмұнына қарап: күзетпен ұсталған адамдардың денсаулықтарының қанағаттанарлықсыз жағдайы (20%); кінәсіздік, қылмыстық қудалау органдарының Қылмыстық процесілік кодексіні бұзуы (33%); ауыр отбасылық жағдай (қол жетімділігі - жетілмеген балаларға байланысты, олардың ата-аналары бар және т.с.с. (53%); жетілмеген - жас шамасы (4,7%) және басқа да себептермен, алайда шағымданушылардың көп бөлігі тиісті шағымға тіркелмеген растайтын құжаттар немесе дұрыс емес ақпарат.

Атап айтқанда, Астана қаласы Сарыарқа аудандық сотының 2010 жылғы 7 желтоқсандағы прокурордың наразылық білдірген А.Ш. Жаппароваға қатысты бұлтартпау шарасын өзгерту туралы қаулысының 2-бөлігі бойынша. 325 бап 3-бөлім Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 325-тің күші келесі негіздер бойынша жойылды.

Аудандық сот прокурордың А.Ш. Жаппароваға қатысты санкция берген бұлтартпау шарасын өзгерту туралы шешімін айыпталушының оң сипаттамасымен, асырауындағы төрт баласы мен егде жастағы анасының қамқорлығына мұқтаж және өткір түрімен ауыратындығымен негіздеді. гипертониялық энцефалопатия.

Аудандық сот прокурордың А.Ш. Жаппароваға қатысты санкциясын қолданған бұлтартпау шарасын өзгерту туралы шешімін күдіктінің оң сипаттамасымен, асырауында төрт баласы мен егде жастағы анасының қамқорлығына мұқтаж және ауыр түрімен (гипертониялық энцефалопатия) ауыратындығымен негіздеді.

Сонымен қатар, сотқа А.Ш. Жаппарованың тұрақты тұратын жерінен берілген анықтамадан онымен бірге Алматыда полюстің болғаны анық көрінеді. Гагарин 159 «а» пәтер Тек күйеуі мен үш баласы тұрады, олардың бірі ересек адам. Қолда бар материалдарда айыпталушының анасы дәл оның асырауында екендігі туралы дәлел жоқ, ал Жаппарованың күйеуі А.Ш. (Жаппаров А.А.) мен оның толық жастағы ұлы (Ташкенбаев М.А.) да қабілетсіз жас балаларға күтім жасау мүмкіндігінен айырылған. Сонымен қатар, аудандық соттың шешімінде көрсетілген алдын алу шарасын өзгерту себептері қарама-қайшылықтарды қамтиды. Осылайша, оған Алматыда тұратын балалар мен аналарға қарау мүмкіндігін беру қажеттілігін көрсетіп, сот сонымен бірге айыпталушыны Астана қаласынан кетпеуге міндеттейді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексінің 147-бабы 1-бөлімінің қазіргі редакциясы прокурордың күзетпен ұстауға берілген санкциясына шағымдану құқығы тек қамауда отырған күдіктілер мен айыпталушылардың құқығы деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Осыған байланысты, оларға қатысты қамауға алуды қолдану туралы бұйрық шығарылған, бірақ қандай да бір себептермен ол орындалмаған, яғни бұл адамдар әлі қамауда отырмаған адамдардың осындай құқығы бар ма деген сұрақ туындайды.

Сотқа ұсынылатын мәліметтер

Күзетпен ұстауға берілген шағымдарды қарау кезіндегі ең өзекті және заңмен шешілмеген мәселелердің бірі - күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігін тексеру үшін сотқа қандай материалдар жіберу керек деген сұрақ болып табылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексінің 147-бабының 2-бөлігіне көрсетілгендей, судья шағым түскеннен кейін қылмыстық қудалау органдарынан қылмыстық істі сұратуы керек, ол сот келіп түскен кезден бастап үш күн ішінде сотқа жіберілуі керек.

Заң шығарушы судьяға тергеу немесе алдын ала тергеу органдарының адамға қатысты күзетпен ұстау бұлтартпау шарасын қолдану тәртібін реттейтін барлық қылмыстық процесілік заңнамасының нормаларын сақтауын тексеру туралы міндет жүктеген сияқты. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексі 141 және 150 баптары.

Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты 2013 жылғы 20 наурыздағы «Прокурордың күдіктіні, айыпталушыны күзетпен ұстау, үйқамаққа алу немесе күзетпен ұстау мерзімін ұзарту, үйқамаққа алу санкциясын сотқа шағымдану туралы» нормативтік қаулысында ерекше назар аударылды соттардың қамауға алуды, үйқамаққа алуды қолданудың заңдылығын соттық қарауды жүзеге асыру кезіндегі олардың міндеттемелеріне назар аудару. Бұл жағдайда судья мыналарды анықтауы керек:

- осы адамға қатысты сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталған ба немесе құқықбұзушылық фактісі бойынша ма;
- күдіктінің іс-әрекеті сараланды ма;
- бұлтартпау шарасын қолдану барысында Қазақстан Республикасының қылмыстық процесілік кодексінің 128 бабындағы негіздер ескерілді ме;
- күдікті деп танудың мерзімдері өтіп кетпеген бе;
- күдіктінің іс-әрекетін саралауда Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексі 203 бабының талаптары сақталған ба;
- күдікті немесе айыпталушы күзетпен ұстау, ұйқамаққа алу түріндегі бұлтартпау шараларын қолдану туралы қаулының көшірмесі беріледі ме;
- күзетпен ұстауға рұқсатты уәкілетті прокурордың берген-бермегендігі;
- күдіктіден, айыпталушыдан Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексінде көзделгендей күзетпен ұстау немесе ұйқамаққа алар кезде жауап алынды ма;
- күдікті, айыпталушы қылмыс жасалған уақытқа дейін нақты қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылық басталатын жасқа жете ме;
- кәмелетке толмағандарды, сондай-ақ қылмыстық қудалаудан артықшылықтары мен иммунитеті бар адамдарды қылмыстық жауапкершілікке тарту шарттары орындалды ма және басқа мәселелер шешілуге жатады.

Прокурордың күзетпен ұстау, ұй қамағына алу немесе олардың мерзімін ұзарту санкциясының заңдылығы мен негізділігін сотта қарау кезінде судья шағымда көрсетілген дәлелдерді тексеруге міндетті. Сонымен бірге, ол қылмыс жасаған адамның кінәсі туралы мәселені алдынала ойластырмай, анықтау, тергеу органдары мен прокурор қамауға алуға санкция беру және қолдану туралы шешім қабылдаған кезде, ұй қамағына алу немесе олардың мерзімін ұзарту тек адамның заң бойынша екі жылдан асатын мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қарастыратын қасақана қылмыс жасағанын немесе абайсызда қылмыс жасағанын ескеріп қана қоймайды. заң үш жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны қарастырады, сонымен бірге аталған алдын алу шараларының сайлануына немесе мерзімін ұзартуға негіз болған басқа да мәліметтер болған.

Осы жағдайлардың ішінде судья айыптаудың ауырлығын бағалауы керек; одан кейінгі салдарлар; айыпталушы (күдікті) өзі жасаған әрекеттің зиянды салдарын болдырмауға бағытталған шараларды қабылдады ма; оның жеке басының сипаттамалары; денсаулық жағдайы; отбасылық жағдайы; тұрақты тұрудың болуы немесе болмауы және т.б.

Осылайша, судьяның күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігін тексеру кезінде тергеуші мен прокурорға басшылық еткен негіздерді талдап, бағалай алатындығына байланысты қылмыстық органының қылмыстық істі қалпына келтіруі соттың тергеу амалдары үшін алдын алу шарасы ретінде адам қамауға алынды.

Алайда, біздің қатысуымызбен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жалпылауы көрсеткендей, заңның бұл талабы әрдайым орындала бермейді. Кейбір соттар шағымдарды қылмыстық іссіз, яғни ондағы келтірілген дәлелдерді тиісті түрде тексерусіз, өнер талаптарын өрескел бұза отырып қараған фактілер бар. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексінің бағдарламалық жасақтамасы.

Мысалы, 2020 жылдың 24 тамызында Солтүстік Қазақстан облысының Мағжан Жұмабаев аудандық сотына В.Е. Флягиннің қорғаушысы Л.Б. Вышегородцевадан бөтеннің мүлкін ұрлағаны үшін шағым келіп түсті, оған қатысты күзетпен ұстау бұлтартпау шарасы таңдалған.

Шағым 2020 жылдың 31 тамызында прокурордың, қорғаушының және айыпталушының қатысуымен ашық сот отырысында (судья Н.М. Жәнібекова) қаралды. Сонымен бірге қылмыстық іс сұралмады және сот отырысында қаралмады. Сот отырысының хаттамасының мазмұнынан соттың қылмыстық іс қозғалған-қозғалмағанын және қандай іс-әрекет жасағаны үшін, айып тағылған заң бабы қандай санкцияға ие екенін тексермегені анық. Прокурордың санкциясы бар ма және т.б. Яғни, судья іс жүзінде прокурордың күзетпен ұстау санкциясының заңдылығы мен негізділігін, оның баптың талаптарын орындауын тексермеген.

Сол сияқты адвокаттың В.Б. Казаковты күзетпен ұстау санкциясына шағымын қарау кезінде қылмыстық іс материалдары сұралмады және зерттелмеді (сол сот, судья В.Н. Гриценко).

Алматы қаласы Алмалы аудандық сотының судьясы айыпталушы Д.К. Турапбековтің шағымын қылмыстық істі талап етпей қарап, тергеу изоляторына келесі мазмұндағы жауап жіберді: «Сізге айып тағылғанын ескере отырып ауыр айып тағылып, сот сіздің бұлтартпау шараңызды өзгертуге себеп таппады».

Сол судья айыпталушы Н.А. Амиркуловтың үстінен түскен шағым бойынша адвокат Р. Ниязовқа ұқсас жауап жіберді. Сонымен қатар, шағым бойынша материалдар емес, құрамында сот отырысы хаттамасын және қабылданған шешім туралы, яғни мәні бойынша шағым сотта қаралмады, айыпталушы және адвокатқа «ресми жауап» жіберілді.

Сот практикасын жалпылау судьялардың қылмыстық іс бойынша қылмыстық қудалау органын қалпына келтіру үшін заңмен жүктелген міндеттерін елемей қостасу - жараланған сипатта екенін көрсетті.

Атап айтқанда, Алматы облысының соттары 2018 жылы шағымдардың 38,9% -ы қылмыстық істерге жүгінбей қаралды [4].

Жоғарыда келтірілгендер соттардың бұлтартпау шарасы ретінде – күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігін тексеруді жүзеге асыруға оңайлатылған және кейбір жағдайларда формальды қатынасы туралы қорытынды жасауға негіз береді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесік заңнамасына сай қылмыстық қудалау органы судьяның өтінішін алғаннан кейін үш күн ішінде оған қылмыстық іс беруге міндетті екендігі көрсетілген.

Алайда, біз сұхбаттасқан сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары қызметкерлерінің көпшілігінің пікірі бойынша (79%), барлық қылмыстық істің материалдары ешқандай жағдайда сотқа жіберілмеуі керек екенін ескеру қажет. Айып тағылған айыпты емес, күзетпен ұстау мен мерзімнің ұзартылуының заңдылығы мен негізділігін растайтын құжаттарды ғана жіберу қажет. Бұл көзқарасты қолдаушылар мұны айыпталушының (күдіктінің) болашақта шындықты анықтау процесіне теріс әсер етуі мүмкін қылмыстық іс материалдарымен танысу мүмкіндігіне ие болуымен негіздейді.

Қорытынды. Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының судьяның шағымды қабылдап, сот ісін жүргізудің талап етілетін негіздері мен тәртібіне қатысты қылмыстық істі немесе қылмыстық іс материалдарының бір бөлігін сұрататынын түсіндіру маңызды. шектеу немесе оның мерзімін ұзарту, сондай-ақ өз қалауынша жағдайларға байланысты шағымды шешу үшін қажетті құжаттар [5].

Күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігін тексеру үшін сотқа жіберілген материалдар, атап айтқанда, Ресей Федерациясы Жоғарғы Соты Пленумы түсіндіргендей, қылмыстық іс қозғау туралы шешімнің тиісті расталған көшірмелерін, күдіктіні қамауға алу, айыпталушы ретінде жауапқа тарту туралы шешім, қамауға алуды бұлтартпау шарасы ретінде қолдану туралы шешім, күдікті мен айыпталушыдан жауап алу хаттамалары, сондай-ақ олардың жеке бастары туралы мәліметтер және басқа да мәліметтер хаттаманы қамтуы керек. Күзетпен ұстау мерзімін ұзартуға шағымдану кезінде сотқа осы алдын алу шарасының мерзімін ұзарту туралы бұйрықтың тиісті расталған көшірмесі де ұсынылады. Ресей Федерациясы Жоғарғы Сотының Пленумы соттардың назарын РСФСР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 220-2 бабының 7-бөлімін қатаң сақтау қажеттілігіне ерекше аударды. Сот отырысына Күзетпен ұстауды бұлтартпау шарасы немесе мерзімін ұзарту шарасы ретінде қолданудың заңдылығы мен негізділігін растайтын материалдар ұсынылмаған жағдайда, судья бұл бұлтартпау шарасының күшін жою туралы және адамды қамаудан босату туралы шешім шығарады. Бұл заң нормасы адамның бостандығы мен жеке басына қол сұғылмаушылық құқығының маңызды кепілі болды.

Ресей Федерациясының соттары аталған нормаларды негізінен қатаң сақтады және 7-бөлім негізінде қамауға алынғандарды босатты. Егер РСФСР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 220-2, егер алдын-алу шарасы немесе қамауда ұстау мерзімін ұзарту ретінде ұстаудың заңдылығы мен негізділігін растайтын материалдар жиналысқа ұсынылмаған болса. Татарстан Республикасы

Жоғарғы Сотының мәліметтері бойынша көрсетілген негіздер бойынша 1993 жылдың екінші жартысында 28 адам, ал 1994 жылдың бірінші тоқсанында 25 адам қамаудан босатылды. Самара облыстық соты материалдарды қорыта отырып, Сызран қалалық сотында қамаудан босату туралы өтінішпен қанағаттандырылған шағымдардың 90%-ы материалдарды ұсынбауға байланысты болғанын атап өтті.

Өкінішке орай, бұл тұрғыда Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексінің 147 бабында да, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2013 жылғы 20 наурыздағы нормативтік қаулысында да ештеңе айтылмаған.

Алайда, аталған тұжырымымен салыстырғанда ерекшеліктің бар екенін ескеру қажет. РСФСР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 220-2 және Ресей Федерациясы Жоғарғы Соты Пленумының тиісті қаулысы, Қазақстан Республикасының Қылмыстық процестік кодексі мен Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының жалпы отырысының қаулысы маңызын айқын жоғалтуда.

Біріншіден, Ресей Федерациясы Жоғарғы Соты Пленумының түсіндірмесіне сәйкес күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігін тексеру үшін сотқа жіберілген материалдарда сұратылған құжаттардың тиісті куәландырылған көшірмелері болуы керек.

Өздеріңіз білетіндей, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Пленарлық отырысының қаулысында мұндай спецификация жоқ, және бұл соттың өтінішін орындау кезінде алдын ала тергеу органдарының жұмысында белгілі бір қолайсыздықтар тудырады.

Екіншіден, Ресей Федерациясы Жоғарғы Сотының Пленумы соттардың назарын РСФСР Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 220-2 бабының 7-бөлімін қатаң сақтау қажеттілігіне ерекше аударды, егер оған сәйкес күзетпен ұстауды бұлтартпау шарасы немесе күзетпен ұстау мерзімін ұзарту шарасы ретінде қолданудың заңдылығы мен негізділігін растайтын материалдар сот отырысына ұсынылмаған болса, онда судья бұлтартпау шарасының күшін жою туралы және адамды қамаудан босату туралы қаулы шығарады. Заңның бұл ережесі адамның бостандығы мен жеке басының қауіпсіздігінің маңызды кепілі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лупинская П. А. *Право жалобы в уголовном судопроизводстве в свете Конституции РФ // Конституция РФ и дальнейшее укрепление законности и правопорядка.* – М., 2009. – С. 153-156.

2. *О судебном обжаловании санкции прокурора на арест, домашний арест подозреваемого, обвиняемого или продление срока ареста, домашнего ареста // Нормативное постановление Верховного Суда РК № 1 от 20 марта 2013 г.* <https://sud.gov.kz/rus/content/2020-god-2>

3. *Отчет Комитета по правовой статистики и специальных учетов Генеральной прокуратуры РК за 2019.* <https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuror?lang=ru>

4. *Обобщение Актюбинским областным судом судебной практики законности и обоснованности санкции прокурора на арест // Исх. № 2-1-10 от 18 мая 2018 г.* <https://akt.sud.kz/>

5. *О судебном обжаловании санкции прокурора на арест, домашний арест подозреваемого, обвиняемого или продление срока ареста, домашнего ареста // Нормативное постановление Верховного Суда РК № 1 от 20 марта 2013 г.* <https://sud.gov.kz/rus/content/2020-god-2>

МРНТИ: 10.79.01.

УДК: 343.1

Э.П. Кенжибекова¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

КҮЗЕТПЕН ҰСТАУДЫҢ ЗАҢДЫЛЫҒЫ МЕН НЕГІЗДІЛІГІ: СОТТЫҚ БАҚЫЛАУДЫҢ ПӘНІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор ҚР қылмыстық процесуалдық заңнамасына орай күзетпен ұстау және оның процесуалдық мәселелеріне аса назар аударады. Қазіргі кезеңде республикада қылмыстық-процестік заңнаманы жетілдіру, ең алдымен, қылмыстық процеске қатысушыларға, олардың құқықтарына, бостандықтары мен заңды мүдделеріне, сондай-ақ осы құқықтарды қамтамасыз ету кепілдіктеріне көңіл бөлудің күшеюімен сипатталады.

Адамның жеке бас бостандығы мен жеке басына қол сұғылмаушылық құқығы оның өзіне толық билік етуінен, негізсіз қамауға және қамауға алынбауға, бос уақытына билік етуге, ел аумағында еркін жүріп-тұруға және тұрғылықты жерін таңдауға құқылы. Жеке тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету қылмыстық процестегі тұлға позициясының ең маңызды аспектісі болып табылатындығы баршамамызға белгілі.

Түйін сөздер: күзетпен ұстау, бұлтартпау шаралары, тергеу судьясы, кепілдік, үй қамақ, бостандық, құқықтар, қауіпсіздік шаралары, тергеу әрекеттері, қаулы, кепіл, мерзімдер, күзетпен ұстау мерзімдері, процестік прокурор.

Э.П. Кенжибекова¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ЗАКОННОСТЬ И ОБОСНОВАННОСТЬ АРЕСТА: КАК ПРЕДМЕТ СУДЕБНОЙ ПРОВЕРКИ

Аннотация

В данной статье автор уделяет особое внимание содержанию под стражей и его процессуальным вопросам в соответствии с уголовно-процессуальным законодательством Республики Казахстан. В настоящее время совершенствование уголовно-процессуального законодательства в стране характеризуется, прежде всего, усилением внимания к участникам уголовного судопроизводства, их правам, свободам и законным интересам, а также гарантиям обеспечения этих прав.

Право человека на индивидуальную свободу и личную неприкосновенность состоит в том, что он может полностью располагать собой, не подвергаться произвольным задержаниям и арестам, распоряжаться своим свободным временем, беспрепятственно передвигаться по стране, выбирать место жительства. Все мы знаем, что обеспечение прав личности является важнейшей стороной положения личности в уголовном судопроизводстве.

Ключевые слова: содержание под стражей, меры пресечения, следственный судья, залог, домашний арест, свобода, права, меры безопасности, следственные действия, постановление, залог, сроки, сроки содержания под стражей, процессуальный прокурор.

E.P. Kenzhibekova¹

¹Abai Kazakh National Pedagogical University

LEGALITY AND VALIDITY OF ARREST: AS A SUBJECT OF JUDICIAL VERIFICATION

Abstract

In this article, the author pays special attention to detention and its procedural issues in accordance with the criminal procedure legislation of the Republic of Kazakhstan. At present, the improvement of the criminal procedural legislation in the country is characterized, first of all, by increased attention to the participants in criminal proceedings, their rights, freedoms and legitimate interests, as well as guarantees for ensuring these rights.

The right of a person to individual freedom and personal inviolability consists in the fact that he can completely dispose of himself, not be subjected to arbitrary detentions and arrests, dispose of his free time, move freely around the country, and choose his place of residence. We all know that ensuring the rights of the individual is the most important aspect of the position of the individual in criminal proceedings.

Keywords: detention, measures of restraint, investigating judge, bail, house arrest, freedom, rights, security measures, investigative actions, decision, bail, terms, terms of detention, procedural prosecutor.

Кіріспе. Қылмыстық процеске қатысты Қазақстанда жүргізіліп жатқан сот-құқықтық реформаның негізгі мақсаты тергеу органдары мен прокуратура органдарының қылмысқа қарсы күрестегі қызметінің тиімділігін арттыру үшін қажетті жағдайлар жасауда, кепілдіктерді, оның ішінде азаматтарды қылмыстан да, қылмыстан да сенімді қорғауды қамтамасыз ететін соттық. Қылмыстық іс жүргізуге жауапты мемлекеттік органдар мен олардың лауазымды адамдарының заңсыз әрекеттері.

Адамның бостандығы мен қауіпсіздігіне құқық демократиялық қоғамның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақстан Республикасының Конституциясында адамның құқығы мен бостандығы ең жоғары құндылық ретінде жарияланып, адамның құқықтары мен бостандықтарын тану, сақтау және қорғау мемлекеттің міндеті екендігі атап көрсетілді. Қазақстан Республикасы Конституциясының 16 және 17-баптарында әркімнің бостандыққа және жеке басына қол сұғылмаушылық құқығы бар [1].

Мүдделі тергеу және анықтау органдарының ең маңызды шешіміне, ең алдымен, күдіктілерді (айыпталушыларды) қамауға алуды сот бақылауын орнату, өйткені адам мен азаматтың бостандық пен жеке басының қол сұғылмаушылық құқықтарының маңызы зор және демократиялық қоғам, оларды сақтау мен құрметтеу – заң үстемдігінің міндеттерінің бірі.

Жеке тұлғаның құқықтарын қамтамасыз ету қылмыстық процесітегі тұлғаның позициясының ең маңызды аспектісі болып табылады: егер құқықтар дұрыс қамтамасыз етілмесе, олар сот төрелігі жүйесі алдын алу шараларын қамтуы тиіс екені даусыз бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алуды қолдану кезіндегі тергеу қателері болып табылады [2].

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын айтарлықтай шектейтін ең қатаң ол күзетпен қамау шарасы. Ол белгілі бір жағдайларда басқа алдын алу шараларын қолдану тиімді болмайтын жағдайда ғана қолданылуы керек. Бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алуды таңдау мұндай таңдаудың заңдылығы ешбір күмән тудырмайтын жағдайда ғана жүзеге асырылуы мүмкін. Сондықтан қамауға алуды қолданудың заңдылығы мен негізділігін соттың тексеруі прокурордың бұлтартпау шарасының ең қатаң түрін таңдау кезіндегі әрекеттерінің заңдылығының тағы бір кепілі болады. Ол сот ісін жүргізудің бастапқы сатыларында тергеу қателерін жоюға ықпал етеді және сонымен бірге прокуратураның тек қадағалау функцияларына назар аударуына мүмкіндік береді.

Прокурор бұлтартпау шарасын – қамауға алуды таңдаған кезде «заңдылық» дегенді білдіретіні жөнінде келіспеушіліктер бар туралы шешім қабылдаған кезде қылмыстық іс жүргізу

заңнамасының нормаларын сақтау ғана түсініледі, ал шешімнің негізділігін бағалау соттың құзыретіне жатпайды деген кең тараған пікірді ұстанады.

Судьялардың көпшілігі қабылданған шешімнің заңдылығын тексеру кезінде анықтау органдарының, тергеушілерінің және прокурордың қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларын сақтауын тексеріп қана қоймай, сонымен қатар олардың сот шешімін таңдау кезінде қаншалықты дұрыс ескергендігін де бағалады. Бұлтартпау шарасы, ҚР ҚПК 141-бабына сай: айыптың ауырлығы мен қолда бар дәлелдемелер, айыпталушының жеке басы, оның жасы, денсаулық жағдайы, отбасы жағдайы, кәсібі, мүліктік жағдайы, тұрақты тұрғылықты жері және т.б. жағдайлары ескерілуі тиіс [3].

Біз судьялардың ұстанымының дұрыс екеніне сенімдіміз, өйткені қолданыстағы заңнама белгілі бір бұлтартпау шарасын таңдаған кезде, бапта көрсетілген мән-жайлардан басқа, ескеру қажет екенін талап етеді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық процесілік кодексінің 144-150, сондай-ақ бапта талап ететіндіктен, бұлтартпау шарасын таңдаған кезде осы бапта көзделген мән-жайларды ескеру қажет. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, сондықтан сот осы заңның дұрыс қолданылуын тексеруге міндетті.

Сот - тергеу тәжірибесінің осы мәселесі бойынша әртүрлі пікірлердің болуы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының түсініктемесін немесе заңға оның қайшылықтарын жою үшін толықтыруды талап етеді.

Алдын ала тергеу органдары қамауға алудың бұлтартпау шарасын таңдау кезінде мынадай процессуалдық негіздер келтірді: адам тергеуге кедергі жасайды – 8,1% жағдайда; қылмыстық әрекетті жалғастыра алады – 0,0%; бостандықта жүрген, тергеу мен соттан жасырынып қалуы мүмкін – 34,1%; жасалған қылмыстың ауырлығы – 75,1%; бұрын сотталғандар – 3,2%; теріс - сипаттама – 0,6% жағдайлар.

Судьялар қамауға алынғандарды қамаудан босату кезінде мынадай уәждерді келтірді: оң жауап – 88,2% істер; соттылығы жоқ – 51,9%; отбасылық жағдайлар – 27,5%; денсаулық жағдайы және жасы – 21,2%; ауыр санатқа жатпайтын қылмыстар – 18,1%; тұрақты тұрғылықты және жұмыс орнының болуы – 85,1%; айыпталушының аздығы – 6,2%; қамауда ұстаудың процессуалдық мерзімдерін бұзу – істердің 2,7%-ы. Бұл ретте судьялар 88,1% істер бойынша шағымда көрсетілген босату себептерін тындаған [4].

Қамауға алу, егер оны қолдану заңда көзделген белгілі бір негіздердің болуына байланысты болған жағдайда ғана ақталған деп есептелуі мүмкін. ҚР ҚПК-нің 139-бабына сәйкес қамауға алуды қолдану үшін негіз көзделген. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 139-бабына сәйкес айыпталушы анықтаудан, алдын ала тергеуден немесе сот талқылауынан жасырынады немесе істі объективті тергеуге және сотта сотта қарауға кедергі келтіреді деп - ойлауға *жеткілікті негіздер бар*. қылмыстық әрекетпен айналысуды жалғастыру, сондай-ақ жазаның орындалуын қамтамасыз ету. Осы *болжамдардың әрқайсысы үшін жеткілікті негіздер* болуы керек.

Негізгі бөлім. Күзетпен алуды қолдану үшін негізсіз мінез-құлықтың нақты фактілері туралы немесе болашақта мұндай мінез-құлықтың нақты мүмкіндігі туралы ақпарат түріндегі нақты деректер негіз болуы керек. Бұл жағдайда орынсыз мінез -құлық деп адамның әрекеті деп түсіну керек бағыттылық сипаты: тергеу мен соттан жалтару (тұрғылықты жерінен үзінді көшірме, мүлікті сату және т.б.); істі сотта объективті тергеуге және сотта қарауға кедергі жасау (куәгермен байланысу, жәбірленушіге қорқыту және т.б.); қылмыстық әрекетпен айналысуды жалғастыруға (сыбайластарды іздеу, есірткі немесе оқ-дәрілерді одан әрі дайындау үшін шикізат жинау және т.б.).

Егер оның негіздемесі осы баптың сөзбе-сөз мәтініне сәйкес келетін жалпы қорытындылар ғана емес, нақты нақты деректер болса ғана негізделген деп санауға болады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің 139-бабы, мысалы, «сенуге жеткілікті негіздер бар» және т.б. Күзетпен ұстауды тағайындаудың (мерзімдерін ұзартудың) негізділігін сот арқылы тексеру тәжірибесінде кездесетін келесі түрдегі аргументтерге жол берілмейді: «сот

күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануды негізді деп санайды». «Мен сот шешімі шыққанға дейін күзетпен ұстауды қолдану заңды», «Мен қамауға алудың күшін жоюға негіз таппаймын » және т.б. Мұндай шешімдер заңның 4-бөлігіне сәйкес келмейді. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 110-бабына, оған сәйкес бұлтартпау шарасы ретінде күзетпен ұстауды қолдану туралы қаулы уәжді болуы тиіс.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 20 наурыздағы № 1 нормативтік қаулысының 18-тармағында соттарға мыналар түсіндіріледі: «Шағымды қарау нәтижелері бойынша судьяның шешімі дәлелді болуы тиіс». Ол мыналарды көрсетуі керек: күдіктінің, айыпталушының жеке деректері; қаралатын шағымның мәні және оны кім бергені; адам қылмыстық заңның қай бабы бойынша жауапқа тартылады; қашан және кім ұстағанын, қамауға алғанын; прокурордың қамауға алу, ұйқамаққа алу немесе олардың мерзімін ұзарту санкциясына шағым жасалатын уәждер; прокурордың қамауға алу, ұйқамаққа алу санкциясының заңдылығы мен негізділігі туралы дәлелдерді келтіре отырып, олардың мерзімін ұзарту немесе қамауға алу, ұй қамаққа алу түріндегі бұлтартпау шарасының күшін жоюға немесе өзгертуге негіз болған шешімнің мәні қамауға алу; онша қатаң емес түрге ауыстырылған кезде тағы қандай бұлтартпау шарасы тандалады; күдіктінің, айыпталушының қамаудан босатылғаны туралы белгі; судьяның шешіміне шағым жасау (наразылық келтіру) тәртібі мен мерзімі».

Біздің ойымызша, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты (сот шешімінің дәлелдеу бөлігінде көрсетілуі тиіс) мәселенің тек формалды жақтарын тізбелей отырып, өз шешімімен түсініктеме бергеннен гөрі көбірек түсініксіздік туғызды. төменгі соттар [5].

Осыған байланысты, біздің ойымызша, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алуды қолдану туралы шешімнің уәждемесінің түсінігін нақтылау қажет болар еді. Бұл ретте, бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алуды қолдану туралы шешімде айыпталушының тергеуден, сот талқылауынан немесе қылмыстық жазаны орындаудан жалтаратынын көрсететін сенімді дәлелдемелер жеткілікті болған жағдайда ғана дәлелді деп есептелетінін анық айту керек. Үкім шығарса, істі сотта объективті тергеуге және сотта қарауға кедергі келтіреді немесе қылмыстық әрекетті жалғастырады. Мұндай шешім, біріншіден, өзіне қатысты қамауға алу туралы қаулы шығарылған тұлғаның осы шешімге шағымдану құқығының кепілі болады, өйткені аталған тұлғаның негізінде жатқан нақты фактілермен танысу мүмкіндігі болады. оны уақытша бас бостандығынан айыру (апелляция нысанасы); екіншіден, тергеп-тексеру органдары қабылдаған шешім сот шағымды бапқа сәйкес қараған жағдайда тексерілу сапасына ие болады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 110-бабына сәйкес сотқа бұл органдардың істің мән-жайын қалай түсінгені және нені басшылыққа алғаны туралы түсінік береді. Өкінішке орай, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қаулысында бұл туралы ештеңе айтылмаған, бұл іс жүзінде қамауға алудың ықтимал негіздерін бағалау кезінде кінәсіздік презумпциясына әкеледі және қайсысының бұлтартпау шарасын қолдану қажеттігі туралы шешім қабылдаған кезде, жоғарыда көрсетілген мән-жайлардан басқа, жазаның ауырлығын да ескеру қажет.

Тағылған айыптар, айыпталушының жеке басы, оның жасы, денсаулық жағдайы, отбасы жағдайы, кәсібі, мүліктік жағдайы, тұрақты тұрғылықты жері және басқа да мән-жайлар (ҚР ҚПК-нің 141-бабы).

Біздің қамауға алуды қолданудың заңдылығы мен негізділігінің сот тәжірибесін зерттеуіміз көрсеткендей, қылмыстық қудалау органдары қамауға алуды көбінесе шағын және орташа ауырлықтағы қылмыстар жасады деп айыпталған адамдарға айыпталушының жеке басын, отбасылық жағдайын, отбасылық жағдайын, сондай-ақ сотталушының жеке басын ескермей қолданатын. Тұрақты тұрғылықты жері, жасы, денсаулығы, мән-жайлары және жасалған қылмыстың ауырлығы.

Мысалы, күдікпен ұсталған К.Н. Мицайға қатысты бап бойынша қылмыс жасады деген Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99-бабына сәйкес күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасы тандалды. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99-бабында екі

жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру жазасының ең жоғары түрі көзделген [6]. Сонымен бірге, заңның 1-бөлігіне сәйкес, Қазақстан Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 150-бабына сәйкес, бұлтартпау шарасы ретінде қамауға алу екі жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру жазасы көзделген қасақана қылмыс үшін қолданылады.

Ерекше жағдай ретінде қамауға алу санкциясы екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жазаны көздейтін қылмыстар үшін қолданылуы мүмкін, егер күдікті: Қазақстан Республикасының аумағында тұрақты тұрғылықты жері жоқ; оның жеке басы анықталмаған; ол бұрын таңдалған бұлтартпау шарасын бұзған; қудалау органдарынан немесе соттан жасырынуға әрекеттенген немесе қашып кеткен болса.

Бұл ретте Мицай К.Н.-ның бұрын соттылығы жоқ, тұрақты тұрғылықты жері және жұмысы бар. Оның жеке басы анықталды. Ол соттан да, тергеуден де жасырынбай, керісінше, жасаған қылмысынан кейін полиция жасағын өзі шақырып, жасаған ісіне шын жүректен өкінген.

Басқа іс бойынша, сондай-ақ алдын ала тергеу органдарымен Ибрагимов Л.Б. Занда екі жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза көзделген қылмысты жасаған кезде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 363-бабы қолданылған.

Жамбыл облысының прокуроры Л.Б. Ибрагимовты қамауға алуға санкция берді, ал екі айдан кейін қамауға алынған айыпталушыны қамауда ұстау мерзімін ұзартуға да санкция берді.

Қылмыстық-процестік кодексінің 110-бабы бойынша айыпталушының қорғаушысының шағымын қарап, сот іс материалдарын зерделей келе, Л.Б. Ибрагимовтың алдын ала тергеу органдарынан жасырынбағанын және істі тергеу барысына кедергі жасамағанын анықтады. Сонымен бірге оның тұрақты тұрғылықты жері, отбасы бар, оң сипатталады. Осындай жағдайда сот Л.Б. Ибрагимовқа қатысты ерекше бұлтартпау шарасын қолдануды негізсіз деп тауып, қамауға алуды сол жерден кетпеу туралы жазбаша міндеттемемен ауыстырды.

Қылмыстық-процессуалдық мәжбүрлеудің барлық шараларының ішінде қамауға алу адамның құқықтарын едәуір шектейді, сондықтан ерекше назар аударуды қажет етеді.

Жоғарыда атап өтілгендей, тергеу органдарының іс жүргізу қаулыларының заңдылығы мен негізділігін сот арқылы тексеру тұжырымдамасы құқық дамуының қазіргі кезеңінде пайда болған жоқ. Кеңестік қылмыстық іс жүргізу ғылымының теоретиктерінің еңбектерінде де тергеуші мен анықтау органының аса маңызды іс жүргізу әрекеттеріне соттың бақылауын орнату туралы ұсыныстар бірнеше рет айтылған [7, 98 б.].

Бастапқыда анықтау және алдын ала тергеу органдарының заңдардың орындалуын сот бақылауының тұжырымдамасы алдын ала тергеу сатысында қамауда ұстаудың заңдылығын тексерумен шектелгені әбден түсінікті. КСРО және одақтас республикалардың прокуратуралары күдіктілер мен айыпталушыларды қамауға алудың заңдылығын тексеру мәселелеріне ерекше назар аударғанына қарамастан, осы аса қатаң бұлтартпау шарасын негізсіз қолдану жағдайлары жылдан жылға қайталанып отырды [8, 54 б.].

Сондықтан, алдын ала тергеу сатысында сотқа дейінгі қамауда ұстаудың (қамауға алудың) қолданылуына бақылауды енгізу идеясы осы шараны қолданудың заңдылығы мен негізділігінің маңызды кепілі ретінде жиі айтылғаны әбден заңды ұстамдылық.

Мысалы, А.Л. Цыпкин сотқа бұлтартпау шарасын, бас бостандығынан айыруды таңдаудың заңдылығын тексеру құқығын беруді жақтады.

Сонымен қатар, автор күзетпен ұстау, сондай-ақ прокурордың айыпталушыны қамауда ұстау мерзімін ұзарту туралы қаулысы, сотқа алдын ала тергеу материалдары бойынша айыпталушыны қамауға алу туралы шешім қабылдау міндетін жүктегені үшін заңда белгіленгенге өте жақын процедураны ұсынды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 110-бабында айыпталушының шақыруымен прокурордың қатысуымен қылмыстық іс материалдарын зерделеуге негізделген мәселелерді соттың қарауын қарастырады [9, 12-16 бб.].

Қорытынды. Күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігін сот арқылы тексеру және оның мерзімін ұзарту мәселесі бойынша өзге де пікірлер сотқа тек прокурордың санкциясының заңдылығын тексеру құқығын берумен аяқталады.

Профессор И.Л. Петрухин күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігін сот арқылы тексеру идеясын алға тарта отырып, айыптау билігінің азаматтарды қамауға алуға санкция беруге құқығы болмауы керек деп есептеді. Ол үшін әділ және тәуелсіз сот жүйесі бар. Қамауға алуды санкциялаудың сот тәртібінің немесе қамауға алуды сот бақылауының артықшылықтары тергеушінің қамауға алу туралы қаулысын оның заңдылығы мен негізділігі тұрғысынан тергеу мен прокурорлық қадағалауға тәуелсіз сайланбалы орган – сот тексеретіндігінде. Судья қылмыстардың ашылуына және тергеудің сапасына жауап бермейді. Ол айыптаушы көзқарас пен тар ведомстволық мүдделерге бағынбайды, сондықтан азаматтардың құқықтарын барынша қорғай алады [10, 112 б.].

Осы соттық бақылауды жүзеге асырудағы заңдылықтың маңызды шарттары **біріншіден**, қылмыстық процесс үшін дәстүрлі болып табылады. Бұл жан-жақты күзетпен ұстау түріндегі бұлтартпау шарасын қолдануға және оның мерзімін ұзартуға байланысты барлық материалдарды толық және объективті зерделеуді қарастырады.

Күзетпен ұстау, сондай-ақ прокурордың айыпталушыны қамауда ұстау мерзімін ұзарту туралы қаулысы, сотқа алдын ала тергеу материалдары бойынша айыпталушыны қамауға алу туралы шешім қабылдау міндетін жүктегені үшін. Сонымен қатар, автор заңда белгіленгенге өте жақын процедураны ұсынды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 110-бабына сай, айыпталушының шақыруымен прокурордың қатысуымен қылмыстық іс материалдарын зерделеуге негізделген мәселелерді соттың қарауын қарастырады.

Екіншіден, күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігін сот арқылы тексеру және оның мерзімін ұзарту мәселесі бойынша өзге де пікірлер сотқа тек прокурордың санкциясының заңдылығын тексеру құқығын берумен аяқталады.

Қаралып отырған соттық қадағалау тек өзіне ғана тән іс жүргізу нысанымен жүзеге асырылады. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің 110-бабына сай, сондай-ақ сот отырысының тиісті хаттамасында және судьяның қаулысында осы әрекеттер мен шешімдердің заңда белгіленген іс жүргізу біріктіру нысанын сақтай отырып жүзеге асырылады.

Қолданыстағы заңнамаға сәйкес, қамауға алу және қамауда ұстау мерзімін ұзарту туралы арызды шешу кезінде қылмыстық істің алдын ала тергеуіне байланысты осы мәселе бойынша қабылданған шешімнің заңдылығы мен негізділігін тексеру қажет.

Осыған байланысты, **үшіншіден**, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының қаралып отырған мәселе бойынша нормативтік қаулысында қамтылған түсіндірмені қылмыстық іс жүргізу құқығы ғылымы әзірлеген кез келген іс жүргізу шешімінің заңдылығы мен негізділігі ұғымдарына сәйкес келетінін мойындау қажет. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 20 наурыздағы «Прокурордың күдіктіні, айыпталушыны қамауға алу, ұйқамаққа алу санкциясына немесе қамауға алу, ұйқамаққа алу мерзімін ұзартуға сот тәртібімен шағым жасау туралы» нормативтік қаулысының 12-тармағына сәйкес, 2003 жылы: «Прокурордың қамауға алуды қолдану туралы санкциясының заңдылығы бойынша ұйқамақ қамауға алу, ұйқамақ түріндегі бұлтартпау шарасын қолдану және олардың қолданылу мерзімін ұзарту тәртібін реттейтін қылмыстық іс жүргізу заңнамасының барлық нормаларының сақталуын түсінеді, және жарамдылық дәрежесі – қылмыстық іс материалдарында бұлтартпау немесе олардың мерзімін ұзарту шараларын қолдану қажеттілігін растайтын, қамауға алынған адамның жеке басын қоса алғанда, мәліметтердің болуы. Ерекшелік ретінде Қазақстан Республикасының Жоғарғы Соты өз қаулысында судья шағымды қарау кезінде сақталуын тексеруге міндетті қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларын ерекше атап өтті.

Процессуалист Г.Н. Козырев өз жұмысында күзетпен ұстаудың заңдылығы мен негізділігін тексеру және қамауда ұстау мерзімін ұзарту тақырыбын нақтылауға тырысты, барлық жағдайда нақтылауды қажет ететін мәселелерге назар аударды:

- Қамауға алынған адамға қатысты қылмыстық іс қозғалды ма?
- Оған айып тағылды ма?
- Қамауға алынған адамға айып тағыу мерзімдері сақталды ма?

- Қамау түріндегі бұлтартпау шарасын таңдау туралы қаулының көшірмесі тапсырылды ма?
- Қамауға құзырлы прокурор рұқсат етті ме?
- бапта бір жылдан астам мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жаза қарастырыла ма?
- Белгіленуі дәлелдемелерді бағалауды талап етпейтін қылмыстық істі тоқтатуға негіз бар ма (мысалы, қылмыстық жауапкершілікке тартылатын жасқа толмаған, рақымишылық актісі және т.б.).

- Иммуниет мәртебесін пайдаланатын адамды қылмыстық жауапкершілікке тарту және қамауға алу шарттары орындалып жатыр ма?

- Нақты шағымды және келіп түскен материалдарды ескере отырып, судья анықтау қажет деп санайтын басқа да мән-жайлар бар ма деген сияқты жағдайлардың барлығы тексерілді [11, 17 б.].

Оның пікірінше, аталған мәселелер қамауға алудың және қамауда ұстау мерзімін ұзартудың заңдылығы мен негізділігін соттың тексеру пәнінің негізін құрайды.

Жоғарыда аталған сұрақтарды толық деп атауға болмайды, өйткені автор тек формальды жағын көрсеткен.

Прокурордың күзетпен ұстаудың, ұйқамқа алу санкциясының негізділігін тексеру кезінде сот мыналарды да ескеруі тиіс:

- күзетпен ұсталды деп күдіктенген айыптың немесе қылмыстың ауырлығы;

- туындайтын салдарлар;

- күдікті, айыпталушы зиянды зардаптардың алдын алу шараларын қолданғандығы тексерілуі тиіс.

Судьяның жасөспірімді қамаудан босату туралы аталған шешімінің заңдылығына, негізділігіне және дұрыстығына күмән тудыруы екіталай. Бірақ сонымен бірге, судьяның қылмыс белгілерінің тізіміне енгізілген мән-жайлардың бірін бағалауға тура келгенін жоққа шығаруға болмайды.

Мәселені осы ұстанымдардан қарастыра отырып, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында қамауға алудың заңдылығы мен негізділігін сотта тексеру кезінде қандай да бір жолмен туындауы мүмкін кейбір мәселелер әлі де жойылмағанын айта кетуге тиіспіз. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының осы шешімінің адамның жасалған қылмыстағы кінәсіне байланысты мәселелерді түсіндіруге жол бермеу туралы жоғарыда келтірілген тезистен мынадай қорытынды жасауға болады: қамауға алудың заңдылығы мен негізділігін тексеру кезінде судья бағалауға мүлдем кірмеуі керек. Сонымен қатар, жоғарыда келтірілген дәлелдер шындықтан абстракциялауға мүмкіндік бермейді. Іс жүзінде қамауға алу түріндегі бұлтартпау шарасын қолданудың заңдылығы мен негізділігін тексеру кезінде судьяның жеке фактілерді бағалау қажеттілігі туындауы әбден мүмкін. Бірақ барлық жағдайда адамның қылмыс жасаудағы кінәсі немесе кінәсіздігі туралы мәселе қозғалмауы керек.

Бұлтартпау шарасын қолданудың заңдылығы мен негізділігін тексеру субъектісінің түрлі аспектілерін осылайша талдау және қамауға алудан босату тәжірибесі, алдын ала тергеу органдарына тиісті ұсыныстар әзірлеу және судьяларға бұл мәселелерге біршама түсініктемелер беруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Қазақстан Республикасының Конституциясы 1995 жылғы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған. – Алматы: Жеті жарғы, 1996. – 46 б.*

2. *Повышение благосостояния граждан Казахстана – главная цель государственной политики: Послание Президента Республики Казахстан народу Казахстана. – Алматы: Жеті Жарғы, 2017. – 48 с.*

3. *Қазақстан Республикасының қылмыстық процестік кодексі. – Алматы: юрист, 2021. – 348 б.*

4. *Алматы қаласы Медеу аудандық сотының архиви//<https://almaty.sud.kz/kaz/sub/medeo> (Өтініш берген күн: 18.02.2022 ж.)*

5. Шағымды қарау нәтижелері бойынша судьяның шешімі. Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2003 жылғы 20 наурыздағы № 1 нормативтік қаулысы.// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P200000006S> (Өтініш берген күн: 28.02.2022 ж.)
6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – Алматы: юрист, 2021. – 376 б.
7. Кокорев Л. Д. Подсудимый в уголовном процессе. – Воронеж, 2013. – 154 с.
8. Чувилев А. А. Заключение под стражу в качестве меры пресечения. – М., 2019. – 72 с.
9. Цыпкин А. Л. Очерки советского уголовного судопроизводства. — Саратов, 1975. – 325 с.
10. Петрухин И. Л. Свобода личности и уголовно-процессуальное принуждение. – М., 2005. – 240 с.
11. Козырев Г. Н. Судебная проверка законности и обоснованности ареста. – Нижний Новгород, 2014. – 64 с.

МРНТИ: 10.79.01.

УДК: 343.1

З.Қ. Мұратханов¹

¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к., аға оқытушы Э.П. Кенжибекова

НЕГІЗГІ ПРОЦЕСУАЛДЫҚ ШЕШІМДЕРДІ БЕКІТУДЕГІ ПРОКУРОРДЫҢ ӨКІЛЕТТІГІ

Аңдатпа

Жалпы автор өз мақаласында қылмыстық іс жүргізу заңнамасы өзінің бірде бір нормасында процессуалдық құжаттардың кеңейтілген ұғымын түсіндірмейтіндігін толыққанды қарастырып өтеді. Бірақ қазіргі таңдағы заң күші бар ҚПК-сін талдап қарастыратын болсақ онда қылмыстық сот ісін жүргізуде қолданылып жүрген бірқатар құжаттарды байқауға болады.

Сонымен бірге, бірқатар нормаларда құжаттар, олардың нысандары мен мазмұндары көрсетілгенмен олардың ұғымдары көрсетілмейді. Және белгілі бір әрекеттердің сипаттарын жазбаша түрде бекіту туралы ескертіледі, бірақ ол құжаттың аты заңмен көрсетілмейді. Осыған орай, процессуалдық құжаттың кеңейтілген ұғымының заңмен анықталмауы, және нормалардағы өзге де түсініксіз мән-жайлар олардың мазмұндарын теория мен тәжірибе жүзінде әрқалай түсінуге әкеп соғады. Сондай-ақ кейбір процессуалдық мәнге ие болатын құжаттар қылмыстық процессуалдыққа сөзсіз жатпайды.

Түйін сөздер: процессуалдық актілер, қаулы, сот шешімі, үкім, тергеу және сот құжаттары, іс материалдар, нұсқаулар, қорытынды шешім, хаттама, наразылықтақ, апелляциялық шағым, талап арыз, ұстау хаттамасы, өтінішхаттар, сарапшы қорытындысы, қолхат, міндетемелер, жеке кепілдік.

Мұратханов З.К. ¹

¹ Казахский Национальный Педагогический университет им. Абая
Научный руководитель: к.ю.н., ст.преподаватель Кенжибекова Э.П.

ПОЛНОМОЧИЯ ПРОКУРОРА ПО УТВЕРЖДЕНИЮ ОСНОВНЫХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ РЕШЕНИЙ

Аннотация

В целом в своей статье автор полностью считает, что уголовно-процессуальное законодательство ни в одной из своих норм не разъясняет расширенное понятие процессуальных документов. Однако если проанализировать действующий УПК, имеющий силу закона, то можно увидеть ряд документов, используемых в уголовном производстве.

В то же время ряд нормативных актов конкретизирует документы, их формы и содержание, но не конкретизирует их понятия. И предупреждается подтверждать в письменной форме особенности тех или иных действий, но название документа законом не указано. В связи с этим отсутствие легального определения расширенного понятия процессуального документа и иные неоднозначные обстоятельства в нормах приводят к различному толкованию их содержания в теории и на практике. Также некоторые процессуальные документы не обязательно подлежат уголовному преследованию.

Ключевые слова: процессуальные акты, постановления, судебные решения, приговоры, следственные и судебные документы, материалы дела, указания, итоговое решение, протокол, протест, апелляционная жалоба, иск, протокол задержания, ходатайства, заключение экспертизы, расписка, обязательства, личное поручительство.

Z.K. Muratkhanov¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University

Scientific adviser: Candidate of Law, Senior Lecturer E.P. Kenzhibekova

POWERS OF THE PROSECUTOR TO APPROVE MAIN PROCEEDING DECISIONS

Abstract

In general, in his article, the author fully believes that the criminal procedure legislation does not explain the extended concept of procedural documents in any of its norms. However, if we analyze the current Code of Criminal Procedure, which has the force of law, we can see a number of documents used in criminal proceedings.

At the same time, a number of normative acts specify the documents, their forms and content, but do not specify their concepts. And it is warned to confirm in writing the features of certain actions, but the name of the document is not indicated by law. In this regard, the lack of a legal definition of the extended concept of a procedural document and other ambiguous circumstances in the norms lead to a different interpretation of their content in theory and practice. Also, some procedural documents are not necessarily subject to criminal prosecution.

Keywords: procedural acts, rulings, court decisions, sentences, investigative and judicial documents, case materials, instructions, final decision, protocol, protest, appeal, lawsuit, detention protocol, petitions, expert opinion, receipt, obligations, personal guarantee.

Кіріспе. Сот төрелігін жүргізуде заңдылықтың нақты қолданылуының маңызды епiлi прокурорлық қадағалау болып табылады. Қазақстан Республикасы Конституциясының 83-бабына сәйкес, прокуратура органдары сотта мемлекет мүддесін бiлдiредi. Соттағы прокурордың күзiретiн айұындайтын Қазақстан Республикасы Президентiнiң "Прокуратура туралы" Заң күшi бар Жарлығының 30-бабына сәйкес, "Қылмыстық, азаматтық немесе өзгеде сот iсiн жүргiзу барысында сотта мемлекет мүддесiн бiлдiре отырып, прокурор осы Заңға, сондай-ақ Республиканың қылмыстық iс-жүргiзу, азаматтық iстер жүргiзу және өзгеде заңдарына сәйкес шағым және қадағалау тәртiбiмен өкiлеттiлiгiн жүзеге асырады" деп көрсетiлген [1].

Қылмыстық сот өндiрiсiндегi заңдылықтың дәлме-дәл нақты сақталуының маңызды кепiлi прокурордың қылмыстық сот өндiрiсiне қатысуы болып табылады. Бұл прокуратура органдары қызметiнiң маңызды құрамдас бөлiгi. ҚР Конституциясының 83-бабына сәйкес, прокуратура негiзгi үш функцияны жүзеге асырады. Бiрiншi функция – Республика аумағында заңдардың, ҚР Президентi Жарлықтарының және өзге нормативтiк құқықтық актiлерiнiң дәл және бiрыңғай қолданылуына жоғарғы қадағалау жүргiзу. Екiншi функция – Республиканың Конституциясы

мен заңдарына қайшы келетін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерге наразылық жасайды. Үшінші функция – сотта мемлекеттің мүддесін білдіреді (мемлекеттік айыптаушы ретінде) [2, 49 б.].

Соңғы жылдары отандық заңгер ғалымдар қылмыстық істер бойынша прокурордың тергеу бағыттарына, айыптау көлеміне және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарына қатысты біліктіліктеріне қатысты негізгі процессуалдық шешімдер қабылдау идеясын белсенді түрде дамытып келеді.

Бұл үрдіске жоғарыда айтылған 2017 жылғы конституциялық реформа да белгілі бір серпін берді. Конституцияға ғылыми-тәжірибелік түсініктеме авторларының бірі Ж.Қ. Асанов атап өтті: «Конституцияға сәйкес, қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын бірден-бір мемлекеттік орган прокуратура болып табылатынын ескере отырып, қылмыстық істерді тергеуді ұйымдас-тыру мен жүргізудің негізгі тәсілдерін өзгерту, қылмыстық қудалауды істің тағдыры және қылмыстық қудалау орбитасына тартылған тұлғаның процессуалдық жағдайын айқындайтын маңызды шешімдер қабылдау қажеттілігі туындайды» [3, 545-547 бб.].

Қылмыстық іс жүргізу кодексіндегі жаңалықтарға сәйкес, 2020 жылдың 31 желтоқсанынан бастап прокурордың қылмыстық қудалау функциясын жүзеге асыру әсері, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді басқару және қадағалау функциясының тиімділігін арттырудың жаңа процессуалдық тетігі енгізілді [4].

Заңнамалық жаңалықтарға сәйкес қылмыстық қудалау органының негізгі процессуалдық шешімдері прокурордың бекітуіне жатады. Прокурордың келісімінсіз мұндай шешімдердің заңды күші болмайды.

Прокурордың негізгі процестік шешімдерді бекітуі соңғы сатыда іске асырылған шешімдерді бекіту өкілеттігінен айырмашылығы, сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысындағы өкілеттіктерге шартты түрде жатқызу ұсынылады.

Белгілі бір адамға қатысты қылмыстық қудалауды тоқтату туралы органның қаулысын прокурордың бекітуі қылмыстық істің өзі бойынша түпкілікті шешім қабылданғанына қарамастан, адамға қатысты сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде де қабылдануы мүмкін. Осыған байланысты прокурордың шешімдерді келісу жөніндегі өкілеттіктеріне қатысты қорытындылар тұлғаға қатысты қаулыны бекітуге толықтай қолданылады (олар бөлек қарастырылмайды).

Осылайша, прокурордың органның шешімінің заңдылығы мен негізділігін «келісу» және «мәлімдемелер». Осыдан кейін мұндай шешімді қамтитын іс жүргізу құжаты заңды күшке ие болып, процеске қатысушылар үшін құқықтық салдарлар туғызады [5].

Мысалы, прокурор адамды күдікті деп тану туралы қаулымен (қамауға алусыз) келіскеннен кейін тергеуші күдіктіні аталған қаулымен таныстыруға, күдіктінің құқықтарын түсіндіруге және көрсетілген процестік жағдайда одан жауап алуға кірісе алады.

Бұл ресми өкілеттіктер емес. Прокурордың өзінің жауапкершілігін және шешімдердің заңдылығын тексеру мерзімінің қысқалығын ескере отырып, ол тергеуші шешім қабылдағанға дейін іс материалдарын уақтылы және алдын ала зерделеу шараларын қолданады. Яғни, шешім қабылданған кезде прокурорда оның заңдылығы мен негізділігі туралы нақты ақпарат бар және бұл проактивті қадағалаудың бір қыры болып табылады.

Процеске қатысушының заңды және құқықтарының бұзылуын анықтай отырып, прокурор шешіммен келісуден немесе бекітуден бас тартуға құқылы. Осылайша, заңдылықты тексерудің жаңа форматының негізгі мақсаты жүзеге асырылды. Мұндай бас тарту кезінде органның іс жүргізу шешімі заңды күшке ие болмайды, «қабылданбады» деп есептеледі, құқықтық салдарға әкеп соқпайды. Қылмыстық қудалау органына қаулы жобасын Қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормаларына сәйкес келтіруге уақыт беріледі. Содан кейін оны прокурор тағы да тексереді. Прокурордың процестік шешімдерді келісу және бекіту процесі осындай шешімдерді электрон-

дық цифрлық қолтаңбамен куәландыру арқылы жүзеге асырылады. Прокурордың өкілеттігі әрекет жасау жеке іс жүргізу актісін (өкім және т.б.) шығару арқылы жүзеге асырылады.

Белгілі бір жағдайларда шешім қағаз тасығышта құжат түрінде қабылданады. Прокурор қаулыға «Келісемін» белгісін қою арқылы өз ұстанымын білдіреді, оны қолымен растайды. Жеке құжатты да прокурор жасамайды. Бекітудің екі рәсімі де Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 193-бабымен тікелей реттеледі [6].

Негізгі бөлім. Қадағалауды жүзеге асыратын прокурор заңсыз қаулымен келіскен немесе мақұлдаған жағдайда жоғары тұрған прокурор оның күшін жояды. Қылмыстық-процестік кодекске түзетулер қабылданғаннан кейін күшін жою және прокурорларға шешімдерді келісу өкілеттіктері берілгеннен кейін күшін жою жөніндегі өкілеттіктерді қолдану тәртібі енді ерекше болып табылады және қатысушылардың құқықтарының кепілдіктерін қамтамасыз етудің келесі қадамы болып табылады. оларды негізсіз қылмыстық қудалауды қоспағанда, процес.

Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 193-бабының 1-бөлігінің 10-тармағына сәйкес прокурор сотқа дейінгі тергеп-тексерудің заңдылығын қадағалау барысында тергеушінің немесе төмен тұрған прокурордың заңсыз қаулысының күшін жоюға құқылы. Қадағалауды қорғаудың мұндай механизмі қылмыстық қудалаудың заңдылығын қадағалауды ұйымдастыру жөніндегі салалық нұсқаулықта (нұсқаулық) көрсетілген [7].

Қылмыстық процесті цифрландыруға байланысты бүгінгі таңда негізгі процессуалдық шешім қабылдау, оның заңдылығын тексеру, прокурормен келісу және бекітудің бүкіл процесі автоматтандырылған. Ол қазіргі «Web-ERDR» платформасында (электрондық істерге арналған жұмыс орны) жүзеге асырылады. Шешім қабылдау, тергеу форматына қарамастан, ақпараттық жүйеде электрондық шаблондарды толтыру арқылы жүзеге асырылады.

Профессорлар А.Н. Ахпановтың, Ф.Р. Ахмеджанованың процессуалдық шешімдерді осы тәсілдің алғышарттарының бірі ретінде жіктеу қажеттілігі туралы пікірлері орынды деп санаймыз. Олар тергеушінің, анықтаушының немесе анықтау органының іс жүргізу шешімдерін «негізгі (негізгі, түпкілікті) – ықпал етуші» деп жіктеуді және қылмыстық істің барысы мен нәтижесі туралы, ал аралық ретінде – қылмыстық істің мән-жайын зерделеуге және процеске қатысушылардың дұрыс мінез-құлқын қамтамасыз етуге бағытталған» [8, 98 б.].

Қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормаларын талдау прокурордың заңдылығын тексеруге міндетті екенін және бірқатар негізгі шешімдерді келісуге уәкілетті екенін көрсетті (бұл адамдарға қатысты қылмыстық қудалау барысында қабылданған және олардың құқықтарын қозғайтын негізгі шешімдер). қарастырылатын құқықтар). Біз негізгі санатқа жатпайтын және қауіпсіздікті қамтамасыз ету болып табылатын басқа шешімдерді (дәрілік заттарды іріктеу және жою; мүлікке билік етуді уақытша шектеу, тексерулерді үйлестіру және т.б.) келісу бойынша өкілеттіктерді қарастырмадық.

Заң шығарушы келесі процессуалдық шешімдерге сілтеме жасады:

1. Адамды сезікті деп тану туралы хабарлау (ҚР ҚК-нің 202-бабы);
2. Күдіктінің әрекетінің біліктілігін анықтау (ҚР ҚК 203-бабы);
3. Сезіктінің әрекетінің, қылмыстық құқық бұзушылықтың саралауын (қайта біліктілігін) өзгерту немесе толықтыру (ҚР ҚП 207-бап);
4. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру мерзімін ұзу (Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 45-бабы 8-1-бөлігі).

Аталған шешімдерді тексеру және келісу тәртібінің мерзімдері мен ерекшеліктері Қылмыстық іс жүргізу кодексінің осы баптарының нормаларында көрсетілген. Өкілеттіктерді жүзеге асыру тәртібі салалық нұсқаулықта егжей-тегжейлі реттелген.

Прокурордың елеулі өкілеттіктері ретінде тергеуді жүзеге асыратын тұлғалардың бұлтартпау шарасын (қамау және ұйқамақ түріндегі) санкциялау туралы тергеу судьясының алдындағы

өтінішхатын бекітуді бөлек атап өтеміз. Бұлтартпау шарасын таңдау туралы органның шешімдері, әрине, күдіктілердің құқықтарын қозғайтын шешімдердің бірі.

Прокурордың оларды бекіту туралы қаулылары да іс материалдарын жан-жақты зерделеу және жиналған дәлелдемелерді бағалау негізінде шығарылады (ҚР ҚПК-нің 136, 146, 147-баптары). Прокурордың ұстанымы бұлтартпау шарасын санкциялау туралы сотқа өтінішхатты қозғау туралы органның шешімінің өзіне келісім беру туралы белгі қою арқылы көрсетіледі. Өтінішті қанағаттандырудан бас тартқан жағдайда прокурор қаулы шығарады. Сонымен қатар, қылмыстық қудалау органының бұл әрекеттері жаңа дәлелдемелерді жинаумен байланысты емес, тергеу барысын анықтамайды және айыптауды қалыптастырмайды. Бұл сотқа дейінгі тергеуді қамтамасыз ету шаралары. Тергеуші мен прокурордың бұлтартпау шараларын таңдауының заңдылығына қорытынды бағаны тергеу судьясы береді. Санкция соттың прерогативі болып табылады.

Прокурордың іс жүргізу шешімдерін келісу (бекіту) және прокурордың қылмыстық іс шеңберінде жекелеген әрекеттерді санкциялау жөніндегі өкілеттіктерінің арақатынасының мәселелері белгіленген. Елбасының «Қазақстан жаңа нақты ахуалда: әрекет уақыты» Жолдауына кезек берейік. Коронавирустық инфекция (Ковид-19) пандемиясының өршуі және оның салдары қоғамдық қатынастардың барлық салаларына кері әсерін тигізді, азаматтардың құқықтарын, қоғам мен мемлекет мүдделерін бұзу қаупі артты. Әлеуметтік-экономикалық жағдайды және жаһандық жағдайды ескере отырып қиындықтар, экономикалық даму мен экономикалық қауіпсіздіктегі бизнестің рөлі мойындалды. Қылмыстық процесте бизнеске қысымды азайту тапсырылды. Президент құқық қорғау органдарының кәсіпкерлердің қызметіне кез келген заңсыз араласуын ауыр мемлекеттік қылмыс ретінде қарастыруды және кәсіпкерлердің тікелей прокуратураға жүгіну мүмкіндігін қамтамасыз етуді тікелей тапсырды.

Бұл аспектіде прокурордың тергеу органдарының сұрау салуларын санкциялау жөніндегі өкілеттіктеріне назар аударылады.

«Прокуратура туралы» Заңның 25-бабы прокурорлық қадағалау актісі – санкциялар мәселелерін реттейді. Біздің ойымызша, қылмыстық сот ісін жүргізудің қазіргі үлгісіне сүйене отырып, санкция беру қылмыстық процестегі прокурордың құзыретіне жатпайды. Аталған бапта «санкция» терминімен бірге «келісім» ұғымының болуы кездейсоқ емес.

Яғни, заң бойынша прокурорға адамдардың құқықтарын шектейтін белгілі бір әрекеттерді жасауға санкция беру немесе келісім беру немесе заңмен қорғалатын құпияны қамтитын мәліметтерді алу құқығы берілген. Бірақ прокурордың санкциясы қадағалаудың басқа салаларында ғана мүмкін.

Сонымен, «Жедел-ізвестіру қызметі туралы» Заңның 12-бабында прокурордың санкциясымен арнайы жедел-ізвестіру қызметін жүргізу мүмкіндігі нақты көрсетілген. Сол сияқты «Қарсы барлау қызметі туралы» Заңның 11, 29-баптары прокурорға қарсы барлау қызметін жүзеге асыруға рұқсат беру құқығын береді. Атқарушылық іс жүргізу туралы заңнамада сот орындаушыларының әрекеттеріне прокурорлық санкция беру (борышкердің банктерде орналасқан мүлкіне тыйым салу; борышкердің жылжымайтын мүлкіне және құқық белгілейтін құжаттарына тыйым салу) көзделген.

Санкцияның мүлде басқа сипаты мен реттелуі Қазақстандағы қылмыстық процестің қазіргі үлгісінде қарастырылған. Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 7-бабының 39-тармағына сәйкес «санкция» деп заң шығарушы органның белгілі бір іс жүргізу әрекеттерін жасауға сот берген рұқсатын түсінеді.

Сонымен, қылмыстық процесте санкция тергеу судьясының айрықша өкілеттігі болып табылады. Қылмыстық-процестік кодексте прокурордың әрекеттерін бекіту қарастырылған. Санкция прокурордың құзыретіне кірмейді.

Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 1-бабына сәйкес Қазақстандағы қылмыстық сот ісін жүргізу тәртібі еліміздің Конституциясы мен халықаралық құқық қағидаттарына негізделген қылмыстық іс жүргізу заңнамасымен айқындалады. Қылмыстық процестің институттарын реттеу бөлігінде басқа заңдардың нормалары Қылмыстық іс жүргізу кодексіне енгізілуі керек.

Алайда, қоғамдық қатынастардың басқа салаларын реттейтін заңнамалық актілерде прокурордың санкциясымен кәсіпкерлік субъектілері туралы мәліметтерді сұрату туралы нормалар бар.

«Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Заңының 50-бабының мазмұнынан банктің бар-жоғы мен нөмірлері туралы мәліметтер мынандай: кәсіпкерлік құрылымдардың шоттары, банк құпиясын қамтитын өзге де мәліметтер прокурорлар уәкілеттік берген жазбаша сұрау салулар негізінде қылмыстық істер бойынша қылмыстық қудалау органдарына берілуі мүмкін. Салық құпиясын құрайтын мәліметтерді сұрату туралы сұрау салуды тергеу органдарына жіберудің ұқсас тәртібі Салық кодексінің 30-бабында көзделген. Өтінімге тергеу судьясы немесе прокурор санкция береді.

Қорытынды. Қылмыстық істер бойынша салықтық немесе банктік құпияны құрайтын мәліметтерді осылайша алу кәсіпкерлікті қорғау тұжырымдамасына қайшы келеді және Қылмыстық іс жүргізу кодексіне сәйкес келмейтін болса, процеске қатысушылар сот тәртібімен дауласуы мүмкін.

Мәселені еңсеру, қылмыстық сот ісін жүргізуде кәсіпкерлік мүдделерін қорғауды арттыру үшін Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 122-бабының сотқа дейінгі тергеп-тексеру кезінде кәсіпкерлік субъектілері туралы мәліметтерді сұрату тәртібі бөлігінде жаңа редакцияда ұсынылып отыр: «Сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары банктерден және банк мекемелерінен, мемлекеттік кірістер органдарынан жеке және кәсіпкерлік субъектілеріне қатысты қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар мәліметтерді заңнамада белгіленген тәртіппен талап етуге құқылы. Қазақстан Республикасының заңмен қорғалатын құпияны құрайтын мәліметтерді беру және жария ету жөніндегі актілері. Сотқа дейінгі тергеп-тексеру органдары заңдылығын тексеру және келісу үшін қадағалаушы прокурорға қағаз жеткізгіште немесе электрондық құжат нысанында дәлелді сұрау салулар жолдайды. Прокурор сұрау салуды іс материалдарын зерделей отырып қарайды және сұрау салуды негіздейтін іс материалдарын алған күннен бастап үш тәуліктен аспайтын мерзімде бекіту немесе бекітуден бас тарту туралы қаулы шығарады.

Тергеу сұрау салудың мұндай тәртібі Қылмыстық іс жүргізу кодексінің нормаларына, процессуалдық шешімдерді үйлестірудің жаңа форматына сәйкес келеді және кәсіпкерлік субъектілерінің құқықтарына кепілдіктерді арттырады. Бұл ретте банк және салық заңнамасынан мұндай нормаларды алып тастау ұсынылып отыр.

Елбасының Қазақстан халқына жолдауы қылмыстық процесті жаңғыртудың түбегейлі векторын айқындап, ЭЫДҰ елдерінің құқықтық жүйелерінің озық тәжірибесіне және ұлттық заңнаманың ерекшеліктеріне негізделген жаңа үлгіге көшуді жариялады. Прокурорға заң бойынша негізгі процессуалдық шешімдерді келісу және бекіту құқығы берілген. Бұл – белсенді қадағалаудың аспектілері, процеске қатысушылардың құқықтарының құқықтық кепілдіктерін күшейтуге жаңа серпін, үш деңгейлі модельге көшу. Прокурордың іс жүргізу шешімін бекітусіз ол «қабылданбады» деп танылады және құқықтық салдарға әкеп соқпайды. Тергеушінің процессуалдық шешімі келіскеннен немесе бекітілгеннен кейін ғана заңды күшіне енеді. Қылмыстық процестің моделінің даму тенденциясы одан әрі қылмыстық процестің толыққанды үш деңгейлі моделінің элементі ретінде прокурордың процессуалдық шешімдерді дербес қабылдауын білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1995 жылдың 30 тамызында республикалық референдумда қабылданған <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
2. Журсимбаев С.К. Прокурорский надзор в Казахстане. – Алматы, 2004. – 217 с.
3. Научно-практический комментарий к Конституции Республики Казахстан / Фонд Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы. Конституционный совет Республики Казахстан. Министерство юстиции Республики Казахстан. – Астана, 2018. – С.545-547.
4. Закон РК от 19.12.2020 года № 384-VI ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам усиления защиты прав граждан в уголовном процессе и противодействия коррупции». Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z20000000384>.
5. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года № 231-VЗРК. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231>.
6. Закон РК от 30.06.2017 года № 81-VI «О прокуратуре». [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z17000000081>.
7. Инструкция по организации надзора за законностью уголовного преследования. Утверждена приказом Генерального прокурора РК от 30.12.2020 года №165. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37654658#pos=4;-108.
8. Актуальные вопросы модернизации основных начал казахстанского уголовного процесса. Монография / Под общей редакцией Ахпанова А.Н. и Казиева З.Г. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2018. – 210 с.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Адам Е. – Д.А. Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының магистранты, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., e-mail: binur.a@mail.ru

Алмахан М.Ө. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, "Құқықтану" мамандығының 1-курс магистранты, e-mail: mailto:mukhanalmakhan@mail.ru

Ахметов А.Ә. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, "Құқықтану" мамандығының 2-курс магистранты, e-mail: akhmetovarm@mail.ru

Байсалова Г.Т. – заң ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің құқық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан, Алматы қ.

Байсымакова Д.С. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, e-mail: dana_2274@mail.ru

Бейсенбаева М.Т. – заң ғылымдарының кандидаты, Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің құқық кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан, Алматы қ.; e-mail: Manshuk.Beisenbaeva@mail.ru

Белхожаева Д.Ж., – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы, e-mail: dinar_15@list.ru

Бижанова А.Р. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, Құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, з.ғ.д., Алматы, Қазақстан, e-mail: [e-mail: Aike_74@mail.ru](mailto:Aike_74@mail.ru)

Бонабаев Е.Ч. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және құқық институты, Құқықтану кафедрасының қауым.профессоры, з.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Ershat54@bk.ru

Бурибаев Е.А. – заң ғылымдарының докторы, профессор, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Тарих және құқық Институты Құқықтану кафедрасының меңгерушісі. e-mail: yermek-a@mail.ru

Даубасов Н.С. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, "Құқықтану" мамандығының 1-курс магистранты, e-mail: daubassovn@mail.ru

Даубасов С.Ш. – Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университетінің қауымд.профессоры, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. e-mail: sabit_75@mail.ru

Жақсымбетов Б.П. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., Алматы, Қазақстан, e-mail: bakitzhan68@mail.ru

Жексебаев М.Е. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, "Құқықтану" мамандығының 2-курс магистранты, e-mail: eslichetuha@gmail.com

Жұмахмет М.Ә. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, "Құқықтану" мамандығының 1-курс магистранты, e-mail: miras777@mail.ru

Кенжибекова Э.П. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, Құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, з.ғ.к., Алматы, Қазақстан, e-mail: danaestai@mail.ru

Кожекенов М.Н. Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, "Құқықтану" мамандығының 2-курс магистранты, e-mail: kozhekenov111@gmail.com

Қалмырзаев Б.А. – Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан Республикасы, Түркістан қ. e-mail: kalmurzaev.b@inbox.ru

Қамза А.Т. – Абай атындағы ҚазҰПУ, «Академик Т.С.Садықов атындағы Қазақстан тарихы» кафедрасының оқытушысы, Гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақстан Республикасы, Алматы қ. e-mail: talgatqyzy@inbox.ru

Меирбекова Г.Б. – Абай атындағы ҚазҰПУ Құқықтану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, e-mail: Meirbekova67@mail.ru

Мұратханов З.Қ. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, "Құқықтану" мамандығының 1-курс магистранты, e-mail: zamanbek_muratkhanov@mail.ru

Өзкан Ө. – Prof., Dr. Стамбұл Тиждарет университетінің «Құқықтану» кафедрасының профессоры, шетелдік ғылыми кеңесшісі, Түркия, Стамбұл қ. e-mail: ozkan66@inbox.ru

Раздықова Г.М. – «Конфессияаралық қарым-қатынастарды талдау және дамыту орталығы» КММ басшысы, қауымд. профессор, т.ғ.к., Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., e-mail: gulnazkz@list.ru

Сейілхан Үсен. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, "Құқықтану" мамандығының 2-курс магистранты, e-mail: Seilkhan_1996@mail.ru

Тайторина Б.А. – заң ғылымдарының докторы, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Тарих және құқық Институты Құқықтану кафедрасының профессоры, e-mail: binur.a@mail.ru

Толеубекова Б.Х. – заң ғылымдарының докторы, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Тарих және құқық Институты Құқықтану кафедрасының профессоры, e-mail: madina_khv@mail.ru

Тусубекова А.К. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, "Құқықтану" мамандығының 4-курс студенті, e-mail: alinatk2015@mail.ru

Тұрлыханқызы Қ. – Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институты, «Құқықтану» кафедрасының оқытушысы e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

Хамзина Ж.А. – заң ғылымдарының докторы, Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Тарих және құқық Институты Құқықтану кафедрасының зерттеуші-профессоры, e-mail: 1114090@rambler.ru

Хведелидзе Т.Б. – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және құқық институты, Құқықтану кафедрасының қауым.профессоры, з.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан, e-mail: khvedelidze_tima@mail.ru

Чиминова Р. – «Нархоз университет» КЕАҚ «Заң» ФОД. 2 курс магистранты. e-mail: Chimirova98@bk.ru

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Adam E. – Master student of the Eurasian Law Academy named after D.A. Kunaev, Almaty, Kazakhstan, e-mail: binur.a@mail.ru

Akhmetov A.A. – 2 master's graduate student of the speciality "jurisprudence" of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: akhmetovarm@mail.ru

Almakhan M.O. – 1 master's graduate student of the speciality "jurisprudence" of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: <mailto:mukhanalmakhan@mail.ru>

Baisalova G.T. – Candidate of Law, associate professor of the Department of law of the Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty

Baisymakova D.S. – Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Lecturer at the Department of Jurisprudence, e-mail: dana_2274@mail.ru

Beissenbayeva M.T. – Candidate of Law, associate professor of the Department of law of the Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: Manshuk.Beisenbaeva@mail.ru

Belkhozhayeva D.Zh. – Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Lecturer at the Department of Jurisprudence, e-mail: dinar_15@list.ru

Bizhanova A.R. – Doctor of Law, Professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: Aike_74@mail.ru

Bopabaev E.Ch. – Candidate of Law, associate professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of history and law KazNPU named after Abai. Almaty, Kazakhstan. e-mail: Ershat54@bk.ru

Buribayev E.A. – doctor of law, Professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of history and law of AbaiKazNPU, e-mail: yermek-a@mail.ru

Chimirova R. NpJSC «Narxoz University» SED «Law» 2nd year undergraduate. e-mail: Chimirova98@bk.ru

Daubasov N.S. – 1 master's graduate student of the speciality "jurisprudence" of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: daubassovn@mail.ru

Daubassov S. – Candidate of Law, associate professor of the Department of law of the Kazakh National Agrarian Research University, Kazakhstan, Almaty, e-mail: sabit_75@mail.ru

Kalmurzaev B.A. – International kazakh-turkish university named after Khoja Akhmet Yassawi, Republic of Kazakhstan, Turkestan. e-mail: kalmurzaev.b@inbox.ru

Kamza A.T. – Teacher of the Department "History of Kazakhstan named after academician T. S. Sadykov", Abai KazNPU, master of Humanities Republic of Kazakhstan, e-mail: talgatqyzy@inbox.ru

Kenzhbekova E.P. – Candidate of Law, associate professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of history and law KazNPU named after Abai. Almaty, Kazakhstan. e-mail: danaestai@mail.ru

Khamzina Zh.A. – Doctor of Law, Professor-Researcher of the Department of Jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: 1114090@rambler.ru

Khvedelidze T.B., Candidate of Law, associate professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of history and law KazNPU named after Abai. Almaty, Kazakhstan. e-mail: khvedelidze_tima@mail.ru

Kozhekenov M.N. – 2 master's graduate student of the speciality "jurisprudence" of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: kozhekenov111@gmail.com

Meirbekova G.B. – Associate Professor, Department of Jurisprudence, Abai KazNPU, e-mail: Meirbekova67@mail.ru

Muratkhanov Z.K. – 1 master's graduate student of the speciality "jurisprudence" of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zamanbek_muratkhanov@mail.ru

Ozkan O. – Prof., Dr. Professor, foreign scientific adviser of the Department of «jurisprudence» of Istanbul Tjaret University, Turkey, Istanbul. e-mail: ozkan66@inbox.ru

Razykova G.M. – head of the KSU «Center for analysis and development of interfaith relations», associate professor, candidate of historical sciences, Republic of Kazakhstan, Pavlodar, e-mail: gulnazkz@list.ru

Seilkhan Ussen. – 2 master's graduate student of the speciality "jurisprudence" of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Seilkhan_1996@mail.ru

Taitorina B.A. – Doctor of Law, Professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: binur.a@mail.ru

Toleubekova B.Kh. – Doctor of Law, Professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of History and Law of the Abai Kazakh National Pedagogical University, e-mail: madina_khv@mail.ru

Turlykhanqyzy K. – Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Lecturer at the Department of Jurisprudence, e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

Tussubekova A.K. – 4 master's student of the speciality "jurisprudence" of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: alinatk2015@mail.ru

Zhaxymbetov B.P. – Candidate of Law, associate professor of the Department of Jurisprudence of the Institute of history and law KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan, email: bakitzhan68@mail.ru

Zheksebaev M.E. – 2 master's graduate student of the speciality "jurisprudence" of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Almaty, Kazakhstan, e-mail: eslichemuha@gmail.com

Zhumakhmet M.A. – 1 master's graduate student of the speciality "jurisprudence" of the Institute of History and Law of KazNPU named after Abai, Almaty, e-mail: miras777@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Адам Е. – Магистрант Евразийской юридической академии имени Д.А. Кунаева, г. Алматы, Казахстан, e-mail: binur.a@mail.ru

Алмахан М.Ө. – КазНПУ им. Абая, Институт истории и права, магистрант 1 курса специальности "Юриспруденция", e-mail: mailto:mikhanalmakhan@mail.ru

Ахметов А.А. – КазНПУ им. Абая, Институт истории и права, магистрант 2 курса специальности "Юриспруденция", e-mail: akhmetovarm@mail.ru

Байсалова Г.Т. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры права Казахского национального аграрного исследовательского университета, Казахстан, г. Алматы

Байсымакова Д.С. – старший преподаватель кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. email:dana_2274@mail.ru

Бейсенбаева М.Т. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры Права Казахского национального аграрного исследовательского университета, Казахстан, г. Алматы, e-mail: Manshuk.Beisenbaeva@mail.ru

Белхожаева Д.Ж. – старший преподаватель кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. email:dinar_15@list.ru

Бижанова А.Р. – доктор юридических наук, асс. профессор кафедры Юриспруденция Института истории и права Казахского национального педагогического университета им. Абая, e-mail: [e-mail: Aike_74@mail.ru](mailto:Aike_74@mail.ru)

Бопабаев Е.Ч. – к.ю.н., асс.профессор кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. e-mail: Ershat54@bk.ru

Бурибаев Е.А. – доктор юридических наук, профессор кафедры Юриспруденции Института истории и права Казахского национального педагогического университета им. Абая, e-mail: yermek-a@mail.ru

Даубасов Н.С. – КазНПУ им. Абая, Институт истории и права, магистрант 1 курса специальности "Юриспруденция", e-mail: daubassovn@mail.ru

Даубасов С.Ш. – кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры Права Казахского национального аграрного исследовательского университета, Казахстан, г. Алматы, e-mail: sabit_75@mail.ru

Жақсымбетов Б.П. – к.ю.н., асс.профессор кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. e-mail: bakitzhan68@mail.ru

Жексебаев М.Е. – КазНПУ им. Абая, Институт истории и права, магистрант 2 курса специальности "Юриспруденция", e-mail: eslichetuha@gmail.com

Жұмахмет М.Ә. – КазНПУ им. Абая, Институт истории и права, магистрант 1 курса специальности "Юриспруденция", e-mail: miras777@mail.ru

Калмурзаев Б. А. Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави, Республика Казахстан, г.Туркестан. e-mail: kalmurzaev.b@inbox.ru

Камза А.Т. – Преподаватель кафедры «История Казахстана имени академика Т.С.Садыкова», КазНПУ имени Абая, магистр Гуманитарных наук Республика Казахстан, г.Алматы e-mail: talgatqyzy@inbox.ru

Кенжибекова Э.П. – к.ю.н., асс.профессор кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г.Алматы,Казахстан. e-mail: danaestai@mail.ru

Кожекенов М.Н. – КазНПУ им. Абая, Институт истории и права, магистрант 2 курса специальности "Юриспруденция", e-mail: kozhekenov111@gmail.com

Меирбекова Г.Б. – ассоциированный профессор кафедры «Юриспруденция» КазНПУ имени Абая, e-mail: Meirbekova67@mail.ru

Мұратханов З.Қ. – КазНПУ им. Абая, Институт истории и права, магистрант 1 курса специальности "Юриспруденция", e-mail: zamanbek_muratkhanov@mail.ru

Озкан О. – Профессор кафедры «Юриспруденция» Стамбульского университета Тигарет, зарубежный научный консультант, Турция, г. Стамбул. e-mail: ozkan66@inbox.ru

Раздыкова Г.М. – Руководитель КГУ «Центр анализа и развития межконфессиональных отношений», ассоц. профессор, к.и.н., Республика Казахстан, г. Павлодар. e-mail: gulnazkz@list.ru

Сейілхан Үсен. – КазНПУ им. Абая, Институт истории и права, магистрант 2 курса специальности "Юриспруденция", e-mail: Seilkhan_1996@mail.ru

Тайторина Б.А. – доктор юридических наук, профессор кафедры Юриспруденция Института истории и права Казахского национального педагогического университета им. Абая, e-mail: binur.a@mail.ru

Толеубекова Б.Х. – доктор юридических наук, профессор кафедры Юриспруденция Института истории и права Казахского национального педагогического университета им. Абая, e-mail: madina_khv@mail.ru

Турлыханкызы К. – Институт истории и права КазНПУ имени Абая, Преподаватель кафедры «Юриспруденции», e-mail: kuralay_turlykhan@mail.ru

Тусубекова А.К. – КазНПУ им. Абая, Институт истории и права, студент 4 курса специальности "Юриспруденция", e-mail: alinatk2015@mail.ru

Хамзина Ж.А. – доктор юридических наук, профессор-исследователь кафедры Юриспруденция Института истории и права Казахского национального педагогического университета им. Абая, e-mail: 1114090@rambler.ru

Хведелидзе Т.Б. – к.ю.н., асс.профессор кафедры юриспруденции Института истории и права КазНПУ имени Абая. г. Алматы, Казахстан. email: khvedelidze_tima@mail.ru

Чимилова Р. – магистрант 2го курса НОД «Право» НАО «Университет Нархоз». e-mail: Chimirova98@bk.ru

АБАЙ АТЫНДАҒЫ ҚАЗҰПУ ХАБАРШЫСЫ
«ЮРИСПРУДЕНЦИЯ» СЕРИЯСЫ
(nesibeli77@mail.ru)

Құрметті авторлар!

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің Тарих және құқық институты «Хабаршы/Вестник», Юриспруденция Сериясына 2022 ж. №1 шығарылымына заң ғылымдары бойынша ғылыми мақалаларды қарастырып, жариялауға қабылдайды.

Көлемі 10 беттен аспайтын мақаланы жариялау құны—3500 теңге (пошта шығынынан бөлек). Мақаланың жарияланатындығы туралы шығарылған редколлегия алқасының шешімінен кейін сіздің электрондық поштаңызға реквизиттер бойынша қосымша мәліметтер жіберіледі.

Мақаланың қабылдану мерзімі – 2022 жылдың 1 маусымына дейін.

Мақала жариялауға қатысты тапсырысты шығарылымның бас редакторының электрондық поштасына жіберіңіз: nesibeli77@mail.ru

Тапсырысшысы:

№	Авторуралымәлімет	
1	Аты-жөні (толық) + фото: 70x95	
2	ИИН (төлем жасау үшін)	
3	Ғылыми дәрежесі	
4	Ғылыми атағы	
5	Жұмыс орны	
6	Қызметі	
7	Индексі көрсетілген поштаның мекен-жайы (журнал жіберу үшін)	
8	Электрондық пошта адресі, байланыс телефондары	

Мақала тапсырыс парағына қоса тіркеледі. Мақаланың жазылу тәртібі төмендегідей рәсімделеді:

- ӨӨЖ (индекс) Сол жақ бұрышқа бас әріптермен—ӨӨЖ, ҒТАМР*;
- Бір жолдан кейін мақала атауы ортада БАС ӨРІПТЕРМЕН(қою шрифтпен);
- Бір жолдан кейін ортада автордың аты-жөні, ғылыми дәрежесі, атағы, жұмыс орны;
- Бір жолдан кейін аңдатпа (от **80** до **100** сөздерден)—үш тілде (қазақша, орысша және ағылшын);
- Бір жолдан кейін кілт сөздер (10-12 сөздерден немесе сөз тіркестерінен);
- Бір жолдан кейін мәтін;
- Бір жолдан кейін әдебиеттер тізімі (курсивтік шрифтпен);
- Мақала көлемі—10 бет (минималды көлем—5 бет, ерекше жағдайда—15-17бет);
- Мәтін Word97-2003 редакторы бойынша терілуі тиіс;
- Шрифт Times New Roman;
- Кегль—14;
- Жол аралық интервал1,0;
- Парақ параметрі: жоғары және төменгі—20мм, сол—30мм, оң—15мм.

Сілтеме: дәйексөз тәртібі қатарымен—[1,с.15]—1—дәйексөз қайнар көзі тәртібі, **156.**—бетін және оның номерін көрсету.

*ҒТАМР—Ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекет аралық рубрикаторы.

Ескерту!

Мақала мәтіні былай құрылымдалған болуы керек: Кіріспе (өзектілігі, мақсаты және міндеттері, әдістемесі/зерттеуәдісі); сондай-ақ, негізгі бөлім бірнеше құрылымдық құрамдас элементтерден құрылуы тиіс; негізгі тұжырымдар(қорытынды).

**ВЕСТНИК КазНПУ ИМ.АБАЯ
СЕРИЯ «ЮРИСПРУДЕНЦИЯ»**

Уважаемые авторы!

Институт истории и права Казахского национального педагогического университета имени Абая принимает к рассмотрению и опубликованию научные статьи по юридическим наукам в №1, 2022 г. издания «Хабаршы/Вестник», Серия «Юриспруденция».

Стоимость публикации объемом не более 10 страниц–3500 тенге (без учета почтовых расходов). Реквизиты счета для производства оплаты сообщаются дополнительно на ваш электронный адрес после принятия редколлегией решения об опубликовании присланной статьи.

Крайний срок представления статей–до 1 июня 2022 г.

Заявку на публикацию следует отправлять по электронной почте гл.редактору издания: nesibeli77@mail.ru

Форма заявки:

№	Сведения об авторе	
1	Ф.И.О. полностью + фото: 70x95	
2	ИИН (для оформления счета на оплату)	
3	Ученая степень	
4	Ученое звание	
5	Место работы	
6	Занимаемая должность	
7	Почтовый адрес с указанием индекса (для пересылки журнала)	
8	Адрес электронной почты, контактный телефон	

К заявке прилагается статья. Порядок оформления статьи см.ниже:

- В левом верхнем углу прописными буквами–УДК, МРНТИ*;
  - Через строку название статьи по центру ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ (полужирным шрифтом);
  - Через строку ФИО автора, ученая степень, ученое звание, место работы–выравнивание по левому краю с отступом в 6 символов;
  - Через строку аннотация (от **80** до **100** слов)–на трех языках (казахском, русском и английском);
  - Через строку ключевые слова (не более 10-12 слов или словосочетаний);
  - Через строку текст;
  - Через строку список литературы (шрифт-курсив);
  - Объем статьи – до 10 страниц (минимальный объем–5 страниц, в исключительных случаях–15-17 страниц);
  - Текст должен быть набран в редакторе Word97-2003;
  - Шрифт Times New Roman;
  - Кегль–14;
  - Междустрочный интервал 1,0;
  - Параметры страницы: верхний и нижний–20мм, левый–30 мм, правый–15мм.
- Оформление ссылок: последовательно в порядке цитирования–[1,с.15] – **1**–порядковый номер источника цитирования, **с.15** – указание на страницу и ее номер.

*МРНТИ–Межгосударственный рубрикатор научно-технической информации.

Внимание!

Текст статьи должен быть структурированными состоять из: Введение (актуальность, цели и задачи, методология, метод исследования); основная часть, которая также может содержать несколько структурных составляющих элементов; основные выводы (заключение). Предпочтение редакционная коллегия будет отдавать статьям, в которых имеются ссылки на статьи, опубликованные в ранее изданных номерах настоящего Вестника. Не рекомендуется применять в тексте не установленные синтаксисом языка знаки препинания, а также знаки, используемые в рекламных целях, например: птички, жирные точки вместо тире или дефиса и т.п.

УДК 323.28
МРНТИ 11.25.41

Кубашев А.Т.¹

¹д.ю.н., профессор, Института Истории и права при КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: yermek-a@mail.ru

АКТУАЛЬНОСТЬ БОРЬБЫ С КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬЮ

Аннотация

В нынешнее время в условиях высокого развития ИКТ террористические организации, а также различные объединения экстремистского толка, берущие за основу догмы и положения религии ислам, получили своеобразный информационно-технологический «бонус» в виде различных социальных сетей и сообществ в Интернете. Данное обстоятельство позволяет им все более активно нести свою разрушительную идеологию и вербовать в свои ряды все больше и больше последователей в различных точках мира.

В данной статье рассмотрены некоторые проблемы распространения не только открытого призыва к террористическим действиям, но и предпосылок религиозного экстремизма, выражающихся в видео-проповедях сомнительного характера в таких широко используемых информационных ресурсах, как Youtube и социальная сеть «В Контакте» на территории РК. В работе также проанализирована доступно стьюподобных видео материалов и групп для казахстанского сегмента пользователей выше указанного видеохостинга и социальной сети.

Ключевые слова: информационное пространство, Интернет, социальные сети, идеология, интернет-сообщества, угроза, радикализм, религиозный экстремизм, терроризм, салафизм, Казнет

А.Т. Кубашев¹

¹з.э.д., Абай атындағы ҚазҰПУ, Тарих және құқық институтының профессоры,
Алматы, Қазақстан, e-mail: yermek-a@mail.ru

КИБЕРҚЫЛМЫСПЕН КҮРЕСУДІҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың кең етек жайып, әлдеқайда озық дамуының арқасында кейбір террористік және экстремистік сипаттағы ұйымдардың қолына әлеуметтік желі мен видеохостингтер сияқты түрлі Ғаламтор құралдары түсіп, олардың ислам дінінің негізгі қағидаларымен доғмалары негізінде бұрмаланып жасалған деструктивті идеологиясының әлдеқайда кең таралып, жаһанның түкпір-түкпіріне жетуіне өз үлесін қосып отыр.

Бұл мақалада террористік актілерге бүгінде желіде кеңінен таралған «В Контакте» атты әлеуметтік жүйесі арқылы ашық тікелей шақыру мәселесі ғана емес, сонымен қатар, терроризмнің анық бастамаларының бірі ретінде саналатын діни экстремизм алғышарттарының желідегі Youtube видеохостингі арқылы таралуы және де күмән тудыратын видео және аудиоматериалдардың, экстремизм идеяларын алға тартатын түрлі ғаламтор қауымдастықтарының мәселесі де қарастырылады.

Түйін сөздер: ақпараттық кеңістік, ғаламтор, әлеуметтік желілер, ғаламтордағы қауымдастық, идеология, радикализм және діни экстремизм, терроризм және салафизм, Казнет

A.T. Kubashev¹

*¹Doctor of Law, Professor, Institute of History and Law at
Abai KazNPU, Almaty, Kazakhstan, e-mail: yermek-a@mail.ru*

RELEVANCE OF THE FIGHT AGAINST CYBERCRIME

Abstract

At present, in the context of the high development of ICTs, terrorist organizations, as well as various extremist associations based on the dogma and position of Islam religion, have received a kind of information technology "bonus" in the form of various social networks and communities on the Internet. This fact allows them to increasingly actively carry their destructive ideology and recruit more and more followers in various parts of the world.

This article considers the problems of spreading not only an open call to terrorist actions, but also the prerequisites of religious extremism, expressed in video sermons of a dubious nature in such widely used information resources as Youtube and the social network "Vkontakte" in the territory of the Republic of Kazakhstan.

The work also analyzed the availability of similar video materials and groups for the Kazakhstan segment of users above the specified video hosting and social network.

Keywords: information space, Internet, social networks, ideology, Internet communities, threat, radicalism, religious extremism, terrorism, Salafism, Kaznet

Текст статьи

Список использованной литературы:

1 Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность. Послание Президента РК от 31 января 2017г. – Алматы: Казахстанская правда, 2017. – С.3

2 Карин, Е. Что произошло в Актобе и Алматы? Специфика радикализма в Казахстане [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <http://caa.network.org/archives/7386> (дата обращения: 15.02.2017)

3 Сколько людей "сидят" в соцсетях в Казахстане? [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <https://tengrinews.kz/internet/skolko-lyudey-sidyat-v-sotssetyah-v-kazahstane-288639/> (дата обращения: 15.02.2017)

4 Каратаева Л. (ИГИЛ)ДАИШ подкрался виртуально [Электрон. ресурс]. – 2015. – URL: <http://kisi.kz/ru/categories/regional-naya-i-nacional-naya-bezopasnost/posts/igil-daish-podkralsya-virtual-no> (дата обращения: 14.02.2017)

5 Botobekov, U. ISIS and Central Asia: AS hifting Recruiting Strategy [Электрон. ресурс]. – 2016. – URL: <http://thediplomat.com/2016/05/isis-and-central-asia-a-shifting-recruiting-strategy/> (дата обращения: 17.02.2017)

6 Шингалиева А.К., Симтиков Ж.Ж. Салафизмнің Қазақстанға ықпалы // Вестн. КазНПУ. Сер. Международная жизнь и политика. – 2016. – №4. – С.74.